غلام رباني آگري جي سنڌي ادب لاءِ
ڪيل خدمتن جوتنقيدي جائزو

ايم ـ فل
سنڌي لاءِ تحقيقي مقالي جو خاڪو

رهنما : ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ
مقالا نگار : ذوالفقار علي جلباڻي

سنڌي شعبو

شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور (ميرس)

Gul Hayat Institute

2014_2015ع

عنوان جي فهرست

صفحو

پيش لفظ	4
مقدمو	9
باب پهريون: غلام رباني آگري جي سوانح حيات	

الف: سنڌ جو تاريخي پس منظر	12
ب: ڳوٺ محمد خان آگرو جو تعارف	14
1 _غلام رباني آگري جو خاندان	15
2 _ساهتي پرڳڻي جي قدآور شخصيت	17
3 _ولادت	19
4 _تعليم	19
5 _شخصيت، رهڻي ڪهڻي ، پوشاڪ ۽ اخلاق 22	
6 _ملازمت	23
7 _غلام رباني آگري جي سنڌي ادبي بورڊ سان وابستگي	25
8 _ادبي ذوق	29
9 _سياسي شعور	32
10 _ وفات	32
باب ٻيون: **غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي جو تعارف ۽ تبصرو 36**	
1 _غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي جو تعارف	36
الف: ڪتاب	38
ب : مضمون	39
2- غلام رباني آگري جي ڪتابن تي تبصرو	41
3- غلام رباني آگري جي مضمونن تي تبصرو	61
4- غلام رباني آگري جي خط نويسي	68
5- غلام رباني آگرو جي افسانن تي تبصرو	73
6- غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي تي تبصرو 112	
7- سوانح نگاريءَ تي تبصرو 115	
8- غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي جو تنقيدي جائزو 119	
9- غلام رباني آگري جي لکڻين بابت عالمن ۽ اديبن جا رايا 125	

Gul Hayat Institute

باب ٽيون: غلام رباني آگرو بحثيت نثر نگار اديب	**131**
1 _غلام رباني آگري جو علمي ادبي دائرو	134
2_غلام رباني آگرو بحيثيت افسانه نگار / ڪهاڻيڪار	136
3_سنڌي افسانو غلام رباني آگري جي دور ۾ فني ۽ فڪري ۽ تقابلي جائزو	141
4_غلام رباني آگرو بحيثيت مضمون نگار	153
5 _غلام رباني آگرو بحيثيت سفرنويس	158
6 _غلام رباني آگرو بحيثيت سوانح نگار	182
7_سوانح نگاري غلام رباني آگري جي دور ۾	186
8 _غلام رباني آگري جي سوانح نگاري جو فني ۽ فڪري ۽ تقابلي جائزو	189
9 _سوانح نگاري جي شعبي ۾ غلام رباني جي حيثيت	195
10 _ترجمن ۾ غلام رباني بحيثيت مترجم	201
پڄاڻي ۽ نتيجا	204
ضميما:	208
1_ تقريرون	209
2_ ڊائريون	210
3 _خط	212
4 _اڻڇپيل مواد	220
5 _تاثرات	

Gul Hayat Institute

221
6 ـانٹرویو 223
کتابیات: 241

Gul Hayat Institute

(الف)

پیش لفظ

هرنيڪ ڪم جي شروعات الله جي نالي سان جو وڏو مهربان نهايت رحم ڪرڻ وارو آهي.

جيئن ته نوجوانن ۾ تحقيق ڪندڙن لاءِ شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور به ٻ ين يونيورسٽين وانگر (هيڪ) هائير ايجوڪيشن ڪميشن پاران تحقيق ڪندڙن لاءِ معيار ۽ اصول ڏنا آهن ته ڪنهن به شعبي ۾ تحقيق ڪرڻ کان پهريان تحقيق جي چاهه رکندڙن طالب علمن کي مختلف مرحلن مان گذاريو وڃي ، انهن معيارن ۾ پهريون معيار اهو آهي ته هر هڪ شعبي طرفان ايم- فل ۽ پي – ايڇ – ڊي لاءِ ٽ يسٽون ڪرايون وڃن ته جيئن سٺي معيار جا تحقيق نگار پيدا ڪري سگهجن، انهي معيار کي مد نظر رکندي شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور اخبارن ۾ اشتهار ڏياريو ، جنهن ۾ مختلف شعبن ۾ تحقيق سان چاهه رکندڙ شاگرد داخلا ٽيس ٽ لاءِ درخواستون جمع ڪرائين، مون به شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جي سنڌي ڊپارٽمينٽ معرفت پنهنجي درخواست جمع ڪرائي. يونيورسٽي پاران 2008ع ۾ لکت واري ٽيسٽ جو اعلان ڪرايو ويو، نتيجو ظاهر ڪيو ويو 2009ع ۾ ڪامياب اميدوارن جي نالن واري لسٽ ظاهر ڪئي وئي ۽ اطلاع ڏنو ويو ته فيس جمع ڪرايو ان مرحلي جي مڪمل ٿيڻ کان پوءِ 2010ع ۾ ايم- فل جي ڪورس ڪرائڻ لاءِ ٻن سيمسٽرس تي مشتمل هڪ سال جو ڪورس ڪرايو ويو ۽ ان ڪورس کي هيٺين چئن حصن ۾ ورهايو ويو. "تحقيق جو فن"، "سنڌي ادب جي تاريخ"، "لسانيات جو مطالعو"، "سنڌي ادب ۾ تحقيق" ٻن سيمسٽرس تي مشتمل مذڪوره ڪورس مڪمل ٿيو. ڪورس ورڪ جي دوران اسان جا استاد صاحبان جن جي وڏين مهربانين ۽ احسانن، انهن جي سٺين روين ، محققانه انداز ۾ سمجهائڻ وارو طريقو اهي سڀ مهربانيون ۽ عنايتون جن ۾ ڊاڪٽر ادل سومرو صاحب جنهن " سنڌ ادب جي تاريخ " سهڻي ۽ سٺي انداز سان تاريخي حوالن ۽ مثالن سان پڙهائي، اهو سندس سيبتو ۽ سهڻو ڏانو آهي. جناب ڊاڪٽر عبدالمجيد چانڊيو صاحب جنهن انداز سان بورڊ تي بيهي تحقيق جي طريقن ۽ اهميت جي علم بابت ڄاڻ ڏني اهي سڀ نڪتا ذهن ۾ محفوظ آهن. جناب ڊاڪٽر محمد يوسف خشڪ صاحب " سنڌي ادب ۾ تحقيق " جي موضوع تي جيڪي سمجهاڻيون ۽ لي ڪچر ڏنا، جهڙو خوبصورت ۽ وڻندڙ شخصيت جو مالڪ آهي ، اهڙي طرح شفيق به آهي پر عملي ڪم جو قائل به آهي سنڌ جي تاريخ جو ڪتاب " جنت السنڌ" مان سنڌو دريا جي وهڻ جو ذڪر ڪرڻ جو انداز اهڙو ته وڻيو جو ڄڻ ته سنڌو دريا منهنجي سامهون موج ۽ مستي ۾ پنهنجي ناز ۽ انداز سان وهي رهيو آهي. سندس هر هڪ سمجهاڻي ۽ انداز جو ڏانو رکي ٿو. ميڊم ڊاڪٽر صوفيه يوسف خشڪ

Gul Hayat Institute

صاحبه ، پاڻ اسان کي " لسانيات جو مطالعو" پڙهايائون ، لسانيات جي تاريخ ، قديم ٻولين بابت، نظريا توڙي ٻولين جي بڻ بنياد بابت پڙهايو. جنهن ۾ پاڻ لفظن ۽ جملن ٺاهڻ جي ماهر آهي. پهنجي سال جي ڪورس دوران ڪافي تڪليفون به آيون ، هڪ گورنمينٽ جي نوڪري ۽ ان جا فرض سر انجام ڏيڻ ۾ ڪڏهن به ڪ وتاهي نه ٿي ۽ ان وقت ڪلاس تائين پهچڻ ۽ حاضري کي يقيني بڻائڻ صبح کان ڪاليج جي ڊيوٽي ۽ ان کان پوءِ 60 ڪلو ميٽرن جي پري پنڌ تائين يونيورسٽ ي پهچڻ ڏاڍو مشڪل لڳندو هيو. انهن سڀني ڏکين مرحلن کي آسان ڪرڻ وارا اسان جا رهبر ۽ رهنما استاد ئي هئا ، جن وقت به وقت اهڙيون هدايتون ۽ انهن جون شفقتون اسان کي پنهنجي ڪم ۾ چاهه پيدا ڪرڻ ۾ پنهنجون علمي صلاحيتون ڪم آڻيندي اسان کي اهڙن ڏکين مرحلن ۾ اهڙي ته دلچسپي وٺرائي جنهن جو ثبوت هي ٿيسز آهي.

جيئن ئي اسان جي ڪورس جو ڪم مڪمل ٿيو ته ، ان ۾ پاس ٿيڻ کان پوءِ اسان پنهنجي عنوانن جا خاڪا سنڌي ڊپارٽمينٽ جي چيئرمين صاحب وٽ جمع ڪراياسين، ان سان گڏ درخواست به عرض رکي سين ته اسان کي پنهنجي عنوان تي تحقيقي ڪم ڪرڻ جي اجازت ملي. Advance Studies & Reseach Board درخواست منظور ڪندي عنوان جو خاڪو "غلام رباني آگري جي سنڌي ادب لاءِ ڪ يل خدمتن جو تنقيدي جائزو"منظور ڪندي ان تي ڪم ڪرڻ جي اجازت ڏني. هن تحقيقي ڪم جو نگران ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ جن کي مقرر ڪيو ويو. جڏهن پهرين دفعي سندس جي ڳوٺ خير محمد آريجا ضلعو لاڙڪاڻو تعلقي باقراڻي ويس ته پاڻ مون کي هن تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ وڏيڪ اتساهيو. اهل سنڌ وارن ۾ سدائين قرب محبت جي ستي پيل آهي. پر ڪي اهڙا ماڻهو به گڏيا ۽ مليا جن مشورو ڏنو ته هي ڪم ڏاڍو مشڪل ۽ ڪٺن آهي. اهڙن ڪمن ۾ الائي جو ڇو، منهنجي ذهن ۾ ڪيئي سوال اڀرندا آهن. مون کي زندگيءَ ۾ سدائين سٺا ۽ سچا دوست مليا آهن. سڄي دنيا ۾ سٺن ماڻهن سان گڏ ڪي ڏينڀوءَ وانگر ڏنگ هڻ ندڙ ٻئي جي دل شڪست ڪرڻ وارا به موجود آهن، انهن سڀني ڏکين ۽ آسان مرحلن کي طع ڪندي هي ڪم جاري رکيم مسلسل 2010ع ۽ 2011ع کان پنهنجي تحقيقي ڪم جي شروعات ڪيم پنهنجي خوشنصيبي ڀائيندي عنوان به اهڙو مليو، جنهن ۾ منهنجو پاڙيسري ، منهنجي ڳوٺ جي اسڪول جو شاگرد غلام رباني آگري سان ڳوٺ اوڙي پاڙي جي ماڻهن جا تعلقات ۽ ان جون ڳالهيون علمي ادبي خدمتون ، وڌيڪ منهنجي چاهه جو سبب بنيون. هن ڪم ۾ هٿ وڌم ته جيئن پنهنجي ساهتيءَ جي خمير مان پيدا ٿيل، سنڌ جي عالم جون علمي خدمتن تي ڪم ڪرڻ

Gul Hayat Institute

شروع ڪيم، انهيءَ ارادي سان ته سنڌي ادب جي ميدان ۾ واڌارو ٿئي، شروع ۾ جيڪو خيال هيو ته هي ڪم منهنجي لاءِ آسان ٿيندو جو هڪ پاڙيسري سنڌي اديب تي تحقيق ڪرڻي هيم، جڏهن ان ڪم ۾ وک اڳتي وڌايم ڪوڙ ساريون ڏکايون پيش آيون، جو مواد هٿ ڪرڻ ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي وڃڻو پيم، غلام رباني جا تو ڙي ان شخصيت تي لکيل مضمون ، مقالا ، تاثرات ، خاڪا توڙي سوانح عمرين تي مواد هٿ ڪرڻ سڀ کان اول سندس ڳوٺ محمد خان آگرو جو رخ رکيو، اتي مون کي رٽائرڊ استاد نثار احمد آگري صاحب ۽ سندس فرزند رياض حسين ۽ الطاف آگري جن منهنجي تمام گهڻي دل کولي ربانيءَ جي شخصيت، ڪتابن، آگرو قوم، ڳوٺ محمد خان آگرو بابت معلومات ڏني ۽ هڪ ڪتاب رباني صاحب جو جنهن ۾ ربانيءَ صاحب جون سموريون ڪهاڻيون موجود آهن، اهو ڪتاب مون کي گفٽ ڪيو ويو. ان کان پوءِ باقاعدي جاکوڙ کي لڳو رهيس. هڪ ڏينهن به رباني تي ڪم ڪرڻ کان غافل نه رهيس. جيڪو به مواد ، معلومات ملندي رهي ڪٺي ڪندو رهيس.مذ ڪوره لائق ۽ فائق ماڻهن کان علاوه هن ڪم ۾ رٽائرڊ استاد ۽ اديب محمد پناهه ڦرڙو، جن تمام گهڻا وڙ ڪيا وقت به وقت رهنمائي ڪندو رهيو. لک لائق محمد عثمان عباسي جا جن هر منهنجي فون ڪال تي پنهنجو ڪم سيڙائي به مون کي پنهنجي لائبريري مان ڪتابن ڏيڻ جي مدد ڪندو رهيو. پنهنجي پختي ارادي ۽ وقت به وقت پنهنجي گائيڊ ڊاڪٽر محمد پٺاڻ صاحب سان به صلاح مصلحت ۽ پنهنجي ڪيل تحقيقي ڪم کي آڏو رکيم، هر دفعي سان پنهنجي سچائيءَ سان پنهنجن مفيد مشورن سان منهنجي رهنمائي ڪندو رهيو. جڏهن چوُ طرف مون کي سازگار ماحول مليو ته منهنجي حوصلي ۽ همت ۾ اضافو ٿيندو رهيو، جڏهن مون وٽ مواد مڪمل ٿيو ته پاڻ کي گورنمينٽ ڊگري ڪاليج محرابپور کان ڪ اليج جي ڊيوٽي ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو پاڻ کي گهر ۾ بند گذارڻو پيو دوستن سان ميل ملاقات گهٽائي ڇڏيم. ان وقت پنهنجي طبيعت مان سڪون ۽ چين موڪلائي ويو هيم. پنهنجي تحقيقي ڪم ۾ تمام گهڻو محو هوندو هيس.

ٻين ملڪن ۽ يونيورسٽين ۾ علمي ادبي تحقيق ڪرڻ لاءِ ڪوڙ رعايتون هونديون آهن، ليڪن افسوس جو هتي ايئن ڪونهي. حالانڪ هڪ پروفيسر جو اصل ڪم آهي ئي تحقيق ڪرڻ. سرڪاري ملازمت هوندي به پنهنجي فرضن جي ڪوتاهي ڪ ونه ڪيم. ان ڪري خاص طور تي 01-06-2014 کان گرمين جي موڪل سبب مون کي تحقيقي ڪم ڪرڻ جو تمام گهڻو موقعو مليو. سارو ڏينهن ۽ راتيون جاڳي ڪ م ڪندو رهيس. لڳاتار ڪم سبب ڪجهه ذهن تي ڪافي وزن به محسوس ڪيم پر حوصلي ، همت پنهنجي پاڻ سان، پنهنجي تحقيقي ڪم سان سچائي ڪري پڇي

Gul Hayat Institute

پار ٿيس. هي ٿيسز منهنجي ڪاوش جو نتيجو آهي. پنهنجن مشڪلاتن مان پار پئي پنهنجي مذڪوره مقالي کي مڪمل ڪري سگهيو آهيان. غلام رباني تي تحقيق جي سلسلي ۾ جنهن انداز سان محترم ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ صاحب همت افزائي ڪئي آهي. هونءَ ته سندس مستقل حاضري ڀربي رهي، پر پاڻ کي جڏهن ڪ راڃيءَ کان ڳوٺ ڪمال ديرو ۾ ميان شفيق احمد مهيسر جي ڏاڏي ، حضرت علامه ميان غلام محمد مهيسر جي اٺهتر هين عرس جي دعوت مليل هئي ته پاڻ ٻه ڏ ينهن پهريان اچي منهنجي ٿيسز کي مڪمل ڪرڻ لاءِ منهنجي ڪيل تحقيقي ڪم جو جائزو ورتو ٿورين ٿورين پروف ريڊنگ جي غلطين ۽ مواد کي ترتيب ۾ رکڻ جي ڪم جي تصحيح ڪئي. هر وقت فون تي توڙي ملاقات ۾ هدايتن وٺڻ مهل ايئن چوندو رهيو، توهان جو وقت ضايع نه ڪندس ۽ پاڻ ايئن ڪري ڏيکاريو پاڻ ٻ ه ڏينهن ٻه راتيون منهنجي تحقيقي ٿيسز کي ڏسي ترتيب جي ڪم کي هڪ معياري شڪل ڏيارڻ ۾ منهنجي همت افزائي ڪئي. دعا آهي الله ڪريم سمورن استادن کي اهڙن سٺن ڪمن ڪرائڻ ۾ همت ۽ جذبو ڏئي، جو هو اهي تحقيق ڪ ندڙن جي مٿان شفقت ۽ قابليت ۽ ڏاهپ وارا هٿ ، رهبر ۽ رهنماءَ جهڙو ڪم ڪن. سندس سهڻي سلوڪ ۽ ڀلي سڀاءُ کان متاثر ٿيس ۽ آهيان جو هن مون کي ڪڏهن به پنهنجي گائيڊ واري شوخي نه ڏيکاري هر وقت سٺي ۽ معياري ڪم ڪر ڻ جي اصولن کي اپنائيندو رهيو. آءُ سندس گهڻو شڪر گذار آهيان. ان کان سواءِ جن دوستن ۽ رهنمائن به رهنمائي ڪئي، انهن ۾ نثار احمد آگري، رياض حسين آگري، الطاف آگري ، محمد عثمان عباسي، محمد پناهه ڦرڙو جو علمي همدردي تي سندن ٿورائتو آهيان. الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير ، ساهتي لائبريري خانواهڻ، عثمانيه لائبريري ڪنڊيارو مان ٻڻ فائدو حاصل ڪيم. پنهنجي دوست پروفيسر غلام اڪبر ڀنڀرو ، پروفيسر محمد اشرف جو شڪريو ادا ڪريان ٿو ته جن غلام رباني آگري جي ڪتابن بابت ڄاڻ ڏني. سڀني دوستن ۽ بزرگن جا احسان جن مون کي ڪم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ آخر ۾ آئون امان الله چنه جو به ش ڪريو ادا ڪندس جنهن منهنجي ٿيسز کي ڪمپوز ڪرڻ ۾ پنهنجا سڀ ڪم ڇڏي منهنجي ٿيسز کي ڪمپوز ڪيو.

ذوالفقار علي جلباڻي

Gul Hayat Institute

مقدمو

ساهتي پرڳڻي ۾ڪيترائي عالم ۽ اديب، شاعر ۽ سگهڙ پيدا ٿيندا رهيا آهن. انهن ۾ غلام رباني آگري جو نالو پڻ عزت جي نگاهه سان ورتو وڃي ٿو. جيڪو سنڌي ز بان جو منفرد ۽ عظيم نثر نگار هو، جنهن مختلف موضوعن تي لکي سنڌي ادب ۽ ٻ ولي جي خدمت ڪئي آهي. هن ٿيسز ۾ "غلام رباني آگري جي سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتن جو تنقيدي جائزو" پيش ڪيو ويو آهي. جيئن رباني جي خدمتن کي عوام تائين گهڻي کان گهڻو متعارف ڪرائي سگهجي، ٻن سالن جي ڪوشش سان هن مواد کي نه سهيڙيو وڃي ها. ته شايد غلام رباني آگري جي شخصيت، لکڻين ۽ عهدن رتبن جي خبر نه پئجي سگهي ها. پڙهندڙن کي هن موضوع جي مطالعي مان اها خبر پوندي ته رباني سنڌي ادب ۾ جيڪو ڪجھ لکيو اهو سندس ديس واسين سان وچن ٿيل هيو. پنهنجي همعصر دور جي عالمن، اديبن وانگر وڏي علمي ادبي جيڪي به خدمتون سر انجام ڏنيون اهي ديس واسين لاءِ هيون. غلام رباني آگري جي سنڌي ادب لاءِ خدمتن جي پيش نظر هن موضوع کي ٽن بابن ۾ ورهايو ويو آهي ۽ ان کان پوءِ ضميما ڏنا ويا آهن. الف : باب پهرين ۾ غلام رباني جي سوانح حيات ۽ زندگيءَ مختلف واقعن ۽ حالات کي پڙهندڙن کي متعارف ڪرايو ويو آهي. ب : باب ٻئي ۾ غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي جو تعارف ۽ تبصرو بيان ڪيل آهي. هن ۾ غلام رباني آگري پنهنجي دور ۾ ڪهڙاڪتاب لکيا آهن ۽ ڪهڙي ڪتاب ۾

ڪهڙو موضوع ۽ ڇا بابت آهي؟ ۽ اهي ڪتاب ڪهڙن ادارن ڇپرايا آهن. هن ئي باب ۾ غلام رباني آگري جي مضمونن جو تعارف ڏنو ويو آهي، ۽ اهي مضمون ڪهڙن ڪ تابن ۽ ڪهڙن رسالن ۾ شايع ٿيل آهن، انهن جو مختصر تعارف ڏنو ويو آهي ۽ غلام رباني جي قلمي پورهئي تي تبصرو ڪيو ويو آهي، ان ۾ سندس ڪهاڻين / افسانن، سوانح عمرين، خاڪن، مقالن، مشاهيرن جي تذڪرن، سفرنامن تي تبصرا ڪري ان جي اصولن جي تشريح ڪئي وئي آهي. ت : باب ٽيون ۾ غلام رباني آگري جي بحيثيت نثر نگار اديب جي حثيت جو متعين ڪئي وئي آهي. مذڪوره باب ۾ پهريون غلام رباني آگري جو علمي ادبي دائرو مقرر ڪيل آهي ته غلام رباني آگري ڪهڙن موضوعن تي قلم ڪنيو آهي، اهي سمورا اصول ماهرن جي ڏسيل ۽ ٻڌايل قاعدن کي ڏيان ۾ رکي هي باب مڪمل ڪيو ويو آهي. رباني مرحوم هڪ ڪهاڻيڪار هو ان پنهنجي ڪهاڻين ۾ جيڪو سماج ۾ شعور پکيڙيو هيو، سندس ڪهاڻيون ان حساب سان ڪيتريون ڪامياب هيون، انهن جو فني ۽ فڪري تقابلي جائزو وٺي، نچوڙ ۽ نتيجو ڪڍيو ويو آهي. سندس ڪهاڻين ۽ پنهنجي همعصرن جي ڪهاڻين مان ٽڪرا ۽ حوالا ڏنا ويا آهن. ربانيءَ جي مضمون نگاري بابت مختصر تحقيقي انداز سان ڇاڻ ڏني وئي آهي ۽ پوءِ ان وقت جي مضمون نگارن جو به جائزو ورتو ويو آهي. هن ئي باب ۾ رباني صاحب جي سفر نامن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، ۽ انهن جاين، ماڳن، مڪانن ۽ ملڪن جو احوال ڏنو ويو آهي ته ، غلام رباني ڪهڙا ماڳ مڪان ، ملڪ گهميا ۽ انهن سفرنامن جي سنڌ ادب ۾ ايتري حيثيت ڇو آهي؟ غلام رباني آگري جي ڪتابن ۾ جيڪو سوانح نگاري جو فن ملي ٿو. ان ۾ رباني جي سوانح نگاري ۾ ڪهڙي حيثيت هئي ۽ پنهنجي دور ۾ رباني هن فن کي نڀائڻ ۾ ڪ يترو ڪامياب ٿيو آهي ۽ سوانح عمرين جو فني ، فڪري ۽ تقابلي جائزو وٺي نتيجو ڏنو ويو آهي ۽ پوءِ سوانح نگاري جي شعبي ۾ رباني جي سوانح عمرين جي فني اصولن کي پرکي رباني جي حيثيت جو تعين ڪيو ويو آهي. هن ئي باب ۾ غلام رباني آگري جو ترجمن ۾ ڪهڙو ڪردار آهي ۽ سندس ٻين ٻولين تان ڪيل ترجمن جا مثال ڏئي نتيجو ڏنو ويو آهي ته ، رباني جو سنڌي ۾ ترجمن ڪرڻ ۾ ڪهڙو ڪ ردار آهي، انهي کي بيان ڪيو ويو آهي.

هن مقالي جي پڇاڙي ضميمن سان ڪئي وئي آهي. انهن ضميمن ۾ پهرين رباني جي تقريرن جو ذڪر آيل آهي ۽ پوءِ سندس ڊائريون، انهن جا اشارا ڏنا ويا آهن. هن ئي ضميمن ۾ رباني جي خطن جو به ذڪر ڪيو اٿم ۽ ڪجھ رباني جي هٿ اکرن وارن خطن جا عڪس ڏنا اٿم. ضميمن ۾ اڻڇپيل مواد جو ذڪر ڪيو اٿم. انهن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ هڪ اردو ۾ رباني صاحب جو جيڪو انٽرويو مليو آهي ،

Gul Hayat Institute

اهو انٽرويو اردو زبان ۾ ورتل آهي، جيئن ته تحقيق جي طالب علم انهيءَ اردو ان ٽرويو کي سنڌي ۾ ترجمو ڪري رکيو آهي 6- ڪتابيات هن موضوع ۾ جيڪي پنهنجي تحقيق لاءِ ڪتاب ، ٿيسز، رسالا، اخبارون ۽ ٻيو مواد تحقيق جي دوران نظر هيٺ آيو آهي انهن جو ذڪر ڪري پنهنجي تحقيقي ٿيسز جو اختتام ڪيو اٿ م، پر ڪوبه تحقيق ڪندڙ جڏهن ڪنهن ڪتاب لکڻ تي پورهيو ڪري ٿو. خاص طور تحقيق جو ڪم اهڙو پورهيو آهي، ان ۾ هر هڪ شيءِ جو صحيح رخ بيان ڪرڻ لاءِ وڏا جتن ڪرڻا پون ٿا. محقق جي اها دلي خواهش هوندي هوندي آهي، ته سندس محنت عوام اڳيان اچي ۽ عوام ان جو قدر سڃاڻي مان تمام گهڻو خوش ٿيو آهيان جو مان هي ڪم اوهان سامهون پيش ڪري نه فقط ٻگري پر هڪ سنڌي ادب جي ڏاهي، مدبر شخص جي ڪيل خدمت کي اجاگر ڪرڻ جي ننڍڙي ڪوشش ڪئي اٿم. مان پنهنجي قابل احترام بزرگ استاد هن ڪم جي نگران ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ جو نهايت ئي ممنون ۽ مشڪور آهيان. جنهن جي همت ۽ حوصلي ڏ يارڻ کان سواءِ هي ڪم اهڙي سٺي انداز سان نه ٿي سگهي ها.

ذوالفقار علي جلباڻي

Gul Hayat Institute

باب پهريون: **<u>غلام رباني آگري جي سوانح حيات</u>** :

الف: سنڌ جو تاريخي پس منظر:-

سنڌ جو پرڳڻو جهڙو آهي پاڻ قديم، تهڙو ئي آهي سندس نالو قديم. رگ ويد جهڙي جهوني پستڪ ۾ به اهو نالو ڇانايل اٿس، جنهن ڪري چئبو ته سڄيءَ دنيا جي ساهت ۾ انهيءَ کان آڳاٽو ٻيو نالو آهي ئي ڪونه. اها اسان جي سنڌ آهي، جنهن ۾ سڀيتا جو سج به انهيءَ آڳاٽي سمي ۾ اڀريو هو، جنهن سمي ۾ دنيا جون ڪ يتريو ئي قومون اڃا سياري جي سوڙ تاڻي سمهيون پيو هيون، ۽ پوءِ سجاڳ ٿيون، ته به ڪيترو وقت سنڌ جي سنگين ململ سان پنهنجو بت ڍڪينديون هيون. اهو رواج الهندي ايشيا ، مصر ملڪ ، ڀونوچ سمنڊ وارن ڪنارن، بلڪه يورپ ۾ به ڪ يتري قدر اسان جي سنڌو ماٿر جي رهاڪن ڪيو هو. (1)

ويدن ۾ آڳاٽو رگ ويد آهي، جنهن جي منڊل ڏهين جي سُوڪت پنجهتر ۾ انهيءَ قديم زماني جي هڪ رشيءَ ان وقت ئي سنڌ جي سڀيتا ۾ شاهوڪاريءَ جي واکا ڻ جا ڍڪ ڀريا آهن! ويدن کان پوءِ هندن جا اتهاس ۽ پراڻ آهن، ۽ انهن کان پوءِ ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ آهن. انهن سڀني ڌرمي پستڪن ۾ ساندهه ڏسبو ته سنڌ جي هڪڙي نه ٻي ساک لکي پئي آهي. گوتم ٻڌ کان پوءِ، ۽ سڪندر اعظم کان ٿورو ئي وقت اڳ جا احوال ڏسو ته انهن منجهان به ائين ئي معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي پرڳڻي ديسان ديس پنهنجو ڏاڪو اهڙو ته وجهي ڇڏيو هو جو ايران، اسيريا ، بابل (بئبلونيا) بلڪه يورپ جي ڪن قومن کي انهيءَ وقت به سڌ هئي، ته سنڌ نهايت ڀاڳ ڀريو پرڳڻو آهي. ۽ انهيءَ ڪري ايرانين ۽ يونانين جو وات پاڻي پئي ٿيو، ته ڪيئن به ڪري اهو ڌن سان ڀريل پرڳڻو پنهنجي قبضي ۾ ڪجي، اهو ئي هڪ مکيه سبب هو، جنهن ڪري وقت به وقت ڌاريون قومون سنڌ تي ايئن پئي ڪاهون ڪيون. (2)

Gul Hayat Institute

حوالا :

1- آڏواڻي ڀيرومل مهرچند "قديم سنڌ" ڇاپو ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو / حيدرآباد سنڌ ، پاڪستان 1992ع

2- ايضا ً (ديباچو)

سنڌ جي نالي بابت اسلامي تاريخن ۾ لکيل آهي، ته هند ۽ سنڌ حام بن نوح عليہ السلام جا پٽ هئا، جن جي هن سر زمين تي، سندن اولاد سميت گهڻو وقت حڪومت رهي هئي. تنهن ڪري سندن نالي پٺيان ئي هن ملڪ تي سند (سنڌ) نالو پيو.

(1)

ڪن جو بيان آهي ته ، لفظ "سنڌو" سنسڪرت لفظ "سنڌاوا" مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ "چنڊ" آهي. رگ ويد، جو هندن جو پراڻو گرنٿ آهي، تنهن ۾ سنڌ جو نالو "سپت سنڌو" يعني ستن ندين وارو ملڪ لکيل آهي. آرين لوڪن سنڌ تي "سنڌو" درياءَ تي اهو نالو وڌو، جنهن جي معنيٰ آهي. "سمنڊ" سونهاري سنڌ جو هر ڳوٺ، واهڻ ، وستي پنهنجي اندر سوين سالن جون تاريخون سانڍيون ويٺي آهي. قديمي تاريخي عمارتن ۽ يادگارون ، سماجي ۽ سياسي پس منظر جون عڪاس آهن. نادر ۽ ناياب نوادرات ۽ قلمي مخطوطات ، هنر مندن عالمن ۽ اديبن ۽ روحاني شخصيتن جي منزلت علميت قابليت ۽ محنت جو مظهر آهن. اتي عالمن، اديبن، صوفين ۽ تاريخدانن پڻ هن خطي کي وڏي اهميت ڏني ۽ ان کي پنهنجو ملڪ بنايو. سر زمين سنڌ پنهنجي تهذيبي ۽ تمدني روايتن سبب، هر مهمان جي ميزباني جو فرض بهتر طريقي سان نباهيو. نه صرف رهائش ، کاڌي خوراڪ ۽ گذر سفر جو سامان مهيا ڪيو، بلڪه هر قسم جو علمي، روحاني، تحقيقي ۽ ادبي سامان به مهيا ڪيو. اسين ڏسون ٿا ته صوفين ۾ لعل شهباز قلندر، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست جهڙا جليل القدر ماڻهو، عالمن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، ابوالحسن سنڌي، شاهه شريف راڻي پوري ، مخدوم معين ٺٽوي، جهڙا بي مثال انسان ۽ شاعرن ۾ اڻ ڳڻيان شاعر جن بابت "مقالات الشعراء" ۽ "تڪلمه مقالات الشعراء" شاهدي ڏئي رهيا آهن ۽ وري تاريخ نويسن ۾ مير علي شير قانع، رحيمداد خان مولائي شيدائي، پير حسام الدين راشدي ۽ ٻيا کوڙ سارا وڏا عالم پيدا ڪيا آهن. (2)

Gul Hayat Institute

1- رحيمداد خان مولائي شيدائي "جنت السنڌ" ٻيو ڇاپو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪ راچي 2006ع ص؛ 24

2- خضر نوشاهي ڊاڪٽر "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو" ٽه ماهي "مهراڻ" جنوري جون 1999ع، ص؛ 249

(ب): ڳوٺ محمد خان آگرو جو تعارف:

ڳوٺ محمد خان آگرو ضلع نوشهروفيروز جي تعلقي ڪنڊيارو جي يونين ڪائونسل محبت ديرو جتوئي ديهه شيخاڻي ۾ پڻ موجود آهي. غلام رباني آگرو لکي ٿو ته آگرن جا ٻه ٽي ڳوٺ نواب شاهه ۽ دادو ضلعن ۾ دريا جي ڪپڻ سان آمهون

سامهون ڳوٺ موجود آهن. اڳي جڏهن روڊ رستا ڪونه هوندا هئا. تڏهن آمدرفت ٻيڙين وسيلي ٿيندي هئي، ان ڪري دريا جي ڀرسان آبادي هوندي هئي. سنڌ ۾ ڪيترن ئي ذاتين ۽ قبيلن جا ائين دريا جي ڀرسان آهن سامهون ڳوٺ آهن، ڳوٺ محمد خان آگرو درياءَ مهراڻ جي ڪناري يعني بچاءَ بند جي ڳوٺ ڀوئنرن جي نزديڪ آهي، هن ڳوٺ جي آگرا قوم وارن ديني ۽ علمي دنيا ۾ توڙي ادبي دنيا ۾ ايڏو نالو ڪييو، جنهن ۾ ايتري نکار آئي ۽ لازوال ذخيرو پيش ڪيو، جنهن کان سنڌ جي علمي ۽ ادبي تاريخ جهومي پئي. مطلب ته آگرن جو ڳوٺ ظاهر ۾ هڪ ننڍڙي آبادي آهي، مگر آڳاٽي زماني کان وٺي، هن آباديءَ مان مخدوم عبد الله جي ڪٽنب مان اهڙا روشن مينار ٿيا، جو ان مان سنڌ ته ڇا دنيا جا ڪيترا شهر روشن ٿيا. انهن ۾ سندس پٽ مخدوم محمد دائود پڻ وڏو عالم ٿيو، مخدوم عبدالله جن اهڙا عظيم دانشور هئا جن جا فقهي ۽ ادبي شاهڪارن جي نسبت سان گرامي مرتبت آگرا ذات جي سڃاڻ بنجي ويا سندس عرفان آگهي جو پتو هلندڙ ق رندڙ مجسمو ۽ اخلاق حسنه جو هڪ متحرڪ درسگاهه هو. هن قوم ۾ ڪيئي بزرگ عالي قدر هئا، جو انهن جا پوئلڳ خاندان آگرو سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪن ٿا. ۽ هن ڳوٺ بابت رٽايرڊ استاد نثار احمد آگرو ٻڌائن ٿا ته، هن ڳوٺ جو جنهن ني ڪ مرد بنياد وڌو هو، اهو هو محمد خان ولد فضل محمد آگرو هو، انهي جي پڻ قبر سندس ئي ڳوٺ جي قبرستان ۾ موجود آهي، هن ڳوٺ ۾ جيڪا مسجد آهي، اها پڻ ڳوٺ جي نيڪ مرد جي ٺهرايل آهي. جنهن مان هي اهڃاڻ ثابت ڪري ٿو ته هي ڳوٺ علمي مرڪز هو.

Gul Hayat Institute

حوالو:

غلام رباني آگرو "جهڙا گل گلاب جا" عنوان – عبداللطيف آگرو، ڇاپو ٻيو، سنڌ ادبي بورڊ ڄام شورو 2007ع، ص: 119

1_غلام رباني آگري جو خاندان:-

غلام رباني آگرو سنڌ جي آگرا خاندان جو چشم چراغ هو. "انسائيڪلو پيڊيا سنڌ يانا" جلد پهريون الف – ب آگرا بابت ذڪر ڪيل آهي ته، آگرا مسلمانن جي هڪ ذات جو نالو آهي. جيڪي اڪثر سڄي سنڌ ۾ آهن. هڪ روايت موجب اصل اهي آهن. گر+ يعني لوهار آهن. سنڌ ۾ رهندڙ پاڻ کي لوهارن ، پاڻ کي "آڳريا" يا لوهر چوايو پر ٻاهران ايران ۽ افغانستان مان آيل ڪاريگرن پاڻ کي آهنگر سڏايو، جيڪي اڳ

تي هليا آگرا مشهور ٿيا. غلام رباني آگرو :- پاڻ لکي ٿو ته اصل لفظ آگرو نه آڳرو آهي. اڳي ڪتاب فارسي زبان ۾ لکبا هئا . فارسي ۾ ڳ جو اچار ڪونهي ان ڪري آگرو ڪي آگرو لکيو ويندو هو. اهڙي ريت آگرو ۽ آگرا لفظ مشهور ٿيا. پر ڀهراڙي ۾ ا ڻپڙهيل ماڻهن جو اڄ تائين آچار صحيح آڳرو آهي.(1) غلام رباني آگرو پنهنجي ڪتاب؛- "جهڙا گل گلاب جا" ۾ لکي ٿو ته: "آڳرن جا ٻه ٽي ڳوٺ نواب شاهه ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ آهن. نواب شاهه ، لاڙڪاڻي ضلعي جا آڳرا خيرپور جا اڳڙا ۽ ٺٽي جا آگريا اصل ۾ هڪ ئي ذات وارا آهن. رباني لکي ٿو ته آڳرن جو ڀاهران آيل قومن قبيلن سان ڪوبه واسطو ڪونهي، سنڌ جا اصلوڪا رهاڪو آهن، سماٽ آهن، اها روايت غلط معلوم ٿئي ٿي ته مغل آهن. چغتا يا چغتائي شاخ سان تعلق ا ٿن ، لفظ آگرو جي معنيٰ چاڻايل آهي ته " آڳرو" معنيٰ اڳواڻ ، مهندار، سردار، سا لار يقينن فارسي تلفظ ۽ تحرير جي ڪري جيئن آڳرا بدلجي آگرا ٿيو هوندو، تيئن ئي هن لفظ جي معنيٰ مان معلوم ٿئي ٿو ته "آڳريا" معنيٰ ٻاهه جو ڪم، ڪندڙ جئين ته سنڌ ۾ گهڻيون ئي ذاتيون پنهنجي ڌنڌن سان سڃاتيون وڃن ٿيون. (2) مثال؛- ٻڪڻ، ڪنڀر، سونارا، حجم، تيئن آڳريا معنيٰ آڳ جو ڪم ڪندڙ ۽ پوءِ اهو لفظ بدلجي "آگرا" ٿي پيو آهي. تئين ئي تحقيق مان ثابت ٿيو ته، " آگرا" ذات وارن جو اصلوڪو ڌنڌو لوهارڪو ڪم هو، جو سندن وڏن جو ڌنڌو هو. خانداني پسمنظر تي نظر وجهنداسين ته رباني صاحب جي خاندان جا وڏا وڏا حاذق ۽ حڪ يم، استاد ۽ عالم ڏاها ۽ اڪابر بزرگ ٿي گذريا آهن. جن پنهنجي وقت جي حساب سان نالو ڪمايو آهي.

1- "جهڙا گل گلاب جا"، پهريون حصو؛ ص: 119

Gul Hayat Institute

2- "سنڌيڪا لغت" پهريون ڇاپو: ص: 24

انهن ۾ مخدوم عبدالله آگرو تمام وڏو هاڪاري عالم هو، جنهن جو ذڪر مير علي شير قانع "تحفته الڪرام" ۾ لکي ٿو ڀيلاڻي هالاڻي جي سامهون آهي. (ميان عبدالله) آگري قوم جو هڪ ڪامل فقير اتي جو رهاڪو آهي.(1) سندس پٽ مخدوم محمد دائود پڻ ايڏو وڏو عالم ۽ اهل الله هو، ان بابت مولوي عبداللطيف سڪندري پنهنجي ڪتاب " روحاني رمزون" ۾ لکي ٿو ته پير سائين سيد راشد روضي ڌڻي شاگرد آهن، مخدوم محمد آريجي جا ۽ اهي پاڻ شاگرد آهن، مخدوم محمد دائود جا جو وڏوعالم هو ۽ پنهنجي تعليم ڪوٽري ڪبير جي مدرسي مان حاصل ڪئي هئي، سندس ڪتب خانو ضايع ٿي ويو. سندس عالم هجڻ جو ثبوت اهو آهي ته پنهنجي هٿن سان لکيل مولانا جلال روميءَ جي مثنوي جو نسخو سنڌي عربي، فارسي ۾ ٻ ن جلدن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي. پاڻ هالاڻي جي

ساداتن ۽ ٻين ذاتين جي ماڻهن جو استاد هو. سندس علمي ۽ پرهيزگاريءَ جي ها ڪ جا قصا به گهڻائي آهن. رباني لکي ٿو ته: "نثار احمد آگري مونسان روايت بيان ڪئي ته شاهه پٽائي جڏهن ڪهڙن ڏانهن ويندو هو ته هالاڻيءَ ۾ مخدوم دائود جي پيءُ مخدوم عبدالله آگري وٽ رهندو هو. مخدوم عبدالله آگري سندس پٽ مخدوم محمد دائود آگري ۽ ٻين جون مزارون پشاور کان ڪراچي ويندڙ قومي شاهراهه تي هالاڻيءَ کان ميل کن جي مفاصلي تي ڪنڊياري طرف لب سڙڪ آهن، مزارن سان گڏ جيڪا مسجد نظر ايندي آهي. سا رباني صاحب جي ڳوٺ جي چڱي مڙس رباني جي پڙڏاڏي محمد خان آگري ٺهرائي هئي، هن مان معلوم ٿيو ته، رباني صاحب جنهن خاندان ۾ پيدا ٿيا، انهن ۾ مخدوم عبدالله، مخدوم صاحبڏنو، ميان عبدالڪريم، ميان معروف جهڙا اعليٰ صفت انسان هن ڳوٺ جي نالي وارن استادن ۾ ميان محمد معروف جهڙن استادن جو وڏو نالو هيو، خانواهڻ ۽ اوسي پاسي ۾ جنهن جنهن جڳهه تان گذرندا هئا ته ماڻهو سندس ادب ۾ اٿي بيهندا هئا. غلام رباني جو ڏاڏو محمد اگرو سندس والد جو نالو عبداللطيف ۽ والده جو نالو نسيم بيبي هو. غلام رباني پنهنجي خاندان ۾ ٻيو نمبر ٻار هو، ڪائنس وڏو ڀاءُ جو نالو غ لام دستگير هو ۽ ننڍي ڀاءُ جو غلام شبير آهي. ان کان علاوه ڪيس پنج ڀينر ڀڻ آهن.

1_مير علی شير قانع ٺٽوی "تحفة الڪرام" مترجم – مخدوم امير احمد – مرتب – ڊاڪٽر نبی بخش خان بلوچ - ڇاپو ٻيو - سنڌی ادبی بورڊ حيدرآباد سنڌ، پاڪ ستان 1976ع، ص: 346

Gul Hayat Institute

2_ساهتي پرڳڻي جي قدآور شخصيت:

سنڌ جي قديم تاريخ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ، هي اهڙو ملڪ رهيو آهي، جنهن جي عظمت هزارن سالن جي تاريخ ۾ سمايل آهي هتي هر دور ۾ وڏا وڏا ع الم ۽ ڏاها پيدا ٿيندا رهيا آهن. سنڌ جي ٻين علائقن سان گڏ، سنڌ ۾ ساهتي خطو به اهڙن عالمن پيدا ڪرڻ ۾ پوئتي ڪو نه رهيو آهي، هر دور ۾ وڏا نالي وارا ع الم پيدا ڪيا آهن. ساهتي پرڳڻي جي عالمن ، اديبن ، شاعرن تي تحقيق جي طالب علم سميت سنڌ جي سڀني سڄاڻ ۽ ڏاهن ماڻهن کي ناز ۽ فخر رهيو آهي، جن س ڀڻي انداز سان ساهتيءَ جي سرواڻن سنڌ ۽ سنڌي ادب جي خدمت ڪندي پن هنجي ذهانت ۽ قابليت ذريعي علمي ۽ عملي ڪم ڪيو آهي، انهن ۾ غلام رباني آگري جي شخصيت نمايان نظر اچي ٿي. ڳوٺ محمد خان آگرو کان مدرسه هاء اسڪول نوشهروفيروز توڙي ، ڦليلي ڪاليج حيدرآباد ، سنڌ مسلم آرٽس ڪاليج ڪراچي

توڙي سنڌي ادبي سنگت ڪراچي، ميٽرام هاسٽل ۾، ماهوار "نئين زندگي" سنڌ ي ادبي بورڊ ، سنڌ يونيورسٽي، اڪيڊمي ادبيات آف پاڪستان اسلام آباد، ڏيهي توڙي پرڏيهي ادبي ڪانفرنسن ۾ غلام رباني جي شخصيت تمام اوچي پد تي بيٺل نظر اچي ٿي. غلام رباني آگري کي ننڍي پڻ کان زندگيءَ جي آخري سفر تائين، اهڙا ته رهبر ۽ رهنما مليا، انهن جي صحبت ۽ سندس مٿي تي شفقت جو هٿ نصيب ٿيو هو. سڀ ڪجهه سندس نماڻي شخصيت ۽ فرمانبرداريءَ جو نتيجو هو، جو هن جي ذات ۾ جا نوڙت شامل هئي، جنهن ڪري هن ايڏا وڏا رتبا ماڻيا. سندس شروعاتي زندگيءَ ۾ استاد عبداللطيف آگرو جهڙو شفيق پيءُ مليو، جڏهن پاڻ ڪراچي ويا اتي مولانا عبدالواحد سنڌي جهڙن ڏاهن ماڻهن کان گهڻو ڪجهه پرايائين، جنهن مان سندس ذهن ، ذات ۽ ڏات جي خبر پوي ٿي. پاڻ جڏهن پڙهندا هئا، ان وقت علامه آء آء قاضي جهڙي سنڌ جي وڏي عالم کان حياتيءَ بابت هن سوال پڇيا. رب پاڪ به انهن ڀانهن جي رهنمائي ڪندو آهي، جيڪي انساني خدمت جهڙي جذبي سان سرشار هوندا آهن، انهن لاء اهڙيون راهون ۽ رستا کوليندو آهي(1)

1- غلام رباني آگرو، "فن ۽ شخصيت" مرتب – الطاف آگرو، ڇاپو پهريون، انسٽيٽيو ٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، 2014ع

غلام رباني آگري کي به وڏن وڏن عالمن جي صحبت نصيب ٿي هئي، انهن ۾ ٿورو وقت شمس العلماءَ عمر دائود پوٽو سان به ۽ علامه آء آء قاضي، عثمان علي انصاري ، ميران محمد شاهه ، علامه غلام مصطفيٰ شاهه، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، پير حسام الدين راشدي، مولانا عبدالواحد سنڌي، جي -ايم -سيد ، مخدوم محمد زمان ط الب الموليٰ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ، محمد ابراهيم جويو وغيره جهڙن عالمن سان گڏ رهڻ جو موقعو مليو، جتان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو هئائين. سندس همعصر به اهڙا ئي هئا، جن جي سنگت ۽ صحبت مان گهڻو ڪجهه ڏنو ۽ ورتو هو، ۽ انهن ۾ جمال ابڙو، اياز قادري ، حفيظ شيخ ، عبدالغفور انصاري، رشيد ڀٽي، شيخ اياز، شيخ راز، ابن حيات پنهور، نور الدين سرڪي، تنوير عباسي، سراج الحق ميمڻ، حميد سنڌي کان علاوه ٻيا گهڻا ئي سنگتي ۽ ساٿي شامل هئا. انهن ۾ رباني جي شخصيت جو اهو جهان آهي جو سڀني ساٿين ۽ دوستن ۾ انهن وانگر عظيم هو. سندس عظمت ۽ قابليت لاء سندس شاهد طور عالم ۽ اديب هجڻ جو ثبوت سندس ڪتابن جي لکڻين مان معلوم ٿئي ٿو ۽ ان کان علاوه سنڌ جي ڏيهه توڙي پرڏيهه جي عالمن سندس جي ڪهاڻين کي اردو، انگريزي ، هندي ۽ جرمن زبان ۾ ترجمو ڪ يو ويو آهي. سنڌ جي وڏن عالمن ربانيءَ جي شخصيت ۽ ڪتابن، لکڻين بابت

Gul Hayat Institute

مضمون لکيا ويا آهن، انهن ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊا ڪٽر شمس الدين عرساڻي ، سراج الحق ميمڻ ، شيخ اياز ، جمال ابڙو، بدر ابڙو، عنايت بلوچ ، حميد سنڌي ، مهتاب اڪبر راشدي، ڊاڪٽر فهميده حسين ، ڊاڪٽر غ لام محمد لاکو، ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو، مدد علي سنڌي، عبدالقادر جوڻيجو، شو ڪت حسين شورو، نصير مرزا، مومن ٻلو، عبدالغفار صديقي، محمد هاشم لغاري، پروفيسر اعجاز قريشي، ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، اعجاز حسين چانڊيو، گل محمد عمراڻي، نفيس احمد شيخ ، طارق عالم ابڙو، نواب علي ڪاڪا ۽ ٻين عالمن ۽ اديبن هن نالي واري اديب ماڪي وانگر مٺي نثر نگار لکندڙ تي قلم کنيو آهي ۽ سندس شخصيت توڙي لکڻين ۽ ڪتابن جي ساراهه جا ڍڪ ڀريا آهن، انهي جو ثبوت مٿين عالمن، اديبن، ڏاهن جي لکڻين مان معلوم ڪري سگهجي ٿو، ته غلام رباني آگرو جي شخصيت سنڌ ۽ سنڌي ادب لاءِ پارس مثل هئي. سندس لکڻين ۾ نه فقط سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن لاءِ روشن راهن تي هلڻ لاءِ ڏس ملي ٿو سندس جون لکيتون هر باشعور ماڻهو لاءِ آهن، جنهن مان سندس قدآور شخصيت هجڻ جو ثبوت اهو ئي آهي جو سندس لکڻيون سنڌي ادب جي تاريخ جو حصو آهن، هر هڪ کي پڙهڻ گهرجن، ڇو ته سندس تحريرن ۾ اثرائتي گفتگو آهي. سندس جون ڪهاڻيون، خاڪا ، سفر ناما، سوانح عمريون توڙي مقالا يا مضمون جنهن ۾ سندس ذات جي ڏيئي ۾ روشن عڪس نظر اچن ٿا، انهن ۾ عالمگيريت ۽ انساني قدرن جو پيغام ڏنو.

3 ـ ولادت:

غلام رباني آگرو ضلع نواب شاهه ، هاڻوڪي ضلعي نوشهروفيروز جي تعلقي ڪنڊ يارو جي ڳوٺ محمد خان آگرو ۾ 5 نومبر 1933 تي استاد عبداللطيف آگري جي گهر ۾ پيدا ٿيو. سندس والد بزرگ عبداللطيف آگرو تعليم کاتي ۾ پرائمري استاد هيو. جنهن پنهنجي لاڏلي پٽ جي سٺي نموني پروش ۽ پالنا ڪئي. ننڍپڻ ۾ ئي چڱي خاصي تربيت ۽ سکيا سندس کي اڳتي هلي اعليٰ ۽ عزت واري مقام ڏانهن وٺي وئي.

4ـ تعليم:

غلام رباني آگرو جو والد عبداللطيف آگرو تعليم کاتي ۾ استاد هيو، ۽ سندس گهر ۾ئي علم ادب جي روايت پراڻي هئي. پاڻ گورنمينٽ پرائمري اسڪول ڀوئنرن ۾ استاد هئا ته، پاڻ 16-9-1941 تي ننڍڙي غلام رباني کي پرائمري تعليم حاصل ڪرڻ ڪ جي پهرين ۾ داخل ڪرايو هئائين. پاڻ جڏهن اتان بدلي ٿي گورنمينٽ پرائمري اس ڪول گاهي خان جلباڻي ۾ آيا ته پنهنجي پٽ کي گورنمينٽ پرائمري اسڪول پ

Gul Hayat Institute

وئنرن مان وٽي گورنمينٽ پرائمري اسڪول گاهي خان جلباڻي ۾ ٻاراڻه ۾ داخل ڪرايو. غلام رباني اتان 1946 ع ۾ پنجون پاس ڪيو. شروعاتي تعليم حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ وڌيڪ تعليم لاءِ مدرسي هاءِ اسڪول نوشهروفيروز، ۽ ان ڪان پوءِ حيدرآباد واري ڦليلي ڪاليج ۾ داخل ٿيو، جتان 1953ع ۾ انٽر پاس ڪيائين. و ڌيڪ تعليم لاءِ ڪراچي ويو. جتي بي اي جو امتحان پاس ڪيائين. رباني ۽ سندس پرائمري تعليم تحقيق جي طالب علم جي ڳوٺ گاهي خان جلباڻي ديهه ديهات ۽ ساهتي پرڳڻي ۾ ٿي آهي. جنهن لاءِ سندس پرائمري تعليم جي سرٽيفڪيٽ جي ڪاپي مقالي ۾ ڏني اٿئون.پر پاڻ پنهنجي احوال ۾ انهيءَ اسڪول مان پڙهڻ جو ذڪر انهيءَ ريت نه ڪيو اٿس، ٻيو ته سندس والد بزرگوار استاد عبداللطيف جا تعلقات اسان جي عزيزن ۽ ڳوٺاڻن سان هئا. جن ڪي رباني جي پوئرن ساري رکيو آهي. (1)

رباني هن ڳوٺ جي جنهن شخص جو ذڪر ڪيو آهي، تن مان هڪڙو استاد شمس الدين قاضي پڻ آهي، جنهن ڪي ڳوٺ جي سَهَوَ جلباڻي ڪري لکيو اٿس. ان جي فرزند حميدالحق ادبي نالو پارس حميد، جنهن ڪي روزگار ڏيارڻ ۾ مدد ڪيائين ۽ ان سان دوستاڻا پراڻا ناتا نڀاهيندو رهيو. ”حميد پارس“نئين ٽهي جو سرموڙ شاعر آهي، جيڪو سدائين غلام رباني آگري جون ڳالهيون بيان ڪندو رهندو آهي، ۽ غلام رباني آگرو جا ديهه ديهات جي اديبن ۽ شاعرن سان سٺا تعلق رهيا. جن مان حامد علي خانائي قريشي ۽ محمد پناهه ڦرڙو مشهور آهن.

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو، "جهڙا گل گلاب جا" حصو پهريون، ڇاپو ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2007ع

Gul Hayat Institute

فارم نمبر 16

اسڪول ڇڏڻ جو سرٽيفڪيٽ

گرانٽ ان اينڊ ڪوڊ جو پهريون باب جي قانون 11 موجب تعليم شاگرد جو

جنرل رجسٽر نمبر 634 گورنمينٽ پرائمري اسڪول ڪاهي خان جلباڻي.

شاگرد جو پورو نالو	غلام رباني عبداللطيف
قوم ذات ۽ مذهب	مسلمان اگهه.
ڄمڻ جو هنڌ	خان اگهه.
عيسوي سن موجب ڄمڻ جي تاريخ مهيني ۽ سال (انگن اکرن ۾)	(05-11-1933) پنجين نومبر اوڻيهه سو ٽيٽيهه.
اسڪول ۾ داخلا جي تاريخ	16-09-1941
ڪهڙي اسڪول مان آيو	پوئنس
داخل ٿيو	پهرئين.
اسڪول جي ڪمن جو اڀياس	چڱو
	ڇڏي
اسڪول ڇڏڻ جي تاريخ	18-06-1946
ڪهڙي ڪلاس ۾ پڙهندو ۽ ڪڏهن کان (انگن اکرن ۾)	پنجون پاس ڪيائين.
اسڪول ڇڏڻ جو سبب	انگريزي پڙهڻ ويو.
قرآن شريف پڙهيل آهي يا نه	ها.
ريمارڪس	ليونگ سرٽيفڪيٽ ڏنو ويو.

سرٽيفڪيٽ ٿو ڏجي ته مٿيون تفصيل اسڪول جي جنرل رجسٽر موافق آهي

DUPLICATE

VERIFIED

Primary Education Officer, Mehrabpur

Gul Hayat Institute

5_شخصيت رهڻي ڪهڻي ، پوشاڪ ۽ اخلاق: -

سنڌ جو اهڙو ڪو پڙهيل لکيل ماڻهو نٿو رهي جنهن غلام رباني آگري جو نالو نه ٻڌو هجي. هو دوستن جو دوست هو. پر نا آشنائن سان به وڙ ڪندو هو سندس ذات گرامي هڪ سڀاجهي ۽ سپوت سنڌي جي صورت آهي. هو تمام ممتاز شخصيت جو مالڪ هو. جنهن کي هر لکيو پڙهيو سهڻي نموني سڃاڻي ٿو. جهڙي صورت سهڻي تهڙي سيرت ڀلي هئس غلام رباني بهترين مصنف، اعليٰ گڻن وارو مؤلف ۽ علم جي پارکو هجڻ سان گڏ عشق رسول صلعم ۾ مستغرق ۽ سخا جو پيڪر هو. هر ڪنهن کان موڪلائڻ وقت يا فون تي گفتگو جي پڇاڙيءَ ۾ يا خطن جي پڇاڙي تي چوندو هو، حضور صلعم جن شفاعت هيٺ هجو. سندس تحريرن ۾ ديني ۽ مذهبي حقائق بيان ڪيل آهن. ادبي دنيا جو ته مڃيل چوڏهينءَ جو چنڊ هئو. حڪيم اعجاز حسين چانڊيو لکي ٿو ته سندس شخصيت عظمت جو حوال ۽ سندس احسانن جو بيان سندس ڪمال قربن جا دلاويز داستان ڪاغذ جي تنگ ميدان تي بيان ڪرڻ ڏکيا آهن، ڇو ته اخلاق ۽ ڪردار ۾ هن مثالي انسان ۾ محبت ۽ خلوص جي سرچشمي سائينءَ رباني جي صحبت ڪچهري ۾ گفتار ائين هوندي هئي، جيئن ڪا ڀريل ندي سانت ۽ ڌيرج سان وهي رهي هجي.

غلام رباني آگرو قد جو وچولو بت ۽ جسم ۾ پورو نه ٿلهو نه تمام سنهڙو گول چهرو مرڪندڙ پر ٺهندڙ خوش پوشاڪ ۽ خوش اخلاق ماڻهو هو. آئي وئي جي خيال ڪرڻ جو سبق ڪيس سندس وڏڙن کان مليل هو. اگر اڻواقف به سندس اوطاق ، آفيس يا گهر يا سفر ۾ رهيو ته ان ۾ ڪڏهن به اوپرو نه لڳندو هو. ائين محسوس ٿيندو هو ته غلام رباني سان پراڻي ۽ گهري واقفيت آهي. ڇڻ ته ملندڙ ڪنهن همدرد دوست سان ملي آيو آهي. سندس گفتگو ۾ پيار ڀريو انسان جهلڪندو نظر ايندو هو.

فراخدلي ۽ مهمان نوازي جا گر ته ڪائنس سکڻ جهڙا هئا. مهمان کي ڏسي سندس دل باغ باغ ٿي پوندي هوس. سندس تعلق ۽ واسطا ته اميرن سان به هيس پر وڏائي اصل ڪونه هئس.

هن کي وڏن ماڻهن جي مشروبن تي فخر گهٽ پر پنهنجي ڳوٺ جي سندس پيءُ جي ٺاهيل سادي ۽ سودي ملاوٽ کان پاڪ ٺاڌل کي هو وڌيڪ ساراهيندو هيو. سندس ڳوٺ ۾ ٺهيل ٺاڌل ايران، دبئي، هندستان، بنگلاديش ۽ چين جي مشروبن

Gul Hayat Institute

ڪان وڌيڪ هئي. هو لکي ٿو ته پڻونرن واري اسڪول ۾ بابا سائينءَ جي هٿ مان مليل سادي سودي ٿاڌل جي گلاس کان وڌيڪ اهي مشروب ڪونه هئا. ٿاڌل ڇا هئي؟ جنت جو جام هو. جو آب ڪوثر سان ڀريل هو هي آهي رباني جو من جنهن جو روح ماروئي جي من جهڙو هو.

6 ـ ملازمت:

سيريل نمبر	ملازمت	سال	هنڌ
01	ملازمت جو آغاز اول ڊائريڪٽر انڊسٽريز جي آفيس ۾		
02	ڪلارڪ	1954-1955	سنڌ سيڪريٽريٽ ڪراچي
03	جوائنٽ ايڊيٽر	1956 ع	ماهنامي ”نئين زندگي“ وزارت اطلاعات حڪومت پاڪستان
04	نائب سيڪريٽري	آڪٽوبر 1957 ع	سنڌي ادبي بورڊ
05	جوائنٽ سيڪريٽري	1959 ع	سنڌي ادبي بورڊ
06	ايڊيٽر: گل ڦل	1959 ع کان 1964 ع تائين	سنڌي ادبي بورڊ
07	ايڊيٽر	1961-1962ع	سنڌ مسلم ڪاليج مئگزين جي سنڌي سيڪشن جو
08	شادي	1969ع	ڳوٺ محمد آگرو
09	قائم مقام سيڪريٽري	آڪٽوبر 1967ع کان ڊسمبر 1967ع	سنڌي ادبي بورڊ
10	اسٽنٽ سيڪريٽري	مئي 1970ع	سنڌي ادبي بورڊ
11	سيڪريٽري	جون 1970ع کان فيبروري 1977ع	سنڌي ادبي بورڊ
12	پرووائيس چانسلر	1 فيبروري 1977ع کان 7 جنوري 1979 ع	سنڌ يونيورسٽي
13	سيڪريٽري	نومبر 1979ع کان سيٽمبر 1984ع	سنڌي ادبي بورڊ
14	ڊائريڪٽر جنرل	6 نومبر 1984 ع کان 21 مئي 1991ع	پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد، پاڪستان
15	چيئرمين	3 جون 1990ع کان 18 آڪٽوبر1993ع	پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد

نوڪريءَ جي رٽائرمينٽ کان پوءِ عهدا

سيريل نمبر	ملازمت	سال	هنڌ

Gul Hayat Institute

01	ميمبر	1993ع کان 1996ع	فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن
02	چيئرمين	2000ع	سنڌي ادبي بورڊ
03	اعزازي سيڪريٽري	جنوري 1997ع کان آڪٽوبر 2003ع	سنڌي ادبي بورڊ
04	چيئرمين	جولاءِ 2002ع کان سيٽمبر 2003ع	سنڌي ادبي بورڊ
05	ريجنل ڊائريڪٽر	2006ع	محتسب آعلى حيدرآباد

مختلف ادبي ادارن سان وابستگي

1- ميمبر - 1954ع سنڌي ادبي سنگت
2- ميمبر - اردو لغت بورڊ ڪراچي
3- ميمبر- قائداعظم اڪيڊمي ڪراچي
4- ميمبر- انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ڄامشورو
5- ميمبر- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
6- ميمبر- اقبال اڪيڊمي لاهور
7- ميمبر- (بورڊ آف ڊئريڪٽر) ادارا ثقافت اسلاميه لاهور
8- ميمبر- نيشنل بوڪ ڪائونسل آف اسلام آباد پاڪستان
9- ميمبر- نيشنل بوڪ فائونڊيشن اسلام آباد پاڪستان
10- ميمبر- اسلامي ڪلچر اداره لاهور
11- ميمبر- فلم سينسر بورڊ
12- ميمبر- حڪومت جي تمغن ڏيڻ واري ڪاميٽي
13- جج - فلمي ايواردن جي نيشنل ڪاميٽي
14- جج- ٽيليويزن ايواردن جي قومي ڪاميٽي

ادبي خدمتن تي ايوارڊ ۽ مڃتا:- غلام رباني آگري جو شمار سنڌ جي وڏن اديبن ۾ ٿئي ٿو، سندس شاندار ادبي خدمتن جي اعتراف ۾ کيس ڪيترن ئي ايوارڊن سان مڃتا ملي هئي، اهي ايوارڊ سندس شاندار ادبي خدمتن عيوض مليا هئا. جنهن جا پاڻ حقدار به هئا ڇو ته، پاڻ دنيا جا مختلف ملڪن ايران ، چين، بنگلا ديش ڀارت ۾ به پاڪستاني اديبن جي اڳواڻي ڪندو گهمي آيو هو، اهي ايوارڊ سندس ادبي خدمتن جو نتيجو آهن.

1- سنڌي افسانن ۾ ڇٽاپيٽي 1953ع انعام- سنڌي ادبي سنگت ڪراچي

Gul Hayat Institute

-2	تمغهء امتياز	1986 ع	صدر پاڪستان
-3	گولڊ ميڊل	1986ع	پنجابي ادبي بورڊ لاهور طرفان
-4	صدارتي ايوارڊ	1995ع	صدر پاڪستان

7 ـ غلام رباني آگري جي سنڌي ادبي بورڊ سان وابستگي:-

سنڌي ادبي بورڊ جي تاريخ تي نظر ڦيرائڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته وقت جي ها ڪارن ۽ علمي هستين پنهنجي غير معمولي اخلاص ايثار ۽ قرباني محنت ۽ پاڻ ارپ ڻ واري جذبي سان هن اداري جو بنياد وڌو ۽ سنڌ جي خدمت واري ڪم کي اڳيان وڌايو. اهڙن محترم ۽ معتبر شخصيتن ۾ سائين جي ايم سيد ، عمر بن محمد خان دائود پوٽو، علامه آءِ آءِ قاضي، سيد ميران محمد شاهه ، عثمان علي انصاري، لالچند امر ڏنو مل، سيد غلام مصطفى شاهه، مخدوم محمد زمان طالب المولى، سيد حسام الدين شاهه راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ، محمد ابراهيم جويو، مولانا غلام محمد گرامي ۽ غلام رباني آگري جا نالا آفتاب وانگر روشن ۽ عيان آهن، ۽ ٻيا به ڪوڙ سارا عالم ۽ ڏاها جن پنهنجو رت ست ڏئي هن اداري لاءِ رات ۽ ڏينهن ڪم ڪيو آهي. غلام رباني به انهن ۾ هڪ هو، جنهن 1957ع کان 1984ع تائين مسلسل ۽ لاڳاتار بورڊ سان وابسته رهيو. (1)

حوالا:-

1 ـ ٽماهي- "مهراڻ"، "سنڌي ادبي بورڊ ۾ انتظامي تبديليون سنڌي پريس جا رايا" جلد 46 -جنوري - مارچ نمبر 1 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1997ع، ص: 225

Gul Hayat Institute

مثال: نائب سيڪريٽري، جوائنٽ سيڪريٽري، ايڊيٽر، قائم مقام سيڪريٽ ري، اسسٽنٽ سيڪريٽري، 27 سالن جو هي عرصو تمام وڏو هو. انهيءَ وسيع تجربي جي ڪري مرڪزي سرڪار موصوف کي اسلام آباد ۾ اڪيڊمي آف ليٽ رس ۾ اول ڊئريڪٽر ۽ پوءِ ڊئريڪٽر جنرل ۽ آخر ۾ چيئرمين جي اعلى عهدن تي مقرر ڪيو هو. هن کان اڳ ۾ ڪو به سنڌي اديب ۽ عالم انهي منصب تي مقرر ڪونه ٿيو هو. (1)

موصوف انهيءَ حيثيت ۾ چين، هندستان، بنگلاديش ۾ سارڪ ملڪن ۾ بين الا قوامي ادبي تقريبن ۾ پاڪساني وفدن جي قيادت ڪئي هئي. اسلام آباد ۾ سندس آخري مصروفيت فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جي ميمبر شپ هئي. جيڪو هڪ

انتهائي اهم عهدو هو. ڇو ته اهي ئي ميمبر سي - ايس -ايس ڪلاس جا آفيسر چون ٻيندا آهن. (2)

غلام رباني آگري جي شاندار ادبي خدمتن جو اعتراف مرڪزي سرڪار "تمغهء امتياز" ڏيڻ سان ڪيو هو. ڪيترن ئي غير ملڪي ادبي رسالن ۾ عالمن سندس صلاحيتن ۽ لياقتن جي مڃتا ڪئي. جن ۾ چين، هندستان، ايران، بنگلاديش ۽ ڀارت جا اديب شامل آهن. (3)

هاڻ ذڪر ڪندس سنڌي ادبي بورڊ جو جڏهن سنڌي ادبي بورڊ بحران جو شڪار ٿي ويو هو ته، غلام رباني آگري سنڌي ادبي بورڊ جي اعزازي سيڪريٽري ٿيڻ جي آڇ قبول ڪئي هئي. ان وقت جي چيئرمين محمد ابراهيم جويي جي صدارت ۾ ٿيل بورڊ آف گورنرس جي اجلاس ۾ اها آڇ قبول ڪئي هئي. ان وقت سنڌي ادبي بورڊ جي ايمپلائيز يونين جي صدر علي نواز ڪيهر ۽ جنرل سيڪريٽري رفيق جمالي نئين سيڪريٽري غلام رباني آگري جي مقرري جي آجيان ڪئي هئي. (4)

حوالا:-

1- ٽماهي- "مهراڻ " ،"سنڌي ادبي بورڊ ۾ انتظامي تبديليون سنڌي پريس جا رايا" جلد 46 -جنوري - مارچ نمبر 1 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1997ع، ص: 227

2- روزانه "ٻرسات" آگارو 31 ڊسمبر 1996ع.

3- روزانه "ڪاوش" 26 جنوري 1997ع.

4- روزاني " خلق " سومر 03 فيبروري 1997ع.

29 جنوري 1997ع ۾ غلام رباني آگرو اسلام آباد کان واپس آيو هيو ۽، پاڻ سنڌي ادبي بورڊ ۾ اچڻ کي ترجيع ڏني. ڇو ته ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس کان وٺي اچڻ جي سفر ۾ حيدرآباد ۾ اچڻ تائين غلامربانيءَ جو رت ۽ خدمتون سن ڌي ادبي بورڊ ۾ ڏنل هيون. سنڌي ادبي بورڊ جي معاملن کي سلجهائڻ لاء ڪائنس ٻ يو گهٽ ماهر ٿي سگهيو هو. جڏهن بورڊ ماضيءَ ۾ وڏي انتشار جو شڪار ٿي رهيو هو، مالي بحران سان گڏ انتظامي طور تي بي بندوبستي به هن اداري کي ڪ اپاري ڏڪ هنيو هو، نتيجو اهو نڪتو هو جو هي ادارو تقريبن پوئتي وڃي چڪو هو، ٻئي طرف سنڌ جي علمي حلقن جو يقين متاثر ٿيو هو. سنڌ جا با شعور ۽ س ڄاڻ حلقا هن اداري سان هڪ خاص انس رکن ٿا. (1)

جڏهن غلام رباني جي هن اداري ۾ اسلام آباد موٽي اچڻ کا پوء جڏهن سندس هن اداري ۾ مقرري ٿي هئي ته سنڌ جي وڏن نالي وارن اديبن مبارڪ باد ڏني هئي، انهن ۾ غلام مصطفى قاسمي صاحب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، حميد سنڌي، تنوير

Gul Hayat Institute

عباسي، ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، عبدالقادر جوڻيجو، آپا شمس عباسي، ڊاڪٽر نواز علي شوق ، خان محمد پنهور ، عبدالغفار صديقي ۽ ٻين عالمن ۽ اديبن مبارڪون ڏنيون هيو. (2)

ان وقت علمي ادبي ادارن ۽ اخبارن به پنهنجي پيغامن ۾ خوشي جو اظهار ڪيو هو ته سنڌي ادبي بورڊ جي واڌاري لاءِ ان وقت محمد ابراهيم جويي ذميواري پاڻ ڪنئي هئي. سندس سان گڏ بورڊ جي ٻي معمار غلام رباني آگري اعزازي سيڪريٽريءَ جو منصب قبول ڪيو ۽ ڪم شروع ڪيو هو. محمد ابراهيم جويو ۽ غلام رباني آگرو ٻئي ڄاڻو ۽ بورڊ جي انتظامي معاملات جا ماهر هئا. بورڊ جي حوالي سان ان مثالي ادبي جوڙي جو هڪ ٻيرو وري بورڊ ۾ اچي ڪم سنڀالڻ هڪ معجزي کان گهٽ نه هو.بورڊ سان محبت جو مثال ان کان مٿي ٻيو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو. (3)

1- روزاني "برسات" جمعو 07 فيبروري 1997ع.
2- روزانو "وطن" خميس 13 فيبروري 1997ع.
3- روزانه "بختا ور" اربع 12 فيبروري 1997ع.

غلام رباني آگرو فقط نالي وارو دانشور ڪو نه هو، پر انتظامي معاملن جو ماهر سنڌي ادبي بورڊ جي تمام مسئلن کان واقف بورڊ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ اسڪيمن جو ڄاڻو ۽ ذاتي طرح سان سٺي شخصيت جو مالڪ هو. قدرت کيس بي شمار صلاحيتن سان نوازيو هو. سندس وجود سنڌي ادبي بورڊ ۾ ترقي جو ضامن هو. (1)

جويي صاحب ۽ رباني لاءِ هڪ وڏو چئلينج هو. عالمن ۽ اديبن اسڪالرن ميڊيا سان تعلق رکندڙ ماڻهن کي جيڪي اميدون هيون ته سنڌي ادبي بورڊ ترقي ڪندو. اهي اميدون ساب پيون. محمد ابراهيم جويي ۽ غلام رباني آگري جي ڏاهپ ۽ ذهانت انهن سڀني اميدن کي سرخرو ڪري ڏيکاريو. غلام رباني آگري سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪل ٽيهارو ورهيه جي خدمت ۾ جنهن محنت ۽ صلاحيت سان خدمت ڪئي ان جو ثبوت اهو آهي. ته هڪ طرف بورڊ جي ناموس ۾ واڌارو ٿيو ته ٻئي طرف بورڊ کي ڄامشورو ۾ پنهنجون عمارتون مليون. جديد آفسيٽ "پريس" جو قيام به غلام رباني جي مرهون منت هئي. (2)

نه فقط سنڌي ادبي بورڊ پر سندس وسيع انتظامي تجربو به هو جنهن وسيلي هن پنهنجو نالو امر ڪري ڇڏيو.

جويي صاحب کان پوءِ 2002ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين غلام رباني آگرو

بنيو. آخوند صاحب ۽ رباني صاحب ۾ ڪجھ مسئلن تي ڇڪتاڻ پيدا ٿي محمد ميان سومرو ان وقت سنڌ جو "گورنر" هو. ان وقت رباني جي ڪوشش سان بورڊ کي ڪلچر ڪاتي مان ڪڍي. ٻيهر تعليم ڪاتي ۾ شامل ڪرائڻ ۾ ڪامياب ويو.(3) رباني کي بهترين منتظم ڏاهو ۽ ڪابل انسان اديب تسليم ڪجي ٿو. جنهن پنهنجي شعور عقل ۽ ڏاهپ سان منجهيل معاملن کي کيس حل ڪرڻ جو ڏانءُ هو.

1- روزاني "سرواڻ " جلد 6 ڇنڇر 15 فيبروري 1997ع.

2- روزاني "عبرت" آچر 16 فيبروري 1997ع.

3- لاکو غلام محمد "غلام رباني آگرو – شخصيت جو هڪ پهلو" ٽماهي مهراڻ – جلد 60 ، اپريل – جون نمبر 2 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2010ع، ص: 172

8 _ <u>ادبي ذوق:-</u>

غلام رباني آگري پنهنجي ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" ۾ لکي ٿو ته: "غالبا ً سن 1936ع ۾ جڏهن سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي هئي. "الوحيد" اخبار جو "سنڌ آزاد نمبر" شايع ٿيو هيو. منهنجي والد بزرگوارکي علمي ادبي ڪتابن ۽ رسالن جو شوق هوندو هو. اهو نمبر به خريد ڪيو هو ۽ سالن جا سال سندس ڪتابن جي ذخيري ۾ موجود هو. جڏهن مان ڏهن ٻارهن سالن جي عمر جو ٿيس ته اهو نمبر پڙهيم. گهڻو حصو مضمون سنڌيءَ ۾ هئا. ۽ ٿورو حصو انگريزي ۾ ، هڪ مضمون ۾ هڪ جو عنوان هو. Shaik Abdul Majeed Sindhi Soldier of Islam انساني حافظو ضعيف آهي. پر مان ڀانئيان ٿو ته عنوان اهو ئي هو. (1) رباني وڌيڪ لکي ٿو ته مضمون علي برادران يعني مولانا شوڪت علي ۽ مولانا محمد عليءَ ٻنهي مان ڪنهن هڪ جو لکيل هو. ان زماني ۾ منهنجو انگريزي زبان جو مطالعو نه هئڻ برابر هو، جڏهن وڏو ٿيس ته اهو مضمون پڙهيم. ان زماني تائين شيخ صاحب جي عظمت جا پاڇا منهنجي ذهن تي پئجي چڪا هئا.(2) چنانچه جڏهن غلام رباني ادبي رسالن ۾ لکڻ شروع ڪيو هو. تڏهن پاڻ کي غلام رباني "سنڌي" لکندو هو. سنڌي لفظ جو اضافو شيخ صاحب جي شخصيت کان متاثر ٿي ڪيو هو. ۽ شيخ عبدالمجيد به پاڻ کي عبدالمجيد سنڌي جي نالي سان لکندو هو.

غلام رباني آگرو وڌيڪ لکي ٿو ته: "غالبًا 1952ع ۽ 1953ع ڌاري ڪراچي ۾ سنڌي ادبي سنگت جو بنياد پيو. مرحوم عبدالغفور انصاري ، مرحوم احسان بدوي ،

Gul Hayat Institute

مرحوم نبي بخش دائود پوٽو، نورالدين سرڪي، شايد جمال ابڙو ڪي ٻيا دوست ان جا ابتدائي ڪارڪن هئا. (3) غلام رباني آگرو کي ان وقت سنڌي ادبي سنگت سان مرحوم شيخ حفيظ متعارف ڪرايو هو. شيخ حفيظ ميٺارام هاسٽل ۾ هڪ افسانو لکي رهيو هو. ۽ غلام ربانيءَ کي چيائين ته سنڌي ادبي سنگت افسانن جي پيٽ ڪرائي آهي. ان لاءِ افسانو لکي رهيو آهيان. ته ان وقت غلام رباني آگرو به چيو هيس ته مان به لکان؟ ان وقت حفيظ شيخ رباني کي اتساهه ۽ جذبو ڏيارو ته ٻلي لک. غلام رباني پنهنجو افسانو لکي شيخ حفيظ کي ڏنو.

1- غلام ربانی آگرو "جھڑا گل گلاب جا" ٻيو حصو – ڇاپو ٻيو- شيخ عبدالمجيد سنڌی – سنڌی ادبی بورڊ ڄامشورو 2007ع، ص: 283
2- ايضاً،ص: 423
3- ايضاً، ص: 457

اهو افسانو پنهنجي افساني سان گڏ سنڌي ادبي سنگت جي سيڪريٽريءَ عبدالغفور انصاري کي ڏئي آيو. هڪ هفتي کان پوءِ انصاري صاحب غلام رباني کي ميس ۾ مليو ۽ غلام رباني کي چيائين ته سڄيءَ سنڌ مان تقريبن پنجاهه کن افسانا آيا آهن ۽ پهرين ڏهن افسانن ۾ تنهنجو افسانو به شامل آهي. هفتي کان پوءِ نتيجو ظاهر ڪيو ويو ته غلام رباني جي افساني کي پهرين نمبر انعام لاءِ چونڊيو ويو هو. جيتري قدر ادبي ذوق جو تعلق آهي ته اهو تعلق غلام رباني جي پنهنجي گهر ۾ ئي اه ڙو ماحول مليو هو. سندس والد محترم گهر ۾ ڪتاب ۽ رسالا شوق سان پڙهندو هو. ۽ آڻيندو هو. غلام رباني پاڻ به انهن ۾ دلچسپي وٺندو هو. اهڙو ماحول کيس ادبي ورثي ۾ مليو هو. ويتر جڏهن ادبي سنگت پاران سندس افساني کي انعام لاءِ پهرين نمبر تي چونڊيو ويو ته هن ۾ اتساهه پيدا ڪرايو هو. پوءِ وري سندس يار ، دوست ، بزرگ به اهڙا ئي مليا هئا. جن غلام رباني جي ذهانت ۽ قابليت کي وڌيڪ پڪو ۽ پختو ڪيو. انهن ۾ شيخ حفيظ، تنوير عباسي، عبدالغفور انصاري، مولانا عبدالواحد سنڌي، مولانا غلام محمد گرامي، مولانا غلام مصطفی قاسمي، حميد سنڌي، شيخ اياز، شيخ راز، محمد ابراهيم جويو، رشيد ڀٽي ، احسان بدوي، نبي بخش دائود پو ٽو، نور الدين سرڪي، جمال ابڙو، اياز قادري، پير حسام الدين راشدي ۽ ٻيا ڪوڙ سارا عالم ۽ اديب جن جي سنگت ۽ صحبت نصيب ٿيس جو سندس آخري دم تائين سندس قلم نه رڪيو. ۽ مسلسل لکندو رهيو. ۽ ان جو ثبوت ان جون تحريرون آهن. جنهن ۾ ساهتيءَ جي صاف سٿري زبان ۽ ان جي محاورن کي پنهنجي لکڻين تي سون جي سهاڳ جيان ڪتب آندو اٿس.

<u>ادبي دائرو:-</u> غلام رباني آگرو ليکڪ، پاڙهو، مرتب، مؤ لف، مدون ۽ پبلشر رهيو.

Gul Hayat Institute

اسان کيس مترجم نقاد ۽ دانشور ڀڻ چئي سگھون ٿا. سندس محنت توڙي جاکوڙ جو اهو جهان آهي، جو کيس وقت جو قدر به هو، نه پنهنجو وقت وڃائيندو هو. ن ڪي ڪنهن ٻئي جو وقت زيان ڪندوهو، هن علمي ادبي ميدان ۾ وڏي مڃتا ماڻي ورتي پوءِ اها عالمي سطح جي ڇو نه هجي؟ سندس نالو وٺڻ معنٰي ان جي پورهئي جو قدر ڪرڻ آهي. سندس شهرت سانتيڪي هجڻ سان گڏ جفا ڪشي سان به ڳڻ ڀيل آهي. سندس نالو سنڌ ڏيهه، پاڪستان ملڪ توڙي ڀارت، چين. بنگلاديش ۽ ايران ۾ به ادبي ۽ تاريخي ورقن ۾ موجود آهي، هي سڌو سنئون انسان صوفي منش نظر ايندڙ، ڪنهن به گروهه سان نه ڳنڍيو پر هميشه انسانيت لاءِ ڪم ڪندو رهيو. اسان جي سنڌ ڏيهه جي هڪ مهان روحاني درگاهه لنواري شريف جي ٻئي سجادهه نشين حضرت خواجه گل محمد بن خواجه محمد زمان سلطان الاولياءَ قدس سره پنهنجي تخليق "الورد محمديءَ" ۾ لکيو آهي ته ، انسان کان انسانيت ۾ ٻه اکر وڌي ڪ آهن. هڪ ي ٻيو ت انهن ٻنهي اکرن جي علم ابجد موجب 410 ٿئي ٿو. تنهن ڪري انسانيت جي حاصلات لاءِ ايتري انداز ۾ جدوجهد ڪرڻ گھرجي. مگر هن اسان جي ڏاهي، ايترن مضمون، مقالن، ۽ ڪتابن جي ڇپائڻ کان پوءِ به پاڻ کي وڏو اديب نه سڏايائين. سندس اڻاهه خوبين سبحان رباني سنڌ واسين لاءِ قابل احترام آهي. رباني جي فضيلت جو دليل پنهنجي دور جي ليکڪن تي ظاهر ظهور آهي. سندس فڪر ۽ نظر جي زاويه سان جو ڪجهه لکيو اٿس، انهن جي هر ڪنهن واکاڻ ڪئي آهي. سندس تخليقات مان جنهن به تخليق کي انتخاب ڪجي ٿو ته اها تخليق بهتر جو مقام رکي ٿي. سندس عبارت جي سادگي ۽ تحقيق جو انداز مثالي آهي. رباني تحقيق جي ميدان ۾ ديرپا اثرات ڇڏيا آهن. سندس لکيل سوانحي خاڪن جي تحقيق جو ڪم سڄا مثال قائم ڪيا آهن. ٻين جي سندس لکيل سوانحي خاڪا موضوع جي اعتبار کان نازڪ آهن. ترتيب، ۽ ان جي اخذ ڪيل نتيجا قابل تعريف آهن. غلام رباني وٽ روايات جا انبار آهن. هو انهن روايتن کي ڪسوٽيءَ تي پرکي ۽ ڇنڊي ڇاڻي تحرير ۾ آڻي ٿو. روايتن کي مختلف سمتن کان سميٽندي اڳتي وڌ ائي ٿو ۽ تحقيق جو ادبي سلسلو شروع ڪري ٿو. ان حوالي سان ادب ۾ تحقيق جي روايتن کي استحڪام بخشي ٿو. هن متعدد گوشن کان تلاش ۽ مواد کي نئين علمي ۽ ادبي تحقيق جي حوالي سان منظر عام تي آڻڻ جي جستجو شروع ڪئي. هن سنڌي ، پارسي ۽ عربي توڙي اردو جي مايه کي بند الماڙين مان ٻاهر آندو. تاريخ توڙي ادب جي گج ٿيل ڪڙين جي دريافت ڪري، ادب کي عوام الناس تائين پهچايو. تنهن ڪري غلام رباني جي آغاز ۽ ارتقا کي توڙي عالمن ، فاضلن درويش ۽ دانشورن جي حالات ۽ واقعات کي متعين ڪيو ۽ اهو سرمايو فراهم ڪيو، جنهن کان

Gul Hayat Institute

۽ ادب جي مرتب ڪرڻ جو ڪم نئون رخ وٺي ٿو. غلام رباني آگرو هڪ خود دار ۽ سچار ماڻهو هو. سندس تحريرن مان اها ئي خوشبو اچي ٿي. سندس تحريرون بلند پايه آهن، ۽ پڻ انهن ۾ الهامي ٻاڻين جو مفهوم سمايل آهي، ڪيترا راز فاش ڪيا اٿس.

9 ـ سياسي شعور:-

جڏهن برصغير ۾ سياسي حالات تمام تيزيءَ سان بدلجڻ لڳا، ته ان جو سنڌ ۾ سڌ و اثر پيو، سياسي طور ڪي مکيه مسلمان ليڊر به ڪانگريس جا روح روان هيا سنڌ جي ساهتي پرڳڻي ۾ به اهو حال هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو، گهر گهر ۾ پنهنجي سياسي پارٽين جو ذڪر هلندڙ هو. ڪي مسلم ليگ جا ته ڪي ڪانگريس جا همدرد هئا، جئين ته غلام رباني جو ڳوٺ مسلم ليگ جي هڪ ليڊر حاجي غلام نبي ڏهراج جي ڳوٺ محبت ديرو جتوئي کان سڌ پنڌ تي آهي. هن ڳوٺ جي رهاڪن تي اسلامي سکيا جو وڏو اثر هو. ان ڪري هن ڳوٺ جا رهاڪو مسلم ليگ جا همدرد هئا. مگر غ لام رباني نوشهرو فيروز مدرسه هاءِ اسڪول جو شاگرد هو. جنهن جو بنياد سيد خان بهادر الهندو شاهه وڌو هو. ان ڪري ان جي فرزند سيد محمد علي شاهه جو ڪ انگريس ۾ وڏو اثر هو. ان جو تاثر مدرسه هاءِ اسڪول جي شاگردن تي وڏو پيو. جنهن کان پوءِ غلام رباني به متاثر ٿيو.

غلام رباني وري جڏهن حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ وڌيڪ تعليم لاءِ ويو ته اتي قوم پرست ليڊرن جي تقريرن ۽ گفتگو جو مٿس اثر پيو. غلام رباني ڪنهن به پارٽيءَ ۾ ميمبر نه ٿيو. مگر آزاد خيال محب وطن رهيو. جنهن ڪري مٿس آزاد خيالي ۽ محبت جو عنصر غالب رهيو.

10 ـ وفات:

ماضيءَ جو ساهتي پرڳڻو ۽ اڄوڪو ضلعو نوشهرو فيروز، ڪجھ حقيقتن سبب سنڌ جي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. ساهتي پرڳڻي جي اها به وڏي خوش نصيبي آهي جو هن زرخيز خمير مان ئي ڪي عالم ، اديب، مدبر ۽ ڏاها پيدا ٿيا آهن، ۽ ٿيندا رهن ٿا. انهن پنهنجي دور ۾ وڏو نالو ڪمايو آهي، ساهتيءَ جي سپوتن جي هڪڙي تمام قديم تاريخ آهي، اگر ساهتيءَ جي ڏاهن عالمن ۽ اديبن جي تاريخ سهيڙ جي، جيئن هاڻوڪي نسل ۽ ايندڙ نسل کي معلوم ٿي سگهي ته ساهتي خطو ڪيڏ و نه علم ۽ ادب پنهنجي اندر سانڍيو ٿو اچي، هن خطي ۾ وڏن نالن وارا عالم ۽ اديـ

Gul Hayat Institute

ب پيدا ٿيا آهن، انهن ۾ نارائن شيام، ڪوڙو مل، گوبند مالهي، حشوڪيولراماڻي، قاضي فيض محمد، نجم عباسي، حافظ محمد بخش خاصخيلي، حميد سنڌي پروفيسر غلام حسين جلباڻي، راشد مورائي ۽ ٻين ڪوڙ سارن ساڃاهه وندن جون علمي ادبي خدمتون وسارڻ جهڙيون ناهن، انهن نه فقط ساهتي پرڳڻي پوري سنڌ ملڪ جي خدمت جي جذبي سان پاڻ اربي ڇڏيو. انهن ڏاهن ۾ خاص طور تي سال 2010ع جو ذڪر ڪندس هن سال ۾ ساهتي پرڳڻي جو ادبي لحاظ کان وڏو نقصان ٿيو، جنهن ۾ 15 مارچ 2010ع تي ڊاڪٽر حامد علي خانائي جي وفات ٿ ي ۽ ٻيو غلام رباني آگرو شگر ۽ دل جي بيماريءَ دل جي دوري پوڻ سبب لطيف آباد جي هلال احمر اسپتال حيدرآباد ۾ سومر ڏينهن 18 جنوري 2010ع ڪچڙيءَ منجهند ڌاري راهه رباني وٺي الله ڪي پيارو ٿي ويو. سندس جنازي کي ڪڻائي ضلع نوشهرو فيرز جي تعلقي ڪنڊياري جي شهر محبت ديرو جتوئي کان اٽڪل ڏ يڍ ڪلو ميٽر اتر طرف سندس اباڻي ڳوٺ محمد خان آگرو ۾ مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو. اڄ اسان وٽ غلام رباني آگرو موجود ته ڪونهي، پر سندس تحريرون ۽ يادون اسان وٽ محفوظ آهن. حافظ مهراڻ سڪندري پنهنجي مضمون " آگري صاحب جو وڇوڙو" ۾ لکي ٿو ته هو به انسان هو ، ڪائنس به خطائون ٿيون هونديون ڇو ته انسان ۾ عام طرح سان گڻ ۽ اوگڻ جا ٻئي اوصاف ۽ اوساڻ سمايل هوندا آهن. انهن ساهمي جي ٻنهي پڙن کي برابر بيهارڻ اوکو ۽ اڙانگو ڪم آهي، آگري صاحب لاءِ بس ايترو ئي چئي سگهجي ٿو. (1)

ویران ہے میکدہ خم ساغر اداس ہیں
تم کیا گئے کہ روٹھ گئے دن بہار کے !

Gul Hayat Institute

رباني هڪ اهڙو خلا ڇڏي ويو. جيڪو پر ڪرڻ مشڪل آهي، ڇو ته هو هڪ نامور ليکڪ، سلجهيل سوچ رکندڙ اديب ، هڪ قدآور شخصيت ۽ هڪ عظيم انسان هو. رباني پنهنجي ورثي ۾ قومي جذبو ، تاريخ ۽ تمدن جي حفاظت ، تهذيب ۽ قدرن جي اهميت، ننڍن سان پيار ۽ شفقت، وڏن جو احترام، بلا امتياز مذهب جو قدر، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت ڪندي پنهنجي خالق سان وڃي مليو آهي.خدا پاڪ کيس پنهنجي جوار رحمت ۾ رکي "آمين" (2) غلام رباني هڪ حقيقت پسند انسان وانگر و ڏي جاکوڙ همت ۽ حوصلي سان زندگيءَ ۾ وک وڌائيندو رهيو.

1- حافظ مهراڻ سڪندری " آگری جو وڇوڙو" ٽه ماهی "مهراڻ" جلد 60، اپريل – جون – نمبر -2 سنڌی ادبی بورڊ ڄام شورو، سنڌ 2010ع، ص: 185

2- ميمڻ نثار احمد "غلام ربانی آگرو" ساڳيو "مهراڻ" ص: 190

سنڌ سيڪريٽريٽ جي جونيئر ڪلارڪ کان وٺي سنڌ يونيورسٽيءَ جي پرو وائيس چانسلر، اڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد جي چيئرمين جي عهدن تائين رسيو، سڄي عمر مسواڙي جاين يا سرڪاري رهائشگاهن ۾ رهيو، وڏائي ڪونه ڪ يائين، پنهنجي لاءِ جاءِ ٺهرائي نه سگهيو. 2005ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي رهائشگاهه ڇڏيائين ته يارن دوستن ۽ پائرن جي تعاون سان نسيم نگر حيدرآباد ۾ ه ڪ گهرڙو خريد ڪيائين، جنهن ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن پوراڪيائين. (1) نصير مرزا لکي ٿو ته: ”پوئين پيري گهر تي ڪاشيءِ ”باءِ پوسٽ“ موڪلڻ لاءِ ايڊريس گهري مانس، ته اها پنهنجي هٿن سان مونکي لکي ڏني هئائين: غلام رباني آگرو، بنگله نمبر – 107 نسيم نگر ، فيز II ، قاسم آباد ، حيدرآباد ۽ 19 هين جنوري 2010ع صبح جو، جڏهن پنهنجي انهيءَ رهائشگاهه وٽان، ايمبولنس ۾ سوار ٿي، هو هميشه هميشه لاءِ حيدرآباد کي ڇڏي رهيو هو، ته روانه ٿيندڙ VAN ڏانهن اکيون کڻي ادب سان پڇيو مانَ: جڏهن پلا هاڻي پيا روانا ٿيو، اتان جو ڏس پتو نه ڏيندا و يندؤ؟ ۽ جهٽ فضا مان سندن مٺو، مهربان ۽ چاڪ وچو بند آواز ٻڌم: پوسٽ آفيس آڳرهه مقام: محمد خان آڳرهه تعلقو ڪنڊيارو، ضلع نوشهرو فيروز (2) غلام رباني آگري جي وفات سنڌي ادب جو وڏو نقصان هئي. ڇو ته پاڻ جيڪا به سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي خدمت ڪندي گذاري، اها ڪڏهن به مٽجڻ جي ناهي ۽ رهندي سندس جا لکيل مضمون ۽ ڪهاڻيون، سوانح عمريون، سفرناما، مشاهيرن جا تذڪرا، ترجما پڻ سنڌي ادب ۾ خاص مقام رکن ٿا. غلام رباني اڄ اسان وٽ موجود ته ڪ ونهي ، پر سندس لکڻيون مثالي بنجي چڪيون آهن. جڏهن پهرين دفعي استاد نثار احمد آگري ، الطاف آگري، رياض احمد آگري سان گڏجي سندس مزار تي ويس هيس چار قل پڙهي اهو سوچيو هيم ته انسان پلي سوين سال جئي، پر سندس آخر گهر هي آهي، ۽ اهو به سوچيو هيم ته عالم ۽ اديب ڏاها ۽ مدبر جنهن جا لکيل گفتا ۽ ڳ الهيون آهن، اهي ڪڏهن به ناهن مرندا پنهنجي عوام ۽ سماج جي ارد گرد ڦرندا رهندا آهن، ڪتابن ۾ لکڻيون رهبري ڪنديون رهنديون آهن،سندس لکڻين ۾ سنڌ ي سماج لاءِ رهنمائي ۽ رهبري ملي ٿي.

Gul Hayat Institute

---

1. صديقی عبدالغفار ”جوڳی ڇڏی ويا جوءِ“، ”مهراڻ“ ، جنوری - مارچ 2010ع، ص: 198
2. مرزا نصير ” آگرو صاحب- جيئين مون ڏٺو“ خاص مضمون، ٽه ماهی،”مهراڻ “ جلد 60،
جنوری - مارچ -نمبر- 1 سنڌی ادبی بورڊ ڄام شورو، سنڌ 2010ع، ص: 231

غلام رباني آگري مرحوم جي وفات کانپوءِ گورنمينٽ آف سنڌ، گورنمينٽ ڊگري ڪ
اليج ڪنڊيارو جو نالو مٽائي غلام رباني آگرو گورنمينٽ ڊگري ڪاليج ڪنڊيارو
رکيو ويو انهي جو نوٽيفڪيشن 18 جنوري 2011ع تي جاري ڪيوويو غلام رباني
آگرو جون سنڌي ادب ۽ ٻولي لاءِ تمام انمٽ ڪوششون آهن جنهن بدولت ڪيس
جي وفات کان پوءِ انهيءَ اعزاز سان نوازيو ويو آهي جو هميشہ ساهتي پرڳڻي لاءِ
هي ڳالهه نهايت ئي اعزاز واري آهي، گورنمينٽ جي انهي قدم کي ساراهجي ٿو.

Gul Hayat Institute

باب ٻيو :(1) غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي جو تعارف:

سنڌ جي ساهتي پرڳڻي ۾ هو نئن ته وڏا وڏا عالم اڪابر ۽ ڏاها پيدا ٿيا آهن ۽ ٿ
يندا رهندا پر آگرا ذات کي اها خصوصيت آهي جو هن خطي ۾ علم جي محلاتن شاه
ي مينار ٿيا. جهڙوڪ مخدوم عبدالله ۽ مخدوم محمد دائود آگرو ۽ غلام رباني آگرو
جيئن ته رباني هڪ ڳوٺاڻي ۽ وچولي طبقي جو ٻارهو. سندس ڳوٺ درياهه

شاهه جي ٻچا بند کان ڪو ٻه ٽي ڪلو ميٽر فاصلي تي آهي. درياهه شاهه جون مستيون ، موجون، گجگوڙ چڙهايون ۽ ٻوڏون ڏسندو رهيو. بلڪ پنهنجي والد برزگوار سان گڏ دنگيءَ، ٻونڊي ۽ ٻيڙيءَ تي چڙهي سير به ڪيائين، اها سندس ٻالڪ اوستا هئي. سندس گهر هڪ سادي سودي مسلمانيءَ معاشري جو گهوارو هو. جتي يارهين پير جي يارهين ۽ حضرت محمد ﷺ جن جي ميلاد شريف جو هديو ڪيو ويندو هو. نماز روزي ۽ ورد وظيفن جو ڀڻ اتي وهنوار هوندو هو. مهمان خانو ته وٽن جاري ساري هو، اهي سڀ شغل شعوري يا غير شعوري سندن خاندان جو وديعت ٿيل شغل هو. ربانيءَ جو ذهني فڪري ۽ نظرياتي سفر چاهي گهر ۾ توڙي ٻاهر جاري ساري هو. جن تي ساري زندگي عمل ڪندو رهيو. رباني هڪ آدرشي انسان ٿي گذريو هو سندس اباڻو ڳوٺ محمد خان آگرو آهي. مگر علمي گهر ڳوٺ گاهي خان جلباڻي آهي.(مقالا نگار جو ڳوٺ)ٻنئور ، محبت ديرو جتوئي، نوشهروفيروز، حيدرآباد ۽ ڪراچي به هئا. جتي جتي رهيو. اتان جي معمولي توڙي غير معمولي ڏاهن سان ڪچهري ٿيس ۽ گهڻو ڪجھ پرايائين. اٽڪل ويهن سالن جي ڄمار ۾ لکڻ شروع ڪيائين. 1953ع ڌاري پهريون افسانو "اتر ٻاهي ان جا" لکيائون ته سنڌي ادبي سنگت ان کي پهرئين نمبر جو افسانو قرار ڏنو. مهراڻ رسالي طرفان اعلانيل نون افسانا نگارن جي ڇٽا ڀيٽي ۾ سندن ان افساني کي هاڪارن اديب جججن پاران پهرين انعام ڏيڻ جو اعلان ڪيو ويو. 1960ع ڌاري سندس پهرين افسانن جو مجموعو " آب حيات" پاڻ ترتيب ڏنائون جو ادارو پبليڪشن حيدرآباد پاران سائين حميد سنڌي وڏي اهتمام سان شايع ڪيو. رباني ڀٽائي جي هن سٽ واري افساني "ٻُري هن ڀنڀور ۾" کي محبت سان سٽاءُ جي سينڌ ۾ سنڌو وانگر اول سجايائون، بعد ۾ جيڪي شاندار افسانه لکندا رهيا.

"آب حيات" ٻه اکر- نصير مرزا ۽ الطاف آگرو ص 8-9

انهن مان پاڻ گهڻن ئي افسانن جا عنوان ڀٽائي صاحب جي بيتن مان چونڊيندا رهيا. ان ڏس ۾ دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو ته، پاڻ ئي سنڌ جا اهي پهريان افسانه نگار هئا جنهن گهڻن تڻن افسانن جا عنوان ڀٽائي صاحب جي ئي بيتن مان پئي منتخب ڪيا. نه رڳو ايترو "آب حيات" افسانن جي پهرئين مجموعي جو سرورق کي ٿورو هٽائي. اندرين صفحن تي نظر وجهنداسين ته اتي به ڀٽائي صاحب جو ئي هڪڙو نشانبر بيت نظر ايندو.

سراج ميمڻ لکي ٿو ته: "رباني تي ٻه اکر لکڻ منهنجي خوش نصيبي آهي، هو نه صرف منهنجو دوست هو، پر ادبي کيتر ۾ منهنجو همسفر به هو. پنجاهه جي آخري ڏ

Gul Hayat Institute

هاڪي ۾ ويندي سن سڀ ستر تائين اسان چند چرين جو ڪڙو لڏو هوندو هو. انهن ۾ رباني، تنوير، حفيظ شيخ، اياز آئون رشيد ڀٽي، سليم ، مولانا گرامي ۽ ابراهيم جويو جا نالا ياد پيا اچن جن سنڌ ۾ سنڌي سماج ۾ سنڌي ادب لاءِ اسان جا قلم وقف ٿيل هئا.

"آب حيات" مهاڳ- سراج، ص 12-13

Gul Hayat Institute

الف: غلام رباني آگري جي ڪتابن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

1- "آب حيات" ڪهاڻي- ڪليات - ڇاپو پهريون - روشني پبليڪشن، ڪنڊيارو 2011ع

2- "چونڊ آمريڪي مختصر افسانا" مترجم- سراج ۽ رباني پهرين ايڊيشن، ادبي بورڊ ڪراچي، حيدرآباد سنڌ، 1958ع

3- "سنڌ ۾ پکين ۽ جانورن جو شڪار" محمد اسماعيل ۽ غلام رباني، ڇاپو ڀهريون- سنڌي ادبي بورڊ، پوسٽ باڪس نمبر 12 حيدرآباد، سنڌ 1977ع

4- "جهڙا گل گلاب جا" (پهريون حصو)- ڇاپو ٻيو- سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2007ع

5- "جهڙا گل گلاب جا" (ٻيو حصو) ڇاپو ٻيو- سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

2007ع

6- "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" (ڇاپو ڀهريون: - سنڌي ادبي بورڊ ،ڄامشورو ، سنڌ 2007ع

7- "سنڌي ڪلچر" سهيڙيندڙ : الطاف آگرو، نصير مرزا، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، 2011ع

8- "خط غبار" (غلام رباني آگري جا خط حڪيم اعجاز ڏانهن) سانڍيندڙ ۽ ساريندڙ ، حڪيم اعجاز حسين چانڊيو، روشني پبليڪشن، ڪنڊيارو، 2010ع

9- "هنگلاج ۾ چانهه" (سفر ناما) سهيڙيندڙ : الطاف آگرو ۽ نصير مرزا) ڇاپو ڀهريون

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄامشورو 2012ع

10- "سنڌي ادب تي ترقي پسند تحريڪ جو اثر" غلام رباني آگرو (ڇاپو ڀهريون)

سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2013ع

11- "ٽيا قلب قرار" (مضمون، مقالا، يادگيريون، ترجما، تقريرون ۽ خاڪا) مرتب،

نصير مرزا: الطاف آگرو انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ، ڄامشورو 2013ع

12- "سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" سوانح عمريون، سنڌي ادبي ڄامشورو، سنڌ 2005ع

Gul Hayat Institute

ب : <u>غلام رباني آگري جي مضمونن جو وچور</u>

ڪتاب: سنڌي ڪلچر ۾ آيل مضمون

1- وري ورندو واءُ ، وري وسندا مينهڙا.

2- ان پر نه ايمان جيئن ڪلمي گو ڪوٺائين:

1- سارو ئي سبحان:

2- سنڌ جي تهذيب ۽ سنڌو نديءَ جي شروعات:

3- فيضي ۽ ابوالفضل

4- موجيم که آسودگي ماعدم ماست

7- درياءَ جا ڪنارا

8- ڏس گذران فقيران دا

9- قابل فخر سرمايو

10- شهر- ڪلچر جو مظهر

11- سنڌي ساهت ۽ سنڌي عورت

12- شهر - ڪلچر جو سرچشمو

13- صاحب ساري سنڌ تي

14- سنڌ جو ممتاز علمي شخصيتون

ٽه ماهي، "مهراڻ" ۽ ٻين رسالن ۾ آيل ۾ "مضمون"

1- غلام رباني آگرو "رڻ جا راهي" ٽه ماهي ، "مهراڻ" جلد 39، آڪٽوبر،نومبر، ڊ سمبر – نمبر4، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو/ حيدرآباد ، سنڌ 1990ع، ص: 188

2- غلام رباني آگرو "سنڌ جا ٻرندڙ جبل" سنگم پبليڪيشن ، پوسٽ باڪس نمبر 89، حيدرآباد ، سنڌ، ص: 9

3- غلام رباني آگرو "سامي سنک وڄائي واٽ ٽيا" ڊاڪٽر مهڪري جي ياد ۾ - ٽه ماهي "مهراڻ" جلد 44 ، آڪٽوبر – ڊسمبر ، نمبر 4 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سن ڌ 1955ع، ص: 184)

4. غلام رباني آگرو "جوڳيءَ تي جڙاءُ" ٽه ماهي ، "مهراڻ" مخدوم محمد زمان ط الب المولي خاص نمبر، جلد 63 ، جنوري – مارچ – سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2013ع، ص: 264

5- غلام رباني آگرو "اڪڙيون مينگهه ملهار" ٽه ماهي "مهراڻ" جلد- 50 ، جنوري – جون، نمبر 1 ۽ 2 "تنوير عباسي نمبر" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2000ع، ص: 111

6- غلام رباني آگرو "دارا جا پويان ڏينهن" ٽه ماهي "مهراڻ" جلد -62، آڪٽوبر- ڊ سمبر، نمبر – 4 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2012ع (ص 82)

Gul Hayat Institute

2 ـغلام رباني آگري جي ڪتابن تي تبصرو:

1- آب حيات

غلام رباني آگري جو نالو سنڌ جي اهم ۽ خاص ڪهاڻيڪارن ۾ ٿئي ٿو. سندس ڪهاڻين جي ڪتاب" آب حيات" پهريون ڇاپو 1960ع ڌاري ادارهه زندگي پبليڪيشن حيدرآباد پاران حميد سنڌي شايع ڪيو. ان وقت غلام رباني آگرو 27 ورهين جو نوجوان هو.سندس جو شمار ان وقت ۾ سٺن افسانن نگارن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. اوائلي افسانن بابت پاڻ ڪتاب جي ابتدا ۾ لکيو اٿس ته، "مون ننڍيءَ ڄمار ۾ جيڪي واقعا ڏٺا ۽ ٻڌا آهن. تن مان ڪن کي ڪهاڻي جو ويس ڍڪائي عام ماڻهن جي اڳيان پيش ڪيو اٿم. افسانا لکندي لکندي پوءِ اوچتو نوڪرين جي ڪارو وهنوار ۽ شديد مصروفيتن سبب ڪهاڻي لکڻ ڪائڻ ڪجهه وقت لاءِ ڇڏائجي وئي. خوش قسمتيءَ سان 1980ع واري ڏهاڪي ۾ وري ڪنهن دوست جي اصرار تي وري افسانا لکڻ لاءِ قلم هٿ ۾ کنيم، ۽ ساڳي طرح ٻئي دور جي پهرئين افساني جو عنوان به پاڻ ٻٽائي صاحب جي ئي بيتن مان چونڊ يائون جيڪو " لهرن لک لباس" هو ۽ اهو ئي افسانو جيڪو ٻئي دور ۾ لکيو ويو. 1980ع واري ڏهاڪي ۾ ٽه ماهي "مهراڻ" ۾ شايع ٿيو ۽ پهرين دور يعني 1953ع کان 1960ع غلام رباني جي افسانن جو پهريون دور آهي، جنهن ۾ تقريبن 18 افسانا لکيا هئا ۽ ان کان پوءِ

Gul Hayat Institute

جيئن مٿي ذڪر ڪيو اٿم ته رباني آگري افسانا لکڻ ڇڏي ڏنا. ۽ ان ڪانپوءِ 1980 ڌاري غلام رباني آگري افسانا لکڻ شروع ڪيا. انهن افسانن ۾ پنج افسانا "لهرن لڪ لباس"، "خواب"، "صبح ازل"، "همسفر" ۽ "محمد موچيءَ جو حج" شامل آهن ۽ ان حساب سان غلام رباني آگري جا ڪل 23 افسانا ٿين ٿا، اهي سڀئي افسانا الطاف آگري ۽ نصير مرزا سهيڙي 2011 ع ۾ روشني پبليڪشن، ڪنڊيارو - سنڌ طرفان هڪ ئي ڪتاب ۾ شايع ڪيا ويا آهن ۽ عنوان " آب حيات" ڪهاڻي ڪليات ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. جيئن ذڪر ٿي چڪو آهي ته مذڪوره ڪتاب ۾ غلام رباني آگري جا سمورا افسانا شايع ٿيل آهي.

ڪتاب ۾ غلام رباني آگري جا هٿ اکر خط لکيل آهي ۽ اهو خط الطاف ڏانهن لکيل آهي هن خط ۾ تاريخ ڏنل ڪو نه آهي. ڪتاب ۾ ٻه اکر نصير مرزا ۽ الطاف آگرو لکيا آهن ڪتاب جو مهاڳ سنڌ جي نالي واري ڪهاڻيڪار سراج ميمڻ جو لکيل آهي. ڪتاب جو پيش لفظ 1960ع واري ڏهاڪي جو غلام رباني آگرو جو لکيل آهي. "آب حيات" ڪانپوءِ پوءِ واريون پنج ڪهاڻيون لکيل آهن. پنجن ڪهاڻين ڪانپوءِ "آب حيات" بابت ٻه اکر نالي واري ڪهاڻيڪار حميد سنڌي لکيا آهن، ۽ پيش لفظ - غلام رباني آگروي لکيو آهي، ڪتاب جي آخر ۾ چئن قلم ڌڻين شيخ اياز، رسول بخش پليجو جمال ابڙو، شيخ حفيظ جا رايا شامل ڪيل آهن.

غلام رباني آگرو جي ڪهاڻين جي تعارف ڪانپوءِ سندس لکيل افسانن جو جائزو هي ٿ بيان ڪجي ٿو ته غلام رباني آگرو سنڌ جي انهن ٻلوڙ ۽ ناميارن ڪهاڻيڪارن مان هڪ اهڙو ليکڪ هو. جنهن پنهنجي پور جواني ۾ پنهنجي همعصرن ۾ ادبي س ڪو ڇمايو جنهن سنڌي قوم اڳيان اجتماعي جدوجهد جو اصول رکيو. پنهنجي فني ۽ تخليقي قوت حيرت ۾ وجهندڙ وارا اصول اپنايا پنهنجن تجربن ۽ مشاهدن کي فن پارن ۾ منتقل ڪيو. پنهنجي تخليقي صلاحيتن جي اظهار لاءِ جنهن انداز سان ڪ هاڻي جي ميدان کي چونڊيو آهي. ان سلسلي ۾ مغربي ادب جي مطالعي هن جي ڪافي خاصي رهنمائي ڪئي آهي. سندس منطقي ذهن کي منور ڪيو . غلام رباني پنهنجين ڪهاڻين ۾ جيڪا ٻولي استعمال ڪئي آهي. اها نج لفظن جو انتخاب اسلوب بيان ۽ روشن خياليءَ جي ڪري سنڌي ادب ۾ قدر جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. هن جي ڪهاڻين ۾ ٻهراڙي جي فضا ملي ٿي ۽ ڳوٺاڻي زندگيءَ جا ڇٽا ڀٽا عڪس نظر اچن ٿا ۽ انهن ڪردارن سان پيش ايندڙ واقعا ۽ وارداتون به اهي آهن. جيڪي هتي جي ماحول جو عام معمول بنيل آهن. غلام رباني جي شروع شروع واري دور جي ڪهاڻين ۾ ۽ ٻئي دور جي ڪهاڻين فرق نظر اچي ٿو.

غلام رباني جي پهرين ڪهاڻي "اتر ٻاهي ان جا" هن ۾ نوران ۽ بچل جي عشق

محبت ۽ پيار جو بيان آهي. ڇو ته جڏهن غلام رباني آگري جي هي پهرين ڪهاڻي لکي هئي ته سندس عمر ويهه سال هئي. عمر جي حساب سان ماڻهو تي ڪجھ اثر ٿئي ٿو. ان ڪان پوءِ سندس ڪهاڻي "بري هن ڀنڀور ۾" ٻهراڙي جي ڪچي جي علائقي جو ذڪر ڪيل آهي ۽ هن ڪهاڻي ۾ به غلام رباني آگري پنهنجي ڪها ڻين ۾ اصطلاح، پهاڪا، انداز بيان منظر ڪشي واهه جو ڇڪي آهي ۽ ڪچي جي ع لائقي ۾ ٻوڏ جو ذڪر وڏيرن جون ناجائزيون، نا انصافيون جذبات احساس واهه جو ڇٽيل آهن.

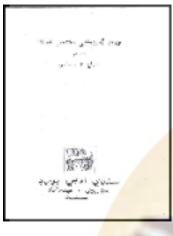

2- چونڊ آمريڪي مختصر افسانا

مترجم:

<u>سراج رباني:-</u>

هي مجموعو جديد آمريڪي افسانوي ادب جو هڪ انتخاب آهي. آمريڪا جي زبان انگريزي هوندي به ان جو تمدن ۽ تهذيب ۽ زندگيءَ جو اسلوب ٻين انگريزي ڳ الهائيندڙ ملڪن کان ڪجھ قدر مختلف آهي. هن افسانن جي مجموعي ۾ آمريڪي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کي اجاگر ڪيو ويو آهي. مذڪوره ڪتاب کي سنڌي ترجمي ڪرڻ ۾ رباني ۽ سراج بامقصد ترجمو ڪيو آهي. پنهنجي صلاحيت موجب ۽ ڪافي محنت سان هي ترجمو ڪيل آهي. ٻئي ترجمي نگار پنهنجي مقصد ۾ سٺو ڪامياب رهيا آهن. پنهنجي ديس واسين لاءِ ديسي زبان ۾ ترجمو ڪري احسان ڪيو آهي. مترجم ٻن ٻولين جي مهارت سان پنهنجي ماهرانه صلاحيتن سان ڀرپور ترجمو ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ (14) چوڏهن افسانن جو ترجمو آهي. جيڪو رباني ۽ سندس ساٿي سراج ڪيو آهي، اهي آهن: مغربي سمنڊ جي ساحل تي، ڪافر، واديءَ جو ڪڙمي، آرزو مند مهمان، ڪونج، پٿر جي عظيم شڪل، نيوانگلينڊ جي راهبه، لويءَ جي واپسي، جونيس مالٽبي، ٻيلن جو بادشاهه، گرم ندي، ريڍار جي ڌي، سرڪس، مئخاني جون سوڪڙيون.

Gul Hayat Institute

3- <u>سنڌ ۾ پکين ۽ جانورن جو شڪار:-</u>

محمد اسماعيل عرساڻي ۽ غلام رباني

غلام رباني آگري جي زندگيءَ ۾ جهاتي پائڻ سان خبر هو هڪ پاڙهو ڏ اهو ۽ عالم هو. ڪراچي ۾ رهائش ۽ ملازمت واري دو ي هن پلوڙ نثر

نويس غلام رباني آگري جو تعلق رچرڊبرٽن جي ڪتابن سان ٿيو، پاڻ رچرڊ برٽن جي چئن ڪتابن مان هڪ ڪتاب سنڌ ۾ بازن سان شڪار 1852 Falconry in the Valley of Indus جيڪو لنڊن ۾ ڇپيو. رباني صاحب هن ڪتاب مان ڪي ٽڪرا (حصا) ترجمو ڪيا ۽ ماهنامي "نئين زندگي" ڪراچي ۾ مارچ اپريل ۽ جون 1962 جي پرچن ۾ ڇپرايا ۽ پوءِ ربانيءَ جي اصرار تي محمد اسماعيل عرساڻي سن ڌ ۾ شڪار جي موضوع تي مضمون لکيا، ۽ اهي سه ماهي "مهراڻ" ۾ ڇپيا ۽ مذڪ وره ڪتاب جي ضميمي طور رباني جا ٽي مضمون ڏنا ويا.

<u>ضميمو</u>

1. باز سان شڪار
2. مصنف رچرڊ برٽن
3. مترجم غلام رباني آگرو

مذڪوره ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1977ع ۾ محمد اسماعيل عرساڻي مرحوم جو ڪتاب "سنڌ ۾ پکين ۽ جانورن جو شڪار" ڇاپي پڌرو ڪيو. هن ڪتاب ۾ عرساڻ يءَ جا عنوان تي لکيل ڇهه مضمون 1 تترن جو شڪار 2 هرڻن جو شڪار 3 بربلن جو شڪار 4 پلن جو شڪار 5 مرن(سوئرن) جو شڪار 6 ڀنڀ جي پکين (آبي پکين) جو شڪار موجود آهن.

جڏهن ته ضميمي طور رباني صاحب جو 1962ع ۾ برٽن جي ڪتاب جو ترجمو "بازنامو" پڻ شامل آهي. هن ڪتاب ۾ ڪرائون سائيز ۾ 143 صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب ۾ برٽن جي مختصر ڄاڻ ڏني وئي آهي.

Gul Hayat Institute

غلام محمد لاکو ، "غلام رباني آگرو : سخصيت جو هڪ پهلو"، ٽه ماهي " مهراڻ"

جلد 60 ، اپريل – جون ، نمبر – 2 ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ 2010ع، ص: 168

4 - جهڙا گل گلاب جا (حصو پهريون)

هي ڪتاب ڇهن قد آور شخصيتن جو تذڪرو آهي. هي تحقيق اصل ۾ سنڌ جي ويجهي ماضيءَ جي مختلف ادبي، ثقافتي، سماجي ۽ سياسي شخصيتن جي زندگيءَ تي روشني وڌل آهي. هن ڪتاب ۾ غلام رباني آگري سهڻيءَ ريت پنهنجي يادگيرين کي به سهيڙيو آهي. هن ڪتاب ۾ جن جن شخصيتن جا خاڪا پيش ڪيا ويا آهن. انهن مان ڪن جي زيارت ۽ صحبت ته ڪن سان خط و ڪتابت جي سعادت نصيب ڪئي آهي. هي ڪتاب 280 صفحن تي مشتمل آهي. هن حصي ۾ جن شخصيتن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن ۾ علامه آءِ آءِ قاضي، عبداللطيف آگرو- ليکڪ جو پيءُ آهي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، عثمان علي انصاري، سيد ميران محمد شاهه ، پير حسام الدين راشدي.

5- جهڙا گل گلاب جا (ٻيو حصو)

هي ڪتاب پڻ سائين جي ايم سيد جي مشهور ڪتاب "جن سين"، پير علي محمد شاهه راشدي جي ڪتاب "اهي ڏينهن اهي شينهن"، سيد حسام الدين راشديءَ جي ڪتاب "هو ڏو ٿي هو ڏينهن" وانگر سنڌي ساهت ۾ وڏي اهميت لهڻي ٿو، هن ڪتاب جي پهرين ڀاڱي ۾ سياستدان، سگهڙ، اديب، شاعر، عالم ۽ ڪامورا سڀ اچي وڃن ٿا. جن جون خدمتون لکڻيون سنڌي سماج تي اثر انداز ٿين ٿ يون. هن ڪتاب ۾ جن سترهن مشاهيرن جو تذڪرو آهي، اهي هي آهن. شيخ عبدالمجيد سنڌي ، حاجي مولا بخش سومرو، نواب نور احمد خان لغاري ، مولانا غلا م محمد گرامي، مولانا عبدالواحد سنڌي، ڀيڙو فقير ڪنڀر، مولوي حافظ عبدالحميد ڀٽي، رشيد ڀٽي، صديق سالڪ، ايچ ٽي لئمبرڪ، محمد امين کوسو ، مخدوم محمد زمان طالب المولى، پروفيسر سيد غلام مصطفى شاهه، محمد ابراهيم جويو ، شفيق الرحمٰن، مولانا غلام مصطفى قاسمي، غني خان شامل آهن.

Gul Hayat Institute

6- ماڻهو شهر ڀنڀور جا :-

چاڻو چاڻن ٿا ته رباني جي لکيت ۾ دلڪش بيان جي نوان جو حسن ۽ الڳ انداز آهي. سندس تحرير ۾ لفظن جا ڀنڀار نه موتين جا انبار آهن. رباني جي هي تحرير لکڻ جو پنهنجو منفرد انداز آهي. هي ڪتاب ڏيهي ۽ پرڏيهي ادبي ، ثقافتي ، سماجي ۽ سياسي شخصتن جي مختلف رخن تي روشني وجهي ٿي. پاڻ هن ڪتاب ۾ انهن

شخصتن جي مکيه پهلوئن جا عڪس پنهنجي لکڻي وسيلي پسايا آهن. هي ڪتاب سندس اڳين ڪتابن جو ادبي ڪاوشن جو تسلسل آهي، جيڪو سنڌي ادب ۾ قابل قدر اضافو آهي. هن ڪتاب ۾ جن به شخصتن جو احوال ڏنل آهي. سي سڀ معزز ۽ محترم آهن. پر انهيءَ احوال کي سندن سوانح خاڪا سمجهڻ شايد صحيح ڪونه ٿيندو . رباني لکي ٿو ته مون ڪنهن به شخصيت جي ڄم جي تاريخ ۽ هنڌ ، سندس تعليم ، شادي ۽ اولاد جا تفصيل ڪو نه ڏنا آهن، ان ڪري هن ڪتاب ۾ سندس تاثرات آهن. جيڪي ڪارائتا آهن. هن ڪتاب جو تعارف حميد سنڌي لکيو آهي، ۽ "پيش لفظ" خليفو حڪيم عبدالحميد چانڊيو جا لکيل آهن. هن ڪتاب ۾ ڇ ويهه شخصيتن تي تاثرات لکيل آهن. جيڪي رباني صاحب ڪن شخصيتن سان گ ڏ گذاريو ته ڪن کي وري ڪتابن ۾ پڙهيو يا وري ٽي- ويءَ تي ڏٺو آهي. هن ڪ تاب ۾ جن ڇويهه شخصيتن تي تاثرات لکيا آهن. اهي هي آهن. سائين جي-ايم- سيد ، پير علي محمد راشدي ، پير حسام الدين راشدي، مخدوم سجاد حسين قريشي، ڊا ڪٽر ائنيمري شمل، ايلسا قاضي، سوڀو گيانچنداڻي شيخ اياز، جمال ابڙو، ڊا ڪٽر جي ايم مهڪري، شيخ حفيظ، نورالدين سرڪي، تنوير عباسي، حميد سنڌي، جمال رند، استاد اظهار حسين، ارنيسٽ ٽرمپ، ڊيوڊ چيزمين، ليڊي ڊيانا، پڳٽ ڪنور، حسين شاهه راشدي ، پروين شاڪر، ڊاڪٽر نجم الاسلام، محمد ... و، اعجاز قريشي، غلام علي، هن ڪتاب ۾ ڪل 576 صفحا آهن.

7 "سنڌي ڪلچر" پس منظر- پيش منظر:-

هن ڪتاب ۾ غلام رباني آگري سنڌي ثقافت کي نمايان ڪري پيش ڪيو آهي ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سنڌ جي تهذيب تمدن شاهوڪار ۽ منفرد آهي. هي مواد اصل ۾ رباني صاحب 1981-1982 ڌاري سلسليوار مضمونن جي صورت ۾ روزانه "هلال پا ڪستان" ڪراچي ۾ شايع ڪرايو هو. جنهن جي هر مضمون کي ان ۾ هاڪارن ع المن اديبن ۽ محققن وٽان وڏي پذيرائي حاصل ٿي هئي. جيئن عنوان مان ظاهر آهي ته هن ڪتاب ۾ سنڌ جي ڪلچر جو ذڪر آهي پر گڏو گڏ ۽ خاص طرح سان اسلامي نقطئه نگاهه سان به سنڌي ڪلچر جو اڀياس ڪيو ويو آهي. (1)

1- غلام رباني آگرو "سنڌي ڪلچر" ، سهيڙيندڙ ، الطاف آگرو، نصير مرزا، پيش گفتار – نصير مرزا ، ثقافت کاتو حڪومت، سنڌ 2011ع .

محترم نفيس احمد شيخ لکي ٿو ته: "سنڌي ڪلچر" جي موضوع تي رباني صاحب جي فڪر انگيز مضمونن جو هي مجموعو پڻ آهي. سنڌي ادب جي دلپذيرائي واري نثر نويسيءَ جو هڪ وڏيڪ بهار آفرين گلستان بريا ڪيو آهي. (1)

Gul Hayat Institute

هن ڪتاب ۾ چوڏهن مضمون شامل آهن. جي‌ڪي آهن. "وري ورندو واءُ"، "ان پر نه ايمان"، "سارو ئي سبحان"، "سنڌ جي تهذيب" ، "فيضي ۽ ابوالفضل" ،"موجيم ڪه آسودگي ماعدم ماست"، "دريا جا ڪنارا"،"ڏس گذران فقيران دا"، "قابل فخر سرمايو"، "شهر ڪلچر جو مظهر"، "سنڌي ساهت ۽ سنڌي عورت"، "شهر ڪلچر جو سرچشمو"، "صاحب ساري سنڌ تي" ، "سنڌ جون ممتاز علمي شخصيتون":نمولا نا عبيدالله سنڌي)

هن ڪتاب م ڪل 144 صفحا آهن.

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو "سنڌي ڪلچر" هي ڪتاب ڪيئن لکيو ويو؟ نفيس احمد شيخ،

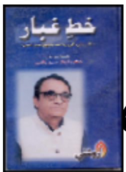

8- "خط غبار" غلام رباني آگري جا خط - حڪيم اعجاز ڏانه

غلام رباني آگري جو شمار جديد سنڌي ڪهاڻي جي معمارن ۾ ٿئي ٿو، سندس لک ڻين ۽ ڪتابن ڪي جديد سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد ۽ مستند مقام حاصل آهي. "مهراڻ" رسالي جي لاءِ ڪيترا ئي مضمون ۽ سفرناما لکيائين جن مان "شاهه ولي الله جا مخدوم معين ٺٽويءَ ڏانهن خط" ۽ قرآن شريف جا ترجما عالمانه مقام رکن ٿا. سندس هي ڪتاب "خط غبار" حڪيم اعجاز حسين چانڊيو ڏانهن لکيل خط آهن، جنهن ڪي حڪيم صاحب ڪتابي صورت ڏئي ڇپرايو آهي. خط ڇا آهن؟ ديني

اسلامي ڇاڻ سان ڀريل تحفا آهن ۽ هن ڪتاب ۾ اٽڪل اڻويهه خط شامل آهن، جي‌ڪي رباني صاحب حڪيم صاحب ڏانهن لکيا آهن ۽ ڪتاب جي آخر ۾ ربانيءَ صاحب جون يادگار تصوير ڏنل آهن. جنهن ۾ پهرين تصوير محمد ابراهيم جويو سان غلام رباني آگرو ڪنهن علمي ادبي محفل ۾ ملي رهيو آهي. آخري تصوير غلام رباني آگرو جي سيد غوث علي شاهه سان گڏ تصوير ڏنل آهي خطن جو مجموعو 134 صفحن تي مشتمل آهي ۽ هي خط اعلى نموني ۾ لکيل ڇاڻ جو خزانو آهن سنڌي ا دبي تاريخ ۾ خطن جي موضوع تي پڻ اضافو به آهن .

9- هنگلاج ۾ چانهه، تبصرو:

سفر ناما گهڻن ليکڪن لکيا آهن. مگر ربانيءَ جو لکڻ منفرد ۽ اوچو آهي. اهو سچ آهي"سرمون سپڪا پائي، پر اک اک جو ڦير" ڪتاب جو انتساب پنهنجي ٻچڙن ۽ امان سائنءَ ڏانهن ڪري ويو آهي. هن سفر نامي لکڻ وقت رباني دنيا جهان جي گهڻن ئي ماڳن مڪانن جو ذڪر ڪيو آهي. هن لکڻ ڪي سندس آتم ڪٿا ۽ ڊائري به چئي سگهجي ٿو. ان کان علاوه هن ليک ۾ هي خاص حقائق بيان ٿيل آهن. سفر نامن جي تحريڪ، سفر نامن لکندڙ مشاهيرن جو احوال، پٽائي بابت، مشاهيرن جي ڪويتائن بابت، ڊاڪٽر شمل بابت، هيلي ڪاپٽر ، جيپ ۽ ٻيڙي جي سير بابت، ڪن آفيسرن جي اخلاق بابت، شيرين فرهاد جي قبر بابت ، خلا جي تصور بابت ، هنگلاج جي بابت، هنگلاج جي مکيه ياترين بابت، هنگلاج جو مفهوم ، ڀچاڻي هن بيت سان ڪئي اٿس.

"ڀڙاڏو سو ئي سڏ ، ور ورائي جو لهين
هٿا اڳين گڏ ، پر ٻٽن ڀه ٿيا" (شاهه ڀٽائيؒ)

Gul Hayat Institute

<u>بنگلاديش ۾ ڏهه ڏينهن:-</u>

بنگلاديش جي تاريخ، جاگرافي، ادب ۽ ثقافت تي نوٽ ايران بابت احوال، بنگلاديش جي صدر توڙي وزيراعظم جي اخلاق بابت بنگال جي مشاهيرن بابت، ڪن ڪتابن بابت، جهڙوڪ "گيتا نجلي" وغيره.

بنگالين جي ريتن رسمن ۽ راڳ توڙي ناچ بابت ، بنگالين جي سياست بابت هندستان ۾ سارڪ سيمينار.هي آهي هنڌن جي تاريخ - خصوصًا تاج محل بابت، پنهنجي سوانح حيات، الڙيائي جا قصا. ڀارت جي اديبن جي بي رخائي ڪرتونن بابت اسان جو پاڙ يسري ڦرڙو محمد پناهه به ذڪر ڪندو آهي هن جي شهرن جي جاگرافيائي پوزيشن ڪن تحريرن بابت ون يونٽ بابت، هوٽلن ۾ ادبي مشاهيرن بابت، ميلا ڏس ڻ جهڙيون جايون، تيمورن جي ڪوس بابت، مغلن جي زواليت جا ڪارڻ بيان ڪيا ا

ٿس.

ايران اڳي ۽ هاڻي:-

هن موضوع ۾ هيٺ ڏنل سڀ عنوان بيان ڪيل آهن.ايران جي تاريخ، ايران جي تهذيبي ورثي بابت، ايران ۾ بيگانگي ۽ عياشي، شاهي محلاتن جي ڪرتوتن، اسلامي انقلاب بابت، هوائي سفر جو احوال قديم شهرن بابت ، هوٽلن جو حوال، فرهنگ ايران جو ڪردار، خميني عالمي ڪانفرنس، امام علي رضا جي روضي بابت، چين ۾ سن يات جي مقبري بابت، ڪن ڪتابن جا تذڪرا، حضورﷺ جن جا حوالا، امام خميني جو خاڪو ، ايران جون اقتصادي ۽ سياسي حالات،ايجنسين جي ڪارڪ ردگي، بادشاهن جي اخلاقن بابت ۽ بداخلاقي بابت ، ملڪي حالات جهڙوڪ زرعي سڌارا چنگيز جا ڪارناما وغيره.

رني ڪوٽ:-

جاگرافيائي پوزيشن ، تاريخ احوال ، رني ڪوٽ بابت حوالا ۽ رايا . اکين ڏٺو احوال، مشاهدو وقت جا احوال اهي سموريون ڳالهيون هن تحرير ۾ سمايون ويون آهن.

سير ۽ سفر چين ۽ ولايت جو:-

چين جي تهذيب ۽ ثقافت بابت، چين جي علمي ساک بابت،پاڪستاني ادبي ادارن بابت، رباني جي ڪهاڻي سندس زباني ، سفر جا نتيجا، جبلن جا لاوا، ڪن مشاهيرن جو احوال، قرآن ڪريم جا نسخا، چين سوشلسٽ انقلاب کان اڳ، انقلاب کان پوء، ادب تي گفتگو، چين ۾ جاگيرداري دؤر وڏن جي شين کي سانڀڻ بابت ، چين جا باغ ، ڪي ڏند ڪٿائون، عقيدائي اصول، ڪاريهر جو سوپ ، هارين جي حالت زار، خوابن جي دنيا، رني ڪوٽ ۽ ديوار چين جي مشابت، حضورﷺ جن جون حديثون، چين جو پيو سفر وڃڻ جو احوال، هوٽلن بابت، ادبي ڪچهرين بابت، جبلن جا نظارا پيش آيل واقعا، اخبارن ۽ رسالن بابت، ڳوٺاڻا گهر، مذهبي آزادي بابت، ريلوي مسافري، مکيه فصل ، چيني دعوتون، چين جي موسم، مائو بابت خيال آرائي، ڪوهه قاف جون پريون. هي مضمون ۾ اتان جي حالات تي لکيل آهي ۽ پڻ ملڪي پيٽ ڪيل آهي.

10- سنڌ جي ادب تي ترقي پسند تحريڪ جو اثر:-

غلام رباني آگري جو هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 2013ع ۾ ڇپرايو آهي. ڪتاب کي پڻ ترقي پسند ليکڪائن جي نالي ارپيو ويو آهي. سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪري ٽري محترم الهڏنو وگهيو جيڪو ربانيءَ جي ساهتي خطي جو رهاڪو ڳوٺاڻو آهي. لکي ٿو ته هي ڪتاب آئون پنهنجي ايام ڪاريءَ ۾ اداري طرفان شايع ڪرائي

Gul Hayat Institute

سرهائي محسوس ڪري رهيو آهيان، ڪتاب جو مهاڳ هن دؤر جي سجاڳ ليڪڪ محترم نصير مرزا لکيو آهي، اهو هن ريت لکي ٿو ته: ”سنڌ ۾ خاص طرح سان سنڌ يءَ ٻوليءَ ۾ ترقي پسند تحريڪ جي اثرن تي جڏهن لکيو ئي نه ويو آهي، تڏهن رباني جي قلم مان هن دلفريب تحرير کي پائيان ٿو ته ٿورو لکيو گهڻو ئي سمجهي پڙهڻ گهرجي. هن ڪتاب ۾ برصغير جي اندر هن تحريڪ جا اصل روح روان ڪير هئا؟ انهن جا ڪجهه نالا ڏنا اٿس. جهڙوڪ سيد سجاد ظهير، پروفيسر منير احمد علي، فيض احمد فيض، سيد سبط حسن، محترم رشيد جهان، ملڪ راج آنند ، ڪرشن چندر، منشي پريم چند ، رابندرناٿ، ٽئگور ۽ قليچ بيگ ترقي پسند تحريڪ 1936ع کان اردو ادب ۾ نمودار ٿي، ان وقت عصمت چغتائي ، علي سردار جعفري ، جوش مليح آبادي، ڪيفي اعظمي، خواجه احمد عباس ، مجاز جان، نثار اختر ، ساحر لڌيانوي، احمد نديم قاسمي ۽ لکنوءَ جون ليڪڪ مايون حاجره مسرور، خديجه مسرور ، سڀني جو سرواڻ ڪهاڻيڪار جناب ڪرشن چندر هو. هنن ليک کن جا مذهبي عقيدا ۽ اصول جدا جدا هئا. مگر ”پروگريسو رائيٽر“ سڏبا هئا. انهن مان ڪن ڪهاڻي ۽ ڪن ناول، ڪن شاعري ۽ ڪن ناٽڪ نويسي سان گڏ صحافت ۽ ڪن قلم ذريعي ميڊيا تي سماجي انقلاب برپا ڪري وڌو. سنڌ مان پهريون ليڪڪ جيڪو ترقي پسند تحريڪ يعني انجمن ترقي پسند مصنفين ۾ ميل جول رکندوهو، سو نور الدين سرڪي جيڪون وڪالت جو ڌنڌو ڪندو هو. جيئن مڪان جي عزت مڪين جي عظمت سان سلهاڙيل آهي، تيئن هڪ ليڪڪ جي عظمت جي جي ڇاپ وري سندس لکڻين تي ڇانيل آهي. ڪو به شخص پنهنجي دوستن جي دائري مان پرکي سگهبو آهي. اهڙي طرح ڪنهن به ليڪڪ جي شناخت سندس تحريرن مان ٿيندي آهي.مسلم دنيا جي عظيم دانشور محمد جلال الدين روميءَ جو قول آهي ته، مون کي ڳولڻ وارا ڪنهن قبر ۾ مون کي نه ڳولجانءِ. مگر منهنجي ڪلام ۾ مون کي ڳولي هٿ ڪجان. ان مصداق ڪنهن به مصنف يا مؤلف کي سندس تصنيف يا تاليف مان ڳولي سگهبو آهي. غلام رباني آگرو گهڻ پاسائون شخص آهي. وٽس انسانيت جو مرتبو هر چيز کان مٿانهون آهي. هو محقق، اسڪالر ۽ تاريخدان آهي، هو پڙهندڙن کي متاثر ڪندو رهيو، هن روايتن کان هٽي ثقافتي، ادبي ۽ سياسي تاريخ جي جديد رخ کان تشريح ، تعمير ۽ تعبير ڪ ئي آهي. رباني جي گفتگو ۾ مقناطيس واري ڪشش هوندي هئي. اهڙي طرح سندس لکڻين ۾ به اهڙي ڪشش موجود آهي. سندس هر نڪتو مصري جي تڙ جهڙو مٺ و ۽ طعام کي سلوڻو آهي، جيڪو پڙهندڙ کي موهي ٿو وجهي. رباني ڪچهري جو ڪوڏيو ۽ مور هو. قدرت کيس ٻئي قوتون عطا ڪيون هيون، هڪڙي گفتگو

Gul Hayat Institute

جي ۽ ٻي تحرير جي. رنج رسامي، حسد ڪاوڙجي وٺس بوءِ به نه هئي. هر وقت ڏ يڻ سکيو هو. قول ٻٽ ڏڻي جي

"ٻرچي ته ٻٽ ٻري ، ڏمرجي ته به ڏئي
جُنگ جکري ڪي ، ڀئي ڇڳيون ڇت ۾"

سندس احوال بابت قديم ڪتابن تي تبصرو گهڻن مؤرخن ڪيو آهي، مگر رباني جو تبصرو ڀرپور تنقيد آهي. سندس تحرير ۾ چاشني ۽ سلوڻائي آهي. ڪتاب جو تبصرو سنڌ جي قديم سڀيتا جو ڀنڊار آهي. ڪتاب جو نالو ۽ ان جو وجهه کولي بيان ڪيو اٿائين، ليڪ جي خانداني پس منظر جي خوف تشهير ڪئي اٿس، ضروري جاين تي حاشيا به لکيا اٿس، حوالي ڏيڻ جو ته ڪيس ڍنگ آهي، حوالي سان گڏ ان تي پنهنجي راءِ پڻ قائم ڪئي اٿس، ليڪ ڪان وٺي مترجمن تائين لکيو اٿس، عنوان سان واسطو رکندڙ اسمن جو ذڪر کولي ڪيو اٿس. مگر جنهن چيز جو عنوان سان پري جو واسطو رهيو آهي ته ان جو به درست ۽ پورو احوال لکيو اٿس. لکي ٿو ڪتاب "چچ نامي" تي ته سنڌي ادبي بورڊ جي مڪمل تاريخ ڏ ئي ويو آهي، سنڌ ۽ ان جي ٻولي يا زبان بابت به هن مضمون ۾ سٺي چاڻ لکي ا ٿس. سنڌ جي راجائن ۽ ان جي ملازمن جوڀورو بيان ڪيو اٿائين. حڪومتن جي بابت چاڻ ڏني اٿائين، مردن سان گڏ عورتن جي چالاڪين ۽ عقل بابت ڏايو سٺو لکيو اٿس، جهڙوڪ "سونهن ديوي" ۽ "نورجهان" جو بادشاهي حڪمن تي اثرانداز ٿيڻ، جنگين جا منظر ۽ جهونجهارن جو بيان ڪيو ويو آهي خوددار شخصن جا مقولا پڻ ڏئي ٿو، جهڙوڪ راجا ڏاهر چوي ٿو: "مان اها ڳالهه برداشت ڪو نه ڪندس ته ڪنهن جي دروازي تي وڃي صدا هڻان ته مون کي اندر اچڻ جي اجازت آهي. مان پنهنجي من هن جو مقابلو ڪندس. جي فاتح ٿيس ته منهنجي بادشاهت مضبوط ٿيندي ۽ جي مارجي ويس ته عرب به چوندا ته هن پنهنجي جان فدا ڪري ڇڏي.(1) انجمن ترقي پسند مصنفين :- جا بنيادي ڪارڪن هي هئا: اياز قادري ، جمال ابڙو، احسان بدوي ۽ ڪي ٻيا؟ 1953ع ڪان پوءِ ميٺارام هاسٽل جي ڪ مري نمبر 94 ۾ روشن خيال ليکڪن ادبي ڪلاس شروع ڪيا. جنهن ۾ رباني، حفيظ شيخ، ۽ رشيد ڀٽي اڳرا هئا. اها تحريڪ"انجمن ترقي پسند مصنفين سنڌ" ڪ ميونسٽ فڪر جي اثر هيٺ رهي جنهن مان نئين "ادبي سنگت" پيدا ٿي مگر پوءِ اها انجمن ترقي پسند مصنفين جي ماتحت نه رهي. سنڌ ۾ محمد ابراهيم جويو صاحب سوڀي گيانچنداڻي جهڙا وڏا ليکڪ پيدا ٿيا، جن جي قول ۽ فعل ۾ ڪو تضاد مشڪل نظر ايندو آهي. اهي حائق ٻڌائن ٿا ته رباني جي هڙي تحرير به ٻ ين لکڻين جيان حسب قانون خوشگوار ۽ دلچسپ نوع ۾ لکيل آهي. جنهن جي پڙه

Gul Hayat Institute

ڻ سان سڻي نثر جو لطف ھڪڙي پاسي ته ترقي پسند تحريڪ جي بنياد وجهندڙن جي آگاهي ٻئي پاسي حاصل ٿئي ٿي. هن ڪتاب ۾ هن تحريڪ جي وڌڻ ۽ اڀرڻ جا اسباب بيان ڪيل آهن. جن ۾ مصلحت پسندن جو تحريڪ ۾ گهڙي اچڻ ۽ موقع پرست ليڪڪن جي ذهنيت انهن اديبن جي شموليت سبب نتيجو اهو نڪتو جو عظيم ذهنن جي تيار ڪيل تحريڪ جيڪا ٻڙجي چانو ڪندڙ درخت ثابت ڪانه ٿي. مگر يوڪلپٽس جي وڻ جيان هوا جي جهوٽي ۾ لڇڪندي رهي. هاڻ ان جو ڪٿي وجود نظر ڪونه ٿو اچي.

1- ڏسو ڪتاب:"ٿيا قلب قرار" ص: 116 ۽117

ڪتاب جي شروعات علمي جنگين جي زماني کان وٺي ادبي سرگرمين تي مواد ملي ٿو. تحريڪ جي ڪامياين ۽ ناڪامين تي روشني وڌل آهي. محسن اڪابرن جي ڄم ۽ وصال جا سال به لکيا اٿس. حيدرآباد دکن جي اميرن ۽ لٽريچر بابت معلومات ڏنل آهي، سياسي حالات تي به منجهس مواد آهي. ڪن اديبن ۽ اديبائن بابت ڄاڻ ڏنل آهي، گذريل وقت جي معاشي حالات بيان ڪيل آهي. ڪراچي، لاهور اسلام آباد ، دهلي ، بمبئي ۽ جئپور جي ادبي محفلن جو ذڪر به ڪيو اٿس.ڪتابن تي ص 60 تي سنڌي ترقي پسند تحريڪ جي اولين مشاهيرن مان جمشيد نسروانجي ، محمد امين کوسو حشوڪيولراماڻي، سوڀو گيانچنداڻي ، گوبند مالهي ، گوبند پنجابي، ڪيرت ٻاٻاڻي، حيدر بخش جتوئي ، محمد ابراهيم جويو، شيخ اياز ، ڪامريڊ عبدالخالق جو ذڪر ڪيو اٿس. هن تحريڪ جي ڳالهه ڪندي رباني روس جي سوشلسٽ انقلاب جو بيان ڪري ٿو. چين جي سوشلزم بابت به ٻڌائي ٿو، ليڊرن جي گرفتاريءَ ۽ جيل جي وقت جي ڇٽي تصوير عڪس ڪئي اٿس. ڪيترا حقائق امام انقلاب مولانا عبيدالله جا لڪل راز ظاهر ڪيا اٿس. رباني لکي ٿو هي تحريڪ اردو ترقي پسند اديبن جي تحريرن خاص ڪري ڪهاڻ ين ۽ ترجمن سان ٿي، مترجم اڪثر هندو هئا. ڪن ڪتابن ۽ رسالن توڙي اخبارن تي تنقيد ڪيل آهي. سنڌ ترقي پسند ادب جو پهريون ڪتاب "ريگستاني ڦول" آهي. سنڌ جو بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ ، چونڊون، ڪنور جو قتل، الهه بخش سومرو جي شهادت، حرن جي تحريڪ ۽ پير پاڳاري جي شهادت هن دور جي واقعن بابت ربانيءَ بيان ڪيو آهي. پاڪستان جو ٺهراءُ، پاڪستان جو ٺهڻ انسانن جي هجرت لکن جي تعداد ۾ قتل ۽ فقدان ٿيا. تعليمي ماحول، ورهاڱي کان پوءِ جون ح التون، لساني جهڳڙا، سنڌي ٻولي لاءِ خطرا، ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪرڻ ، جنهن مان "جيئي سنڌ" جي نعري جي شروعات ٿي، سنڌي ادبي سنگت جو ڪردار،

Gul Hayat Institute

سنڌ جو ادبي ماحول، مولانا گرامي، غلام محمد لغاري ۽ محمد عثمان ڏيپلائي جي خدمتن جو اعتراف ۽ محمد ابراهيم جويو جي همت جنهن سنڌ ترقي پسند ادب جي تحريڪ کي مٿي اپاريو بابت مواد ملي ٿو. (1)

1_غلام ربانی آگرو “سنڌی ادب تی ترقی پسند تحریک ...ن” مهاڳ : نصيرمرزا، ص: 16

11- ڪتاب جو نالو :- ٽيا قلب قرار

هن ڪتاب ۾ غلام ربانيءَ جا مضمون، مقالا، يادگيريون، ترجما، تقريرون ۽ خاڪا لکيل آهن. مذڪوره ڪتاب جا مرتب نصير مرزا ۽ الطاف آگرو جن آهن، ۽ ڪتاب کي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ڇپاران ڇپايو ويو آهي، ڪتاب جو انتساب محمد ابراهيم جويي سان ڪيل آهي ۽ غلام رباني آگرو محمد قاسم ماڪا ٻه اکر عنوان ۾ لکيو آهي ته: “سائين غلام رباني آگري صاحب جو شمار اهڙن ڄڳ مشهور اديبن ۾ ٿئي ٿو. جن کي دنيا جي مقبول و معروف ٻولين ۾ ترجمو پڻ ڪيو ويو آهي، جن ۾ انگريزي هندي، چيني وغيره شامل آهن. (1)

هن بابت محترم نصير مرزا ۽ الطاف آگرو جن لکن ٿا ته سنڌ جي ممتاز عالم ۽ اديب سائين غلام رباني آگري صاحب جي ياد گيرين مقالن ، مهاڳن ، تقريرن ، تاثرن ۽ خا ڪن جي هن ڪتاب جي مثال سان ائين سمجهو ته سندس لکيل غير افسانوي ۽ شاه ڪار نثر تحريرن جو باب ڄڻ مڪمل سهيڙي جي تمت باخيرٿيو......................ا علي نثر لکڻ تي ڪين قدرتي طرح وڏو ملڪو حاصل هو اهو ئي سبب آهي جو سندن پڙهندڙ ٻڌائيندا آهن ته سندن هر تحرير ۾ اهڙي ڪا ڪرشماتي ڳالهه پوشيده هوندي آهي ،اها پڙهن شروع ڪبي آهي ته ختم ڪري ساهه پٽبو آهي. (2)

آئون ڀائنيان ٿو ته ان جو ڪارڻ آهي سندن موضوعن جي رنگارنگي ۽ پر لطف اسلوب ۽ علاوه ازين مطالعي جي گهرائي ۽ ڳالهه ڪرڻ ۽ لکڻ جو دلچسپ انداز ۽ م ٿان وري وچولي ۽ اترجي ٻوليءَ جي آميزشن به واهه واهه! هن قرآن شريف جي ترجمن توڙي اسلامي موضوعن تي ڪجهه نوان انڪشاف ڪيا آهن. (3)

عنايت بلوچ لکي ٿو ته: “هن ڪتاب جو گهڻو حصو رباني صاحب جي يادگيرين تي ٻڌل آهي. جنهن ۾ ڦليلي ڪاليج جون يادگيريون به دلچسپ انداز ۾ لکيون آهن.

Gul Hayat Institute

1- ٹيا قلب قرار، ص: 8
2- ايضاً، ص:9 ۽ 10
3- ايضاً، ص: 11 ۽ 13

سيرت طيبه جا ڪي پهلو:- هن عنوان سان رباني سڻو نيباهه ڪيو آهي، جنهن ۾ حضور ﷺ جي ولادت با سعادت، ننڍپڻ ۽ جواني، نڪاح ۽ اولاد، ڪعبي جي تعمير، رسالت معراج، هجرت، قبلي جي مقرري ، غزوه بدر، غزوه احد ، غزوه خندق ، صلح حديبيه ، مڪي جي فتح ، اسلام جي تبليغ حجة الوداع ، وصال، اوصاف ۽ اخلاق حسنه بابت سڻو سهڻو بيان ڪيو اٿس.

عنوان حضرت بيبي خديجة الڪبرىٰ :-

قول مبارڪ حضرت محمد ﷺ جن جا، سيرت مبارڪ ، عزيزواقارب جدا جدا ٻولين ۾ لکيل ڪتابن بابت، بيبي سائڻ جو عزيزن ۾ مرتبو، اولاد ، حضور ﷺسان محبت، وصال ۽ مزار مبارڪ بابت تفصيلي احوال ڏنو ويو آهي.

عنوان قرآن شريف جا ترجما :-

قرآن جي لفظي لغوي معنيٰ ، عالمن جا رايا، اوائلي ترجما، فوٽ نوٽ، ڪتابي حوالا، هند سنڌ جو پهريون فارسي ترجمو. مترجمن جو احوال ، نزول قرآن، وحيءَ جي ڪيفيت، بانگ جو مفهوم ، مسلمانن بابت، قرآن شريف جا اردو انگريزي ترجما ۽ ٻيو مواد هن سري هيٺ ڏنو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌ منهنجي امان- ٻاڱو ٻيون:-

ڪتابن جي اصل ٻولي ۾ ترجما، عالمن جو احوال، سنڌ بابت، چچ بابت، سنڌ جي راجائن بابت، ٻڌ ۽ هندو مذهب بابت، علم نجوم بابت، ثقافت بابت، گذريل وقت جو احوال، مستقبل بابت نظريا مطلب ته دل کولي لکيو اٿس.

شاهه ولي الله دهلوي جا مخدوم معين ٺٽويءَ ڏانهن خط:- هن عنوان تحت وڏو مواد سمايل آهي. برصغير جي ٻارهين صديءَ جا مشاهير ، شاهه ولي الله ۽ معين ٺٽوي جا همعصر ۽ دوست انهن جا احوال، ان دور ۾ سنڌ جو معاشرتي احوال ۽ پنهنجي دور جي ادبي شخصيتن بابت تنقيد براء اصلاح، سنڌ جي ڪن بزرگن جا هڪ ٻئي جي خلاف نظريا، جهڙوڪ مخدوم محمد هاشم ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جا فيصلا، بورڊ جو ڪئٽلاگ ٺهرائڻ، سنڌ جي جاگيردانه معاشري بابت، مخدوم معين جي ڪتابن بابت، ڪي فوٽ نوٽ ، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ ٻين مدبرن جا احوال، ڪي چونڊيون، جي ڪي، ڏايو سوگابو، ڪي عڪس، حضورﷺ

جن سان عشق ۽ محبتون جو ڳالهيون، ان وقت جا ڪي دستاويز يعني اقرارنامه ، پا ڻي پٽ جي جنگين بابت ، اصلي درٻار جا قصا هن سري جا اهم موضوع آهن.

ٻاڳو ٽيون – سارون ، سنڀارون، يادگيريون

هن مضمون جو نالو ته ننڍو آهي پر منجهس مواد وڏو ۽ گهڻو آهي. ان دور ۾ جڏهن ميٺارام هاسٽل جو ڪمرو نمبر 30 ادبي سرگرمين جو مرڪز هو، ڪير ۽ ڪهڙا شخص انهيءَ وقت ايندا هئا، ڪهڙي گفتگو ڪندا هئا؟ ڪمرو ۽ هاسٽل جي سچي تصرير ڪشي جنهن جو ذڪر ڪرڻ جو احوال، وڏن مشاهيرن جا گفتا، شاگردن جون حرڪتون، ان وقت ڪراچي جي روڊن بازارن ۽ سوارين بابت ان جي آفيسرن ۽ سياسدانن بابت گهڻو ڪجهه هن سري هيٺ ڏنو ويو آهي.

ڦليلي ڪاليج جو يادگيريون:- ڪاليج بابت، ڪاليج جي عمارتن، فرنيچر، استادن، شاگردن پنهنجي دوستن بابت، حيدرآباد جو احوال، پاڻ سان گفتگو ۽ حاصل نتيجا، حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن، شروعات، عملدار، پروگرام، پروڊيوسر، فنڪارن، سياسدانن، تنقيد، ريڊيو بابت، سٽيون ڪهاڻيون ۽ ڪهاوتون هي مضمون نما تاثر ۾ لکيل آهن.

ٻاڳو چوٿون (متفرقہ):- هن عنوان تحت هن مضمون ۾ يادگيريون بيان ڪيل آهن سنڌي عشائيه ، رڻ جا راهي، استاد رائچند هڪ تاريخدان هنن مضمونن ۾ سٺ و بيان ۽ سهڻو انداز ڏنو ويو آهي. لکجي ته ائين لکجي عنوان سان ڀرپور انصاف ڪيل آهي، سرڳواسي رائچند تي اهڙو بيان لکيو ويو آهي، جو دل تان لهي ئي نٿو.

ٻاڳو پنجون وکر سو وهاءِ مهاڳ ، پيش لفظ ، مقدمو :- پيش لفظ ۾ شاهه جي رسالي جو احوال ڏنو اٿس ، ڪئين رسالو هٿ آيو، ڪهڙين دانشورن ان تي ڪم ڪيو آهي، سن وار احوال ڏنو ويو آهي. بورڊ جي ڪارڪردگي، بورڊ جي بجيٽ ۽ آمدني، بورڊ جا ڇپايل لطيف بابت ڪتاب، انصاري صاحب وارو رسالو، ڀٽ شاهه مر ڪز جي ڪارگذاري، ماضيءَ جا مور ۽ انهن جا ڪارناما هن سري هيٺ ذڪر ڪيا ويا آهن.

Gul Hayat Institute

جوڳيئڙا جهان ۾ (مقدمو):-

مٽيءَ سان محبت، وطن سان پيار، مصنف بابت،سنڌ تهذيب بابت، دادو ضلعي جي جاگرافي ۽ تاريخ ، ڪوهستان بابت ، مشاهيرن بابت ، علامه آءِ آءِ قاضي، محمد ابراهيم جويو ۽ سائين جي ايم سيد بابت، صوفين جا قول، ڏاهن جون ڪويتائون،

جهڙوڪ ٽنگور ۾ شاهه پٽائي ، سچل توڙي خواجه غلام فريد بابت احوال بيان ٿ يل آهي.

وڏو مصور، وڏو ماڻهو (ع ق شيخ):-

ع ق شيخ بابت احوال، سندس زندگيءَ جو خاڪو ، اولاد بابت، ڪن ڪتابن تي تبصرو، آرٽسٽ جو مفهوم سندس ڪتابن جي شرح خصوصًا محبت جي راهه تي پيش لفظ؛-

اڪبر سومرو تي گهرو اڀياس آهي، زندگي جا چند عڪس نغمه جي تشريح ، سازن جو سنسار، ڪن مشاهيرن جو تذڪرو ، خصوصاً شاهه عبداللطيفؒ جو بيان، افسانوي ادب تي تحرير، وتايو بابت رايا، اردو اديبن بابت خيال آرائي جو هي جهڙوڪ خزانو آهي.

ڀاڱو ڇهون تقريرون

عنوان سنڌ الاجي سنڌ جي ثقافت جو امين ادارو. هي تقرير سنڌالاجي جي سلور جوبلي تقريبات ۾ سال 1987 ع ڊسمبر لوڪ سنگيت محفل ۾ مهمان خاص جي حثيت سان ڪيل آهي. ابتدائي گفتا ته روايتي آهن جئين هر محفل جو مور جو واتان ڪيندو آهي. هن تقرير ۾ ملڪي ادبي محفلن جو ذڪر آهي، اداري جي ڇپيل ڪتابن تي ڳالهايل آهي، مشاهيرن جو ذڪر خير آهي، سنڌ الاجي جي مڪمل تاريخ آهي، سنڌ جي تهذيب تي لازوال بيان ڏنل آهي، خاتمو هڪ بيت تي ڪيل آهي ۽ شروعات به هڪ بيت سان ٿيل آهي.

جي ايم سيد خود شناسي جو سبق ڏيندڙ پيامبر-

Gul Hayat Institute

ٴشروعات روايتي آدابن سان آهي. جي ايم سيد تي يادگيريءَ سان سانڍيل حقيقتون ، مشاهيرن جو ذڪر، محفلن جو احوال. سنڌ جي تاريخ بابت، رني ڪوٽ جو ذڪر ، گورک هل جو ذڪر، جي ايم سيد صاحب جون ادبي ڪاوشون ، ڪيترا ادارا سندس رٽن سان وجود ۾ آيا اهي سڀ ڳالهيون هت ڪوزي ۾ بند ڪيون ويو آهن.

ڀاڱو ستون: سرڃڻن جا ساريو سانگ (خاڪا)

ڊاڪٽر نبي نخش خان بلوچ ڊاڪٽر توڙي سندس همعصرن تي ڀرپور تاثر، سنڌي نثر نويسن جو تذڪرو، ڊاڪٽر بلوچ جي ڪتابن بابت ، پارسي، انگريزي ، اردو ۽ سنڌي بيتن جي چونڊين جو ڪشڪول ، پنهنجي ڳوٺ شهر ۽ ملڪ سان محبت بابت ، ڊاڪٽر صاحب جي آتم ڪهاڻي مان حوالا ، ادبي ڪارناما رباني جي دور ۾

ٿيل ادبي مسئلا خصوصاً زنده دانشورن جي حوالي سان آخر ۾ لکيو اٿس.

يه طورکا جلوه

محمد عثمان ڏيپلائي:-

ڏيپلائي تي پرپور سندس ادبي ڪاوش ، عقيدن ۽ زندگي جي لاهن چاڙهن بابت ربانيءَ جي پنهنجي دوستن جي ياداشت، ون يونٽ بابت، سنڌ جي معاشرتي ۽ سنڌ جي ماحول بابت تاريخي مواد ڏنل آهي.

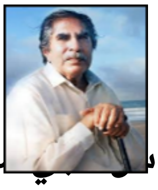

اياز جي عظمت:-

اياز بابت خيال آرائي، اياز جي ادبي ڪاوشن بابت، س... شاهيرن جا تاثرات، سياسي دور ۾سياسي سماجي ترجمان، تصوف بابت اياز جا خيال، مشاهيرن جي يادگيري، گرهوڙي صاحب جو حوالو ۽ ٻيو مواد ڏئي اياز جي عظمت بيان ڪئي اٿ س.

تنوير عباسي : اڪڙيون مينگهه ملهار

تنوير جي ٻالڪپڻ ۽ صغير سني بابت، پيغمبر بابت، ذاهن ماڻهن بابت، تنوير جي دوستن بابت، مشاهيرن بابت، سٺن ڪتابن بابت، تنوير جي خاندان بابت، ڪراچي هوٽل جون ڪچهريون ، شاديون اولاد ۽ علم ۽ دانش ۾ دلچسپي، تصوف جي مشاهيرن بابت ، اهل تصوف جو ڪلام، تنوير تي اهل تصوف جو اثر . حلاج بابت احوال ، تنوير تي تاثرات ، تنوير جي مهمان نوازي ، ون يونٽ جو دور سنڌ جو سير سفر ، شعرو شاعري، انسان ۽ هن جهان بابت گهڻو ڪجھ مواد هن سري هيٺ موجود آهي.

Gul Hayat Institute

حفيظ شيخ:- زندگي حفيظ سان ڪانه نڀائي

هي خاڪو حفيظ جي حياتي جو آهي. هن ۾ رباني ڪمال جو پورهيو ڪيو آهي نه رڳو حفيظ جي زندگي بابت پر هر انسان جي زندگيءَ جو خاڪو آهي، ادب جي مشاهيرن توڙي شاهڪارن جو تذڪرو به آهي موت ۽ حياتي بابت پنهنجي آتم ڪٿ ا، حفيظ جي دوستن بابت، حفيظ جي خاندان بابت ... ڪيئن ڪجي؟ سنڌ جي ڪٿا ۽ مشاهيرن جون ڪويتائون بيان ڪيل آهن.

خان محمد پنهور

ماڻهن جا قسم، سنڌ جي سياسي حالت، سنڌي تهذيب، ...د پنهور جي

زندگي، سنڌ جا مشاهير، سنڌ جي توڙي عالمي سياستدانن بابت احوال، سنڌ جي ڪيل مسافرين بابت ۽ بي وفا يارن بابت ذڪر آيل آهن.

ٻاگو اٺون :- ترجما.

دارا جا پويا ڏينهن ، ڪتاب بابت ، مشاهيرن بابت جهڙوڪ نڪولائي. بهادر خان، جيوڻ خان، فريدون، بغاوتن بابت، اورنگزيب جا ڪرتوت، دارا جي زندگي جو نقشو، مطلب ته مضمون ترجمو نه پر اصل پيو لڳي اها ئي ليکڪ جي خوبي سڏبي.

تاج محل:-

تاج محل جي تاريخ . ٺهڻ جو سبب، عجائبات ۾ د... ان جي تاريخ، شاهجهان جا ڪرتوت، عمارات شاهجهان،مغلن جي زوال بابت،جنهن تاج محل ڏٺو آهي. هن مضمون کي ور ور پڙهبو رهبو ته گويا تاج محل جو سير ٿو ڪجي، اهو رباني سچ لکيو آهي. جيڪو ڏسي ان تي اعتبار ڪري ۽ جيڪي ٻڌي ان کي ويساهه ۾ آڻي.

12 سنڌ جا بَرَ، بَحرَ ۽ پهار:-

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ 1997 ع ۾ آگري صاحب جو مذڪره موضوع تي ڪتاب ڇپرايو آهي ۽ ان جو ٻيو ڇاپو تحقيق جي طالب علم وٽ موجود آهي، جيڪو ساڳي اداري سنڌي ادبي بورڊ اپريل 2005 ع ۾ ڇپرايو هو. هن ڪتاب ۾ سنڌ پنجاب جي ٽن مکيه ڪردارن پير محمد شاهه روضي ڌڻي، غوث بهاول الحق ملتاني ؒ ۽ قلندر شهبازؒ مطالعي هيٺ آيا آهن. ٻين ڪتابن وانگر رباني جو هي ڪتاب ڏاڍ ودلچسپ آهي، ڪجهه قصا گوئي ۽ ڪجهه تحقيق ليڪن نثر وڻندڙ ڪتاب ۾ حوالن سان قلندر شهبازؒ جي زندگي متعلق لکيو ويو آهي جنهن جنهن موضوع تي لکيو آهي، ان جي ڪتابن جو رباني حوالي سان بيان آندو آهي. ڪتاب جو انتساب ارنيسٽ ٽ رمپ، ايچ - ٽي سورلي ۽ ڊاڪٽر ائنيمري شمل جي نالي ٿيل آهي، ڇو ته انهيءَ ٽنهي عالمن جو خدمتون سنڌ لاءِ ۽ خاص طور شاهه ڀٽائيؒ تي ۽ سنڌي ٻولي بابت مشهور آهن هي ڪتاب اها کوٽ پوري ڪرڻ جي حوالي سان هڪ بهتر ڪ وشش آهي. ليکڪ طرفان لکڻ لاءِ اُتم ڪردارن جي چونڊ انهن جي زندگيءَ بابت ڏ

نل تفصيل ۽ سندن حاصلات تي جامع نظر واري نڪتي، ڪتاب کي انفراديت بخشي ڇڏي آهي، ۽ مذڪوره ڪتاب 410 صحفن تي مشتمل آهي.

3 ـ غلام رباني آگري جي مضمونن تي تبصرو:

سنڌ ڪلچر تي هڪ نظر

غلام رباني آگري پنهنجي شروع واري دور ۾ لکڻ جي شروعات ڪهاڻين سان ڪئي ، ڪهاڻين کان علاوه "مضمون نويسيءَ" جي صنف ۾ رباني مرحوم جي قلم جو ڪ رشمو ساڳيءَ طرح اهڙو ته منفرد، مدلل ، مؤثر ۽ من موهيندڙ حيثيت رکي ٿو، سندس نثري ادب ۾ بلا شبه هڪ فخر لائق ڪارنامو آهي، جنهن لاءِ ثابتي ڏيڻ لاءِ سندس ڪتاب "آب حيات"، "جهڙا گل گلاب جا" ۾ ڇپيون ڪي ئي تحريرون موجود آهن. "سنڌي ڪلچر" جي موضوع تي غلام رباني جي فڪر انگيز مضمونن جو هيءُ مجموعو ڇپجي هڪڙي اهڙي سهڻي سلسلي جي ڪڙي آهي. جن موضوعن تي لکيا ويا آهن، انهن جو انسان جي زندگيءَ سان گهرو واسطو آهي، ائين پائنجي ٿو ته مصنف زندگيءَ جي ننڍين ننڍين ڳالهين کي ويجهو ڏٺو آهي. هر ڳالهه کي چ گي طرح پرکيو ۽ پروڙيو آهي ۽ حقائق معلوم ڪيا آهن. هن ڪتاب ۾ ڪل چوڏهن مضمون آهن، فن جي لحاظ کان ته هي مضمون وڏي اهميت رکن ٿا. مصنف لفظن کان اهم ڪم ورتو آهي، ٿورا جملا پاڻ ۾ علم ۽ حڪمت جو درياءُ رکن ٿا. هن جي هيٺ مکيه مضمونن جو تعارف ڏجي ٿو.

Gul Hayat Institute

1- وري ورندو واءُ، وري وسندا مينهڙا.

پهريون مضمون غلام رباني پنهنجي دوست مسٽر جعفر، انڪم ٽيڪس ڪمشنر

حيدرآباد، جي يادن کي سهيڙيو آهي. ڪاليج جي مضمون فلسفي ڪان وٺي وڏن ۽ المن افلاطون، ارسطو ۽ سقراط بابت لکي ٿو ته يونان جي مٽي هاڻي افلاطون، ڪوارسطو ڪو سقراط پيدا ڇونه ٿي ڪري؟ ۽ پوءِ سنڌيءَ جي عظمت ۽ تاريخ بابت ٻڌايو ويو آهي. هن مضمون ۾ ڪي ئي فلسفي ڳالهيون ۽ ويچار ڏنل آهن.

2- ان پر نه ايمان جيئن ڪلمي گو ڪوٺائين:

هن مضمون ۾ با مقصد زندگي گذارڻ جا رهنما اصول ٻڌايا ويا آهن. سچ جي اپرڻ ۽ لهڻ، مهاتما گوتم ٻڌ ۽ حضرت عيسىٰ، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم بابت ٻڌايو ويو آهي. سيرت جي ڪتابن جو مطالعو هر مسلمان لاءِ ضروري آهي. اسان شاهدي ڏيون ٿا ته الله هڪ آهي، اسان شاهدي ڏيون ٿا ته محمد صلي الله عليه وسلم الله جو رسول آهي.

3.سارو ئي سبحان:

هن مضمون جي شروعات شهيد عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي بيت سان ڪيل آهي، ڪلچر لفظ تي بحث ڪيو ويو آهي ۽ ڪلچر لفظ جي معنىٰ ٻڌائي وئي آهي.

4.سنڌ جي تهذيب ۽ سنڌو نديءَ جي شروعات:

هن مضمون ۾ پيٽرهاربيءَ جي قول مان نگاهه وجهي"سنڌي ڪلچر" جي اوسر ۽ ارتقا کي متاثر ڪيو آهي. سنڌ جي عالمن اسلامي تصوف جي بزرگن، مخدوم بلاول، شاهه عنايت شهيد، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ، سچل سرمست جو ذڪر ڪري فلسفو سمجهايو آهي.

5. فيضي ۽ ابوالفضل:-

هن مضمون جي شروعات شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي بيت سان ڪئي آهي. فيضي ۽ ابوالفضل مُلا مبارڪ جا پٽ هئا ۽ سندس خاندان اصل ۾ يمن مان آيو هو. هندستان جي ناگور نالي شهر ۾ ويٺو هو، انهيءَ ڪري سندس خاندان کي ناگوري سڏيندا هئا. ابوالفضل ۽ فيضيءَ بابت اڪبر بادشاهه بات معلومات ملي ٿي.

6.موجيم که آسودگي ماعدم ماست:

هن مضمون ۾ تصوف ۽ سنڌي ڪلچر بابت بحث ڪيو ويو آهي. هن مضمون ۾ رباني لکي ٿو ته سنڌي صوفين ڪنهن به ڏاڍ ۽ ڏمر اڳيان سر نه جهڪايو آهي، هنن پيغمبرن جي سنت پوري ڪئي آهي، ظلم خلاف جهاد ڪيو آهي، مخدوم بلال لشڪر جو مهندار ٿي حق ۽ انصاف جي راهه ۾ لڙيو. عقيدن جي روشني ۾ هن مضمون ۾ به ڪلچر ۽ رسول خدا جي تعليم بابت، رسول ڪريم جي نبوت بابت، ايذاءَ جون تڪليفون ڏنائون انهيءَ بابت ذڪر ڪيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

7- دریاءَ جا ڪنارا:

هن مضمون جي شروعات ۾ مضمون نگار لکي ٿو ته درياءَ جا ڪنارا پاڻ ۾ ڪٿي ڪونه ملندا آهن، اتي درياءُ ختم ٿي ويندو آهي. قيام پاڪستان، هندو ڪلچر خانواهڻ شهر جو ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ هن مضمون ۾ "جهڙا گل گلاب جا" عبداللطيف واري عنوان واريون ڳالهيون ورجايون ويون آهن. پڳٽ ڪنور، الهه بخش سومري جي قتل بابت آخر ۾ سنڌي ڪلچر جي ڳالهه ڪندي چئي ٿو"سنڌي ڪلچر" کي انسانيت جي انهيءَ معراج تائين پهچائڻ وارو "سنڌي صوفي" هو.

8- ڏس گذران فقيران دا:

هن مضمون ۾ هندو ۽ مسلمان ڪلچر جو بيان ڪيو ويو آهي.

9- قابل فخر سرمايو:

هن مضمون ۾ غلام رباني مرحوم سنڌي ڪلچر کي پاڪستاني ڪلچر جو قابل فخر سرمايو قرار ڏنو ويو آهي هن مضمون ۾ تاريخ مظهر شاهجهاني، ادبي بورڊ ، حضرت شاهه ولي الله محدث دهلويءَ جي لفظن جو بيان ڪيو ته حضرت شاهه ولي الله محدث دهلويءَ چيو ته فقط سنڌ ۽ گجرات ۾ صحيح تعليم رائج هئي. ويهن ٿٽي جي خطاطن جا نالا ڏنا ويا آهن ۽ سنڌي علمي ادبي ساک بابت چاڻ ڏنل آهي.

10 شهر- ڪلچر جو منظر:- هي جي توڙي عام رواجي مضمون آهي، پر هن ۾ ليک ڪ سٺو نڀاءُ ڪيو آهي، پر ڪٿي ڪٿي ٻولي ۾ جهول ۽ ٿوريو گهٽ وڌايون محسوس ٿين ٿيون.

11 سنڌي ساهت ۽ سنڌي عورت :- جيئن ته هي عنوان پڙهي اندازو ڪيو هيم . اهو اندازو غلط نڪتو، هي مضمون انتهائي اهم مسئلي ڪان هٽيل نظر آيو.

-12 شهر – ڪلچر جو

سرچشمو :- هن مضمون ۾ ڪٿي ڪٿي ليڪ اڻٺهڪندڙ جملااستعمال ڪيا آهن، ليڪ پنهنجي مضمون ۾ جيڪو ربط ۽ ضبط جو خيال مڙئي گهٽ ڪيو آهي، هٿان، هٿان جون ڳالهيون هڻي مضمون کي پورو ڪيو آهي.

-13 صاحب ساري سنڌ

تي :- هن مضمون جي شروعات مصري شاهه جي بيت سان ڪئي وئي آهي، عنوان به ڪشش ڪندڙ آهي پر مضمون جي اندر اردو جو محاورو ۽ مٿان وري اسٽوري آف سينٽ مائل جي مصنف جو قول وري مٿان راتن ڪرشن جا قول مضمون ۾ مزو گهٽ پر وڏا نقل نظير زياده نظر اچن پيا اهي پڙهندڙن کي ٿڪائين ٿا، پر مضمون نگار جي محنت کي به داد ڏجي ٿو.

Gul Hayat Institute

14- سنڌ جون ممتاز

علمي شخصيتون ، مولانا عبيدالله سنڌي، شهرن ، ڳوٺن جو سنڌي ڪلچر جو مظهر چوندي غلام رباني آگري پنهنجي مضمونن ۾ اهڙيون ڳالهيون شامل ڪيون آهن، جن ۾ وطن جي حب ، مشاهيرن بابت، ٻولي بابت، سنڌ جي راجائن بابت، ڪلچر جو مذهب بابت اثر، موئن جي دڙي مان لڌل مجسمن، جن موضوعن تي رباني مضمون لکيا آهن، انهن جو انساني زندگي سان واسطو آهي. غلام رباني آگري جا هوئن ته گهڻا مضمون آهن پر ڪجهه ٿه ماهي "مهراڻ" جي مختلف پرچن ۾ مضمون ڇپيل آهن. "رڻ جا راهي"، "سنڌ جا ٻرندڙ جبل"، "جوڳيءَ تي جڙاءُ"، "اڪرڙيون مينگهه ملهار"، "سامي سنک وڄائي واڻ ٿيا"، "دارا جا پويان ڏينهن" مذڪوره مضمونن هڪ سنڌي شخصيت جي فڪر جو نتيجو آهن ۽ عام سنڌي ٻوليءَ ۾ ورجايل آهن، هن ۾ سواء هڪ مضمون "دارا جا پويان ڏينهن" کان سواءِ نه ڪنهن ٻئي خيالن جي نڪالي آهي ۽ نه ترجمو. عبارت ۾ نه ڪا علمي ڪچ وهٽ آهي، نه ڪا هٿرادو ٺاهه ٺوهه هر ڳالهه ۾ عالمن ۽ اديبن ڏ انهن ۽ دانشورن جا نڪتا ڪجهه تاريخي ڪتابن جا حوالا آهن، هنن مضمونن ۾ سولا جملا ، معنٰي مبهم نه رکي وئي آهي. جيئن شروعات ۾ چوڏهه مضمون جو ذ کر ٿيل آهي، انهن مضمونن ۾ سنڌي ثقافت ۽ ڪلچر کي دل کولي بيان ڪيو ويو آهي. ٻئي حصي جي مضمونن ۾ "رڻ جا راهي" ۾ ادب لطيف جو بيان ڪيل آهي جنهن ۾ رباني مرحوم لکي ٿو ته هر بيقرار روح سونهن ۽ ساڃاهه لاء سڪ ندو رهي ٿو، مون به رابيلن ۽ گلابن جا خواب ڏٺا چوندا آهن ته ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو جا خواب سچا ٿيندا آهن، زندگي جي صحرا ۾ خيابان ۽ نخلستان ايندا آهن. (1) هن مضمون ۾ ويهينءَ صديءَ جي وڏن سائنسدانن جا حوالا ڏنا ويا آهن انهن ۾ البرٽ آئنسٽائن جو به ذڪر ڪري ٿو، ٻئي طرف فلسفا عجم جا مثال دليل، ابن سينا، مونا ليزا، مولوي غلام مصطفٰي قاسمي جون ڳالهيون ڪيون آهن ۽ آخر ۾ چوي ٿو ته مان اجنبي مسافر وانگر، دنيا جي طلسم مان ايئن حيرت ۽ حسرت سان لنگهيس جئين ڪو نادان ٻري بازار مان هٿين خالي گذري.

"سنڌ جا ٻرندڙ جبل" هن مضمون جي شروعات هيئن ٿو ڪري "مخدوم معين ٺٽوي" پنهنجي دور جو هاڪاري عالم هو ۽ صحيح معنٰي ۾ وڏو ماڻهو هو، ڀٽائي صاحب جو ٻڳ مٽ يار هو، مخدوم معين ٺٽوي جي جنازي نماز به ڀٽائي صاحب پڙهائي هئي. (1)

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو "رڻ جا راهي" ٽه ماهي، "مهراڻ" جلد 39، آڪٽوبر،نومبر، ڊ سمبر – نمبر4 ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو/ حيدرآباد، سنڌ 1990ع، ص 188

هن مضمون ۾ رباني مرحوم مخدوم معين ٺٽوي جي تعليم توڙي بزرگيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. پير علي محمد راشدي ۽ ٻين ماڻهن جي روايتي اصولن ، مخدوم محمد دائود آگرو جي طالب علميءَ جي زماني جي ڳالهه ڪئي آهي، ته ان زماني ۾ پير سائين پاڳاري حضرت محمد راشد روضي ڌڻيءَ سان گڏ پڙهيو هو، ڪوٽڙي محمد ڪبير جي مدرسي ۾، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ڪان جيڪا ڳالهه ٻڌي اٿس، اها به بيان ڪئي اٿس. مخدوم نوح جو ذڪر ۽ آخر ۾ پنهنجي والد مرحوم عبداللطيف بن حاجي محمد آگري پنهنجي پٽ عبداللطيف آگري کي جيڪا نصيحت ڪئي هئي ته پٽ زمانو بدلجي رهيو آهي، جڏهن تنهنجو پٽ ايڏو وڏو ٿ ئي، جو ڪيس تنهنجي سلوار پوري اچي تڏهن ڪيس، پٽ نه پر ادا ڪوٺجانء "جو ڳي تي جڙاءُ" هن مضمون ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولي جون ڪي يادون ساريون ويون آهن، هن مضمون ۾ رباني لکي ٿو ته سنڌ اصل ڪان سدا ملوڪ ۽ مڻ يادار مهاڻن ۽ مانجهي ، مڙسن جي ٻلاري ڀونء رهندي پئي آئي آهي. (2) "اڪيون مينگهه ملهار" هي مضمون تنوير عباسي جي ياد ۾ لکيو ويو هو. هن مضمون ۾ ڦ ليلي ڪاليج واريون يادون ۽ ان دور جي تصوير، توڙي تنوير جي والد صاحب مرحوم گل حسن، ۽ ان جي خاندان جون ڪي يادون ساڻيون ويو آهن، تنوير عباسي جي خاندان ڪان وٺي ڪراچي هوٽل جون ڪچهريون ، انسان جي حياتي ۽ هن جهان ۾ ، سندس هن جهان بابت ، انسان زندگي جي مقصد بابت ڇگو بحث ڪيل آهي، هن مضمون ۾ مولانا غلام محمد گرامي جي تصوير ۽ تنوير جي خاندان بابت، تنوير، ڊا ڪٽر قمر، مارئي، سرمد ۽ پارس جون گڏ تصويرون ڏنل آهن. هن مضمون ۾ تنوير جي علم دانش ۾ دلچسپي، سچل سرمست جا شعر، تنوير جي شخصيت بابت لکي ٿ و ته: "تنوير جي شخصيت ۾ محبت جي ماڪي هئي، مٺو ماڻهو هو، مٺو ڳ الهائيندو هو، نفيس ۽ نرم مزاج هو، ڪاوڙ ڪونه ڪندو هو، يارن جو يار هو، پر دشمنن

Gul Hayat Institute

1. غلام رباني آگرو "سنڌ جا ٻرندڙ جبل" سنگم پبلي‌ڪيشن ، پوسٽ باڪس نمبر 89 ، حيدرآباد ، سنڌ، ص: 9

2. غلام رباني آگرو"سامي سنک وڃائي واٽ ٿيا" ڊاڪٽر مه‌ڪري جي ياد ۾ - ٽه ماهي "مهراڻ" جلد 44 ، آڪٽوبر – ڊسمبر ، نمبر 4 ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو،

سن‍ڌ 1955ع، ص: 184

کي به در گذر ڪرڻو وارو هو، بلڪه معاف ڪرڻ وارو به هو، وير ته ڪون وٺندو هو پر ميار ڪونه ڏيندو هو، گلا غيبت نه ڪندو هو، نه ٻڌندو هو. (1) هن مضمون ۾ تنوير بابت مڪمل چاڻ ڏني اٿس جنهن ۾ فن فڪر ۽ شخصيت اچي وڃي ٿي.
"سامي سنک وچائي واڻ ٿيا" هي مضمون ڊاڪٽر مهڪري بابت لکيل آهي ، غلام رباني هن مضمون جي شروعات ۾ لکي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جڏهن به ڪنهن سان ملندو هو، ته پنهنجو تعارف "جي – ايم مهڪري" لفظن سان ڪرائيندو هو، مضمونن ۾ به پنهنجو نالو ايئن لکندو هو. سو، گهڻن ماڻهن سندس اصلي نالي جي خبر ڪ انهي سندس نالو غلام محي الدين هو ۽ ذات جو مهڪري هو. (2) هن مضمون ۾ مه ڪري جو تعارف ڪرايو آهي ته مهڪري "ميسور" پاسي جي ذات آهي، ڊاڪٽر مه ڪري هندستان جي ورهاڱي کان ستت پوءِ ٻين مهاجرن وانگر ڪراچي لڏي آيو هو. هن مضمون ۾ ڊاڪٽر مهڪري ۽ پنهنجن يادن کي رباني صاحب ياد ڪيو آهي.
رباني ۽ مهڪري جي 1975-1976ع ۾ پهرين ملاقات جو ذڪر ٿيل آهي ۽ ان کان پوءِ مضمون نگار ۽ ڊاڪٽر مهڪري گهرا ۽ گهاٽا يار ٿي ويا. هن مضمون ۾ جيزمين جو انگريز هو، ڊاڪٽر حميده کهڙو، سائين غلام مصطفٰي قاسمي، قاضي غ لام محمد قريشي، مظهر يوسف، نور احمد خان لغاري ، محمد حسين پنهور، قاضي غ لام محمد ۽ ٻيا کوڙ سارا عالم ۽ ڏاها ۽ ٻيون يادون هن مضمون جون زينت آهن.
"دارا جا پويان ڏينهن" هي مضمون ڪو لائيءَ منوچيءَ جي اطالوي زبان ۾ لکيل "سوريا دو مور" تان ترجمو ٿيل آهي. اهو ڪتاب سن 1906ع ۾، لنڊن مان چئن جلدن ۾ شايع ٿيو هو. هن ڪتاب جي چئن جلدن جو انگريزي ترجمو رباني صاحب پڙهيو هو، جنهن ۾ شهزادي دارا واري مضمون رباني کي ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ پوءِ غلام رباني آگري هن مضمون کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

1- غلام رباني آگرو "جوڳيءَ تي جڙاءُ" ٽه ماهي، "مهراڻ" مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، خاص نمبر، جلد 63 ، جنوري – مارچ – سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو،سنڌ 2013ع، ص: 264
2- غلام رباني آگرو "اڪرڙيون مينگهه ملهار" ٽه ماهي "مهراڻ" جلد- 50 ، جنوري – جون، نمبر 1 ۽ 2 " تنوير عباسي نمبر" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2000ع، ص: 111

Gul Hayat Institute

مضمون پڙهڻ وٽان آهي ۽ مسلمانن جي بادشاهه شاهه جهان ۽ سندس پٽن جي دور جي هن مضمون ۾ تاريخ ملي ٿي. (1) غلام رباني آگري مرحوم جي مڪمل مضمونن جو جائزو نه ورتو ويو آهي پر مخصوص مضمونن جو مٿي جائزو پيش ڪ يو ويو آهي اها ڳالهه معلوم ٿي ته مصنف جيڪي مضمون لکيا آهن ليکڪ کي نثر تي چڱي دسترس حاصل آهي جنهن ۾ سندس خيالي بياني ، فيلسو فيانه مضمون بيان ڪيا ويا آهن. هن جي مضمونن ۾ جيڪا سنجيدگي ۽ گهرائي نظر اچي ٿي . سا صاف ٻڌائي ٿي ته هو مضمون نثر نويسيءَ جي عظمت ۽ رفعت کان چڱي طرح واقف آهي، سندس مضمونن ۾ جا بلند خيالي ۽ علمي ترقي لاءَ سندس سنڌي ادب لاء خدمت وارو فرض صحيح معنيٰ ۾ ادا ڪيو آهي. سندس خدمت وارو فرض پڙهندڙن لاء روحاني جذبن ۽ دلي خيالن جي ترجماني ڪري ٿو. غلام رباني جي مضمونن جون ته کوڙ ساريون خوبيون آهن، ۽ خاص خاصيت اها نظر اچي ٿي ته، هر مضمون جي آخر ۾ ڪنهن نه ڪنهن مسئلي جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري ڇڏي ٿو، سندس زياده تر مضمونن ۾ فلسفي ۽ اخلاق جو ڳالهيون بيان ڪيل آهن، ۽ ربانيءَ جي مضمونن ۾ اهڙا به نڪتا بيان ٿيل آهن، جنهن تي بحث به ڪري سگهجي ٿو، ان جي سڀني اسباب کي گڏ ڪري نتيجو ڪيي به سگهجي ٿو، ڪمال اهو آهي ته بحث ۾ نهايت عام رواجي اصطلاح اچن ٿا ۽ زبان تي هر هر رڳو مطلب جون به ڳالهيون اچن ٿيون. هن مان معلوم ٿيو ته غلام رباني زندگي سان واسطو رکندڙ هر مسئلي تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هدايت جي شمع ڪڻي سڌي رستي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، مختلف مسئلن تي بحث ڪندي فقط پرڏيهي عالمن جا قول نه ڏنا آهن. مضمونن جي جائزي کان پوء هي نتيجو نڪتو آهي ته سندس مضمونن ۾ اسلوب جي دلڪشي ۽ خيالن جي بلنديءَ جي لحاظ کان سندس مضمون هڪ مثالي نثر جو نمونو آهن، سندس مضمون يا ٻيون لکڻيون ٿوري وقت لاء نه پر جٽادار ۽ ديرپا ثابت ٿينديون.

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو "دارا جا پويان ڏينهن" ٽه ماهي "مهراڻ" جلد -62، آڪٽوبر- ڊسمبر، نمبر – 4، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2012ع، ص 82

4 _غلام رباني آگري جي خط نويسي:-

خطن کي ملاقات جو اڌ سڏيو ويو آهي.خطن جا ڪيترائي قسم آهن. اسان کي ڪ

يترائي ڪتاب ڏسڻ جو موقعو مليوآهي. جن مان ڪي آهن. 1 مڪتوبات محمدي ﷺ (اردو) 2 مڪتوبات امام رباني قدس سره 3 مڪتوبات خواجه باقي بالله دهلوي قدس سره 4 مڪتوبات ابوالڪلام آزاد 5 "سڄڻن جا سنيها" جمالدين مومن 6 مڪتوبات لنواري شريف ان کان علاوه اخبارن ، رسالن ۾ ڪن عالمن ، فاضلن ۽ دانشورن جا خط جن ۾ سائين جي ايم سيد، پير علي محمد راشدي، قاضي عبدالمجيد "عابد" ۽ ڪن ٻين جا.

خطن ۾ ٻن شخص جي دلي رسم وراهه جو تعلق هوندو آهي. ڪي خط عزيزن ڏ انهن ته ڪي دوستن ڏانهن ته ڪي وقت جي حاڪمن ڏانهن به ڏنا ويا آهن. انهن ۾ شخصي انفرادي ۽ قومي فلاح سمايل هوندي آهي. خط انساني زندگي جو حقيقي اولڙو آهن، جنهن ۾ شخصيتن جا حقيقي روپ نروار ٿين ٿا، خط پنهنجي ٻولي ۽ ادب کي شاهڪار بنائيندڙ پارا آهن، خطن جي مطالعي سان لکندڙ جي زندگي جي نفيس ۽ نيارن رخن کان واقفيت ٿئي ٿي. جئين ته غلام رباني آگري جي خطن جو تعلق آهي ته ان ڪري انهن تي مجمل خاڪو پيش ڪجي ٿو.

ڪتاب- خظ غبار: ص: 56 کان هڪ خط آهي.

خط ڇا آهي؟ جنسي آتم ڪهاڻي آهي. منجهس ماضي ۽ حال کي ڀيٽ ڪري ٿو. صغيرسنيءَ واريون يادگيريون ، حال جي موافق ڪري لکي ٿو. هوئن به عالم اهو آهي. جو ماضيءَ کي بيان ڪري حال سان ڀيٽي ۽ مستقبل لاءِ نتيجا اخذ ڪري اهي سڀ خوبيون هن ليک ۾ بيان ڪيل آهن. هو هوائي جهاز ۾ پيڪنگ ڏانهن ويندي اسلام آباد ۽ ايران ۾ ٿيندڙ محفلن جو ذڪر ڪري ٿو. جنهن کي ڏهاڪو س ال ٿي ويا. پنهنجو احوال لکندي همسفر دوستن جو ان جو تعارف پيو ڪرائي جڏ هن چين ۾ اتان جي سماج ۽ معاشري کي ڏسي ٿو ته ان کان به دوستن کي خط لکي محفوظ پيو ڪرائي. (خط غبار ص 60 ۽ 81)

خط غبار- غلام رباني آگري جا خط حڪيم اعجاز ڏانهن، سانڍيندڙ ۽ ساريندڙ، حڪ يم اعجاز حسين چانڊيو، روشني پبلیڪيشن، ڪنڊيارو 2010 ع

هن خط کي ربانيءَ جي مجمل خيالات چئجن جنهن بيان سندس شخصيت ۽ سيرت نکار ڪري ٿي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هڪ پاڙهو محب وطن ۽ سچو مومن سچو مسلمان هو. خط جي شروعات هن طرح ڪري ٿو...... الله پاڪ ڪڏهن ڪڏهن ڪ رم ڪندو آهي، صبح جو سوير ننڊ مان جاڳ ٿيندي آهي ......بخت ڀلو هو سستي ڇڏي وضو ڪيم ۽ ٻه ٽي نفل پڙهي.

Gul Hayat Institute

(قرآن مجيد جو دؤر ڪيم، قرآن پاڪ رکي صبح جي نماز پڙهيم ......دعا قبول ڪر ڻ وارو رب پاڪ آهي. دعائن ۽ سلامن کان پوءِ آخر ۾ لکيو اٿس.

ترجمو تون جتي به هجين خدا تنهنجو دوست حاضر آهي ۽ حضرت محمد ﷺ تنهنجو نگهبان آهي.

ص 83 تي سندس هڪ خط ڇپيو آهي، ان جو نمونو ڏسي سگهجي ٿو. آگرو صاحب ديني مفڪر، خانداني تاريخ جو ڄاڻو ۽ رب پاڪ ۾ اميد رکندڙ انسان هو. ڪابه ڳ الهه مستقبل جي لکي ٿو ته: "انشاءَالله سان لکي ٿو ۽ الله سائينءَ جو شڪر بجا آڻي ٿو، تصوف جي بزرگن جا گفتا ياد رکندڙ هن ئي خط ۾ لکيو اٿس. (عزيز) سائين صالح شاهه، اوهان جهڙن ئي آعلی انسان کي نيڪ مان ساري چيو هو.

"مٺا مارو الله آڻئي

دل جا داغ وڃ ڌوئي"

نهٺائي ته سندس مزاج ۾ پيل هئي. لکي ٿو ته منهنجي عيبن ڏي نه ڏسندا ڪريو مان ائين ئي اڻ گهڙيو ڪاٺ آهيان. مان ڏاڙهي ڪوڙ ٿيس. پورا پنج وقت نماز به نصيب ڪونه اٿم. رباني خانداني ۽ اسلامي روايتن جو قدر ڪندڙ هو. لکي ٿو ته منهنجي ڏاڏي يارهن حج ڪيا. ست حج پيادل ڪيائين ...... رفيقن سان گڏ نڪ رندو هو، جبل ، ميدان ۽ پهاڙ سڀ اورانگهي. رحمة رسولﷺ جي روضي تي وڃي چائنٺ چمندو هو، اڪثر ڳالهه ڪندا هئا ته هڪ سفر ۾ ڇهه مهينا لڳي ويندا هئس ، پر پوءِ آگبوٽ نڪتا سو چار حج سامونڊي رستي ڪيائين، منهنجي بابا سائينءَ چاليهارو ورهيه نماز قضا ڪانه ڪئي، بيماري ۾ به اشارن سان نماز پڙهندو هو. رباني سچائيءَ جو پيڪر هو. هن ئي خط ۾ لکيو اٿس.

Gul Hayat Institute

اوهان ڏانهن دير مدار بلڪل ڏوهه قبول آهي. پر اوهان لاءِ دل ۾ عزت ۽ محبت جا جبل آهن. هڪ خط 2002-10-10 ۾ لکيل آهي. ان ۾ شروعات هيئن ٿو ڪري عزيرم اعجاز، الله پاڪ ۽ سندس رسول اڪرم ﷺ جن جون اوهان تي ۽ سڄي خ اندان تي برڪتون هجن. (ص86) ان کان پوءِ منهنجو تجربو لکي ٿو ته ائين محسوس ڪريان ٿو ته دنيا ۾ هر دور ۾ چڱا ۽ برا ماڻهو هئا. ۽ آئنده به هوندا. آخر ۾ لکي ٿو ته: "سائين وڏي کي پيرن تي هٿ ۽ سڀني ننڍن کي وڏن لاءِ دعائون ۽ س لام.

دعاگو غلام رباني آگرو

18 جون 2002 ع

(خط غبار ص 87)

ساڳئي ڪتاب جي ص 89 ۽ 90 تي هڪ خط آهي ان جو مفهوم ٻڌائي ٿو ته س
پ ڪجھ ڪاتب تقدير جي هٿ ۾ آهي، سٺو دوست گلاب جي گل جيان آهي. اڪ
ٿر ماڻهو پلاسٽڪ جا ٿي ويا آهن. پلاسٽڪ تي مک ۽ مڇر به نه ٿا ويهن هڙ
ي حال ۾ هڪ دفعي اوهان جهڙو سچڻ ملي وڃي ٿو. (خط غبار ص 102 کان 105
تائين)

هن خط ۾ رباني جي عقيدن جي پلي پٽ پروڙ ڏنل آهي. خوابن جا قسم بيان ڪيا
اٿس پر ان ۾ حضور ڪريم ﷺ جن جي معجزن ۽ حيات النبي ﷺ واور عقيدو
عيان آهي. شهيد سرمد سان محبت جو ثبوت ڏنواٿس. ڪن ڪتابن تي تبصرو ڪيو
اٿس، حياتي جو مفهوم بيان ڪيو اٿس، اجائي خيالي پلائن جي مخالفت ۽ سٺي
تنقيد سمايل آهي. (خط غبار ص 108 کان 109)

هن خط ۾ حقيقت ۽ خواب جو مفهوم سمجهايو ويو آهي، پنهنجي عقيدي موجب هن
خط ۾ به قرآن ڪريم جو حوالو ڏنو اٿس، جتي اسلامي رنگ بيان ڪري ٿو. اتي
غير مسلم دانشور جا حوالا ڏئي ٿو. هونئن به انسان سچاپندو آهي، دوستن مان ۽
خوابن لهڻ مان اهي ٻئي حقيقتون رباني جون صاف ۽ پاڪ آهن. سندس دوست ته
پلا آهن. پر خواب به پلا اٿس. جهڙوڪ ”غارحرا“ جي زيارت يا حضور ﷺ جي
روضي مبارڪ کي ڏسڻ. رباني جا خط ڇا آهن. برصغير جي آزادي جي تحريڪن
جو ذڪر آهي. معاشري جي عڪاسي آهي. پنهنجي سرگذشت لکي اٿس. ماڻهن
جو قد ڪاٺ ڪڇيواٿس، ڏيهي توڙي پرڏيهي مدبرن جي ڪهاڻي آهي، پنهنجي تو
ڙي دانشورن جي خوشحالي ۽ ڪسمپرسي بيان ڪئي اٿس، سنڌ جي آزادي واري
تحريڪ جو بيان آهي. ربانيءَ کي جيڪا امام انقلاب عبيدالله سنڌي سان محبت
آهي. ان جو سچو نقشُ آهي. سياسي تاريخ آهي. شاهه ڀٽائيءَ کي ضرور ياد ڪ
يواٿس. خط جي پڇاڙي دعائن سلامن سان ڪري ويو آهي. پوء اهي خط سيد
واجد شاهه ڏانهن هجن، سائين جي ايم سيد ڏانهن هجن، علي محمد راشدي ڏانهن ،
محمد امين جيلاني ڏانهن هجن، يا الطاف آگري، زبيده ميتلو، حڪيم اعجازچانڊيو ڏ
انهن سندس خطن پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته رباني خطن جي ترتيب احوال س
پ سنڌ جي اصلوڪي معاشرتي اصولن تحت آهن. جيئن ٻه سنڌي ماڻهو جڏهن
کان وڇڙيا هوندا هئا ته ان تسلسل کي ڳيڍيندا هئا، ادا تون ئي مان گذريل سال
ڀٽائيءَ ؒ جي ميلي تي مليا هئاسون. ان بعد اسان جو وقت هن ريت ڳنڍيو
اچي. اچ وري مالڪ ملايو. (خط غبار ص 111).

پنهنجي گذريل وقت جي ياد خوابن بابت ڪنهن جي اعانت ڪرڻ اسان کي رباني
جي خط پڙهڻ بعد اهو تاثر ويٺو ته انسان جي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جا ٻيا ڪن به آهن،

Gul Hayat Institute

بقول شاهه عبدالڪريم بلڙي واري

"هي ڪن گڏهڻا وڪڻي، ٻيا ڪي ڳنهيج"

"جني ساڻ سڻيج ، پريان سندي ڳالهڙي"

دنيا جي هاڪارن ۽ نامور بزرگن جي ياد گذريل وقت جا حالات، قدرت تي پورو يقين. (خط غبار ص 114- 116) هن خط جي شروعات الله پاڪ حضورﷺ جي رحمت ۽ برڪت سان ڪئي وئي آهي. جنهن ۾ گذريل ادبي ماحول جو ذڪر، پنهنجي روئدار بزرگن جا اقوال، پنهنجا تجربا، دوستن جي دلجوئي، ڪي صلاحون سنڌ جي خدمت، چونڊيون جهڙوڪ "ٻاڳين جا پاڻ هميشه وسندا رهندا" ۽ دعائون سمايل آهن. دوست ڪي خوشيءَ جي موقعي تي مبارڪون. (خط غبار ص 117) ڪتابن جو تذڪرو، شاعرن جو بيان، ايران جي تاريخ، رني ڪوٽ جو احوال، فردوسيءَ جو ذڪ ر، سندس قدر زندگي ۾ نه ٿيو(خط غبار ص 125- 130)

ٽماهی "مهراڻ" ، مخدوم محمد زمان طالب المولی ، خاص نمبر- سنڌی ادبی بورڊ ڄ امشورو، جنوری – مارچ 2013ع .

هي خط مضمون پيو لڳي، ذاتي احوال بعد وري به ڪتابن جي ڳالهه، وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جو معائنو، ڪن بزرگن جا نظريا ۽ انهن تي تنقيد جهڙوڪ " هاشمي- ڪوزل" ٺهرايڻ وغيره مخدوم محمد هاشم سخت گير ۽ مخدوم محمد معين جي نرم مزاج بابت، ڀٽائي جي دوستن بابت ڪي مقولا به لکيا اٿس، عشق سارو اسلام مذهب محبت عين مبارڪ، تون مومن مسلمان آهين، لکيل آهن. جبر ۽ ڏ مر جو مسئلو نفاق جو نتيجو، تاريخي تذڪرا حضورﷺ جون ڪيتريون ڳالهيون ۽ حديثون بيان ڪيل آهن، نيڪي ۽ بدي بابت هڪ ڪتاب "هڪ شخص جن جو عالمي تاريخ تي اثر رهيو" بابت سيرت پاڪ ﷺ تي ڪتاب لکڻ بابت هڪ بزرگ جو قول.

"ڪٿي مهر علي ، ڪٿي تيڏي ثنا

گستاخ اکيان ، ڪٿي جا اڙيان"

دعائن ۽ سلامن تي پڄاڻي ۽ خط جي جواب جو انتظار (خط غبار: ص 131-134)

هي آخرين خط خطن جي مجموعي "خط غبار" ۾ آهي جنهن ۾ سڌريل ماڻهن يعني صالحن جي صحبت جو ذڪر آهي ذاتي احوال ٻڻ آهي ذاتي مشاهدا ۽ تجربا ،

Gul Hayat Institute

بزرگن جا قول سنڌ ڌرتيءَ جي محبت ڪندڙ جو قدر، دعائن جو منتظر، الله پاڪ تي مضبوط عقيدو دعائن ۽ سلامن تي خاتمو.

اسان چاڻون ٿا ته غلام رباني آگرو اسان سنڌين خصوصا ً پڙهيل ۽ لکيل ماڻهن کي صدين تائين ياد رهندو ۽ سندس احسان ڳائيندو رهندو.

لاکو غلام محمد ڊاڪٽر " غلام رباني آگرو شخصيت جو هڪ پهلو" ص: 169-170

5 ـ افسانا: غلام رباني آگري جي افسانن تي تبصرو:-

افسانه جي تاريخ تي نظر وجهنداسين ته سنڌي ڪهاڻي يا مختصر افسانو ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي ڪتاب "سنڌي ادب جي تاريخ" جلد ٽيون ۾ لکي ٿو ته: "سنڌي افسانو جنهن کي اڳتي هلي ڪهاڻي سڏيو ويو. ان کي به هڪڙو پسمنظر آهي. اڳ ۾ اهو خيال هو ته ڪهاڻي / افسانو/ اڳوڻن نن‍ڍن قصن يا آکاڻ‍ين مان اسريل آهي. (1)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جي اوسر بابت لکندي ڪهاڻي جي بنياد بابت چاڻايو آهي. ته:" سورٺ راءِ ڏياچ" جي آکاڻي شهزادي املهه ماڻڪ "سڌا توري ڪڌا"، "طوطي نامو" ڪيولرام جو ڪتاب سوڪڙي شيڪسپيئر جو ترجمو دلپسند قصا ۽ ڪي ٻيا داستان ۽ ٻارن جون آکاڻيون ڏنيو آهن. حقيقت ۾ اهي پراڻا قصا آهن. انهن ۾ ڪنهن به حوالي سان افساني جو پسمنظر نه آهي. ڪي ماڻهو ناول جون اصلي صورتون ڪوٺين ٿا. پر اهو به صحيح نه آهي. قصو يا آکاڻي خيال جي پيداوار آهي(2) افساني جي وصف بابت عالمن ۽ اديبن جي راين جي روشنيءَ ۾ ڏ سنداسين ته هن لفظ جي لغوي معنى ڇا آهي؟ ۽ هن ادب پاره بابت صحيح معنى ۾ ڪيئن وضاحت ٿي سگهي ٿي. جديد سنڌي ڪهاڻي يا افساني کي بيان ڪرڻ کان پهريائين مٿي بيان ڪيل آکاڻين مان معلوم ٿئي ٿو ته افساني جي شروعاتي زندگيءَ ۾ بدلجندڙ قدرن مطابق ماڻهن وٽ وقت نه رهيو هو. جو طويل قصا پڙ هن. يا مگڻهارن يا سگهڙن جي ڪچهرين ۾ ويهي قصا ٻڌن ٻئي طرف قصن ۽

داستانن ۾ ڪتب ايندڙ ٻيگھ ، هنن ۾ غير انساني ڪردار يا وري جادوئي قصا ۽ بادشاهه وزيرن يا سوداگرن جا غير انساني ڪردار پنهنجي دلچسپي جڏهن وڃائي چ ڪا هئا. مشنري دور ۽ سرمائيدارنه نظام جي اوسر زندگيءَ جا ڍنگ ئي بدلائي ڇڏيا. جاگيردارانه دور واريون حالتون بدلجي ويون هيون. هاري وڏيري سان گڏوگڏ مل م الڪ ۽ مزدرو جي درميان ڇڪش وارو دور شروع ٿيو، غريب ۽ امير جي طبقاتي جنگ شروع ٿي وئي ته افسانو وجود ۾ آيو.

1- جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر"سنڌی ادب جی تاريخ " جلد ٽيون – ص: 125)
2- ملڪاڻی منگھارام "سنڌی نثر جی تاريخ " ٽيون ايڊيشن، روشنی پبلیڪ يشن حيدرآباد – ڪنڊيارو، اپريل، 1993ع، ص: 39

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي پنهنجي تحقيقي مقالي "آزادي کان پوء سنڌي افسانوي ادب جي اوسر" جي باب ٻيون ۾ لکي ٿو ته: "افساني جي وصف جي حوالي کان پوء انسائيڪلوپيڊيا سوشل سائنس جو حوالو ڏنوآهي ته، افسانو اهو ادب پارهه آهي. جنهن ڪي حقيقي زندگي ۾ ڪوبه سچو مفهوم ناهي. اها ئي معنى ۽ وصف ٻين ڪتابن ۽ لغتن ۾ به ڏني وئي آهي. جديد سنڌي ادب لاء اهو بيجا نه ٿ يندو ته ان کي شروع ڪندڙ مرزا قليچ بيگ، لعل چند امرڏنومل ۽ ان وقت جا ٻيا اديب هئا. ان جي تدريجي ارتقا ڪيئن ٿي. سنڌي افساني جي سلسلي ۾ ڪن عالم ن جو چوڻ آهي ته پهريون پهريون افسانو جو سنڌي ٻولي ۾ آيو سوهو ميران محمد شاهه اول (1309-1245 هه) مٽيارين واري جو هنديءَ ۾ ڪرشما دتا جي لکيل آکاڻي "سبودي ڪبودي" جو سنڌي ترجمو"سڌا توڙي ڪڌا توري جي ڳالهه" پروفيسر منگھارام ملڪاڻي پنهنجي هڪ مضمون ڏسو هفتيوار هند واسي 16 ڊ سمبر 1956ع پاڪستان ۾ سنڌي نثر جي ترقي ۾ لکيو آهي ته، سنڌي نثر ۾ آوائلي آکاڻي جا ڇاپي هيٺ آئي، سا هئي آکاڻي (راء ڏياچ ۽ سورٺ) جنهن جو ذڪر شروع ۾ ڪري آيو آهيان، اها هڪ مڃيل ڳالهه آهي ته مختصر افسانو مغربي ادب جي پيداوار آهي، ۽ اسان وٽ انگريزي ٻوليءَ جي معرفت پهتو آهي. (1) قاضي خادم پ نهنجي علمي ادبي ۽ تحقيقي مضمون "ادب ۽ روايتون" ۾ لکي ٿو ته:"1914ع ۾ مرزا قليچ بيگ، شريف بيگم نالي هڪ افسانو لکيو. جنهن جي سٽا اڃڪلهه جي افساني کان به هونئن هڪ الڳ آهي پر ان ۾ اڄ جي افساني جا اهڃاڻ ملن ٿا. هن افساني جو ڪردار ثابت ٿو ڪري ته انسان پنهنجي همت سان آهستي آهستي پنهنجي مقصد ۽ منزل تائين پهچي سگھي ٿو. 1925ع کان 1940ع تائين افساني

Gul Hayat Institute

جو ترجمو دور ليکيو وڃي ٿو. اهو زمانو عالمگير جنگين وارو هو. سموري دنيا جون حالتون نهايت ڇڪتاڻ واريون هيون. هندستان ۾ آزادي واري تحريڪ شروع ٿي چڪي هئي. جنهن جو اثر سنڌي ادب تي نمودار ٿيو. هي اهوئي دور هيو. جنهن ۾ هندستان جي مختلف زبانن هندي، اردو، بنگالي، گجراتي، مرهٽي ۽ ٻين ٻولين مان سوين افسانه سنڌيءَ ۾ ترجما ٿيا. جن مان ته ڪي هوبهو ترجمو هئا ۽ ڪن افسانن ۾ صرف ماحول ۽ ڪردار نگاري ٿورو تبديل ڪري سنڌي حالتن مطابق بنايو ويو هو.

1ـعرساڻی شمس الدين ڊاڪٽر "آزادی کان پوء سنڌی افسانوی ادب جی اوسر" باب ٻيو- ص: 8 ۽ 18

هندستان جي افسانن کان علاوه يورپ جي جڳ مشهور افسانه نگار جا افسانه سنڌي ۾ ترجمو ڪيا ويا، جن مان چيخوف گورڪي، ٽالسٽاء ۽ موپا سان ، اوهينري وغيره. (1)

اسان ذڪر ڪنداسين غلام رباني آگري جو بنيادي طور ڪهاڻي نويس اديب آهي. سندس شناخت ۽ شناس ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ آهي. ربانيءَ جي تحريرن ۾ ٻوليءَ جو ورجاءُ، تجنيس حرفي، پهاڪا ۽ اصطلاح ، تمثيل ۽ تشبيهه وارا محرڪات نج سنڌي معاشري جو دفتر آهي. رباني جي ڪهاڻي پڙهڻ سان ادا سائي ۽ محرومي دور ٿئي ٿي. هر پاڙهو پاڻ کي مصنف سان گڏ وسهي ٿو. اسان وٽ سندس 23- اڻڙيون لکتون آهن. جن کي ڪهاڻي چئون ٿا. سندس لکڻ جو ڍنگ طور ۽ طريقو معاشري تي زوردار ٺڦڙ آهي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته وٽس بيمار معاشري ۽ ڏٻري ماحول لاء حاذق حڪيم وارا نسخا آهن. جيڪي آزمايل آهن ۽ آزمودي مان نڪتل آهن، انهن لاء آزمائڻ جي شرط نه آهي. بلڪ ائين چئجي ته آزمائي کي آزمائي اهو توڙ پائي 23 افسانوي ڪهاڻين تي ڀرپور ۽ تفصيلي تنقيد اهو ڪري جنهن کي پي ايچ ڊي جو مقالو لکڻو هجي. اسان هت ايم - فل لاء مونو گراف لکون ٿا، ۽ غلام رباني لکيل افسانن جو جائزو وٺون ٿا.

Gul Hayat Institute

1- قاضی خادم"ادب ۽ روايتون" (ڇاپو پهريون)،سنڌی ساهت گهر، حيدرآباد سنڌ،1993ع
ص: 72

1- اتر ڀاهي ان جا:-

چو طرف چو ڏس جي چانڊاڻ ڦهليل هئي. ڪٿي ڪٿي آڪاس ۾ ڪو تارو ٽم ڪيو ٿي، نه ته سڄو ئي آسمان هڪ نوراني چادر سان ڍڪيل هو ....مهراڻ جي سطح ائين پئي لڳي ڄڻ ڪو چاندي جو تهه آهي، ٿڌي هير پئي گهلي... ٻيڙي ساگر جي ڇاتيءَ تي لڏندي لمندي وچ سير ڏيو پئي ويئي...... بچل جا ابا ڏاڏا اها ڪ رت ڪندا هئا. (1) رباني صاحب جو پهريون افسانو "اتر ڀاهي ان جا" جو فطرتي پسمنظر مهراڻ آهي، هي افسانو درياءَ سنڌ ۽ سنڌ سان ربانيءَ جي محبت جو مظهر آهي. هن پنهنجي پهرين ئي تحرير منجهه موج ڀريي مهراڻ جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪا اسان سنڌ وارن جي جياپي جو پهريون ۽ آخري ڪارڻ ٻڻ آهي. ان درياهه شاهه يعني تاروُن تار مهراڻ بابت سندن هي تشبيهه سندس ڀولي محبت ۽ عقيدت جي رنگ ۾ ورتل آهي. لکي ٿو ته: "مهراڻ جي سطح ائين پئي لڳي ڄڻ ته ڪو چانديءَ جو تهه هجي. هن افساني ۾ نج سنڌي محاورا وک وک تي واپرايا اٿس. هن افساني ۾ نوران ۽ بچل ٻه نوجوان ڪردار آهن. هي افسانو رباني ويهن سالن جي عمر ۾ لکيو. هي افسانو ٻيلي ۾ رهندڙ بچل ملاح ۽ نوران مهاڻي تي ۽ انهن جي واتان جيڪڏهن رومان پرور فضائن ۾ ڪجهه ڳائرائي ٿو. پيرين پوندي سانءِ چوندي سانءِ . ڀٽائي صاحب سان ربانيءَ جو اهڙو عشق آهي. جو سندس افسانن جا نالا ڀٽائي جي بيتن ۾ ڪنيا اٿس، ۽ پنهنجي هن افساني جي ڪردار کان به ڀٽائيءَ جي وائي چورائي اٿس. رباني صاحب جي هي ڪهاڻي به رڳو سنڌ ئي سنڌ آهي. رباني صاحب جي هن ڪهاڻي جي تحرير ٻڻ اعلى نموني جي آهي. (2)

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو "اتر ڀاهي ان جا"
2- " آب حيات" ٻه اکر - اسان ڀاران: ص: 8 ۽ 9)

2- ٻري هن ٻنڀور ۾:-

هن ڪهاڻي جي شروعات هن طرح ڪئي وئي آهي. بروهين واري ٻيلي جي چور پهي ۾، پراڻي نو لکي جي ڪڙ تي سندس چونئرو هو، ڏينهن جو گڏهه ڪاهي ويندو هو، ٻڪي تي ڪمائي ڪرڻ، ۽ سانجهيءَ جو هي به ڪمائي ڪري گڏهه و ٿي ڪکين اوڏو ٿيندو هو ته زالون به ٻيلي مان مال ڳٽڪارينديون اچي وٽاڻ تي پهچنديون هيون. (1)

هي ڪهاڻي ٻوڏ جي منظر تي لکي وئي آهي بدستور معاشري ۾ ظلم ڪندڙ طبقي لاءِ هن ڪهاڻي ۾ نفرت ڏيکاري وئي آهي. هڪ ڏتڙيل فرد عيسي کي زميندار خان محمد هٿان تباهه ٿيندي ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ڪچي ۾ ٻوڏ اچي ٿي وڏيرو خان محمد ان وقت ڪچي ۾ پنهنجيون زمينون بچائڻ لاءِ بند ٻڌرائي ٿو عيسي به اچي سلام ورايو وتي وڃي وڏيري کي پيرين پيو. ٻلي آئين بابا محل تي آيو آهين! ماڻهو آهن اڳ ۾ گهٽ گڏهه جي ڏاڍي ضرورت هئي، جو ٻنجو ڪڻڻ لاءِ وهٽ ڪ ونهي شابس ٿي، جنبي وڃ ٻين سنئون ڪم کي..... عيسو ڇا ڪري زور اڳيان زاري، زال وري تاڪيد ڪيو هيس ته حال پويان ڏسيون ٿو وڃي، دير اصل نه ڪ جان! عيسي جو روح پوئتي اٽڪيل هيو، دل ۾ چيائين، جهڙا حال آهن ته هي رات سڄي لوڙائيندا .... گڏهه ڇڏي بند جو پاسو ڏئي رڙهيو. (2)

اڙي ڪيڏانهن ڪمدار رڙ ڪئي........ عيسي ڪنڌ ورائي پوئتي ڏٺو، ڏٺائين ته ڇ ڳو ڀر ٻرو آهيان ، وٺي ٻوڙ پاتائين. ڪمدار ماڻهن کي ڇڇڪر ڏني! وارو ڪريو ٻيڻسان سوئر کي ٻڪڙي وٺو! پر عيسو وٺ ڪٽي ٿو ڏئي! ٻوڙندو ماڻهن اڳ يان غائب ٿي ويو........... عيسو سٽر جيڏي پاڻي کي جهاڳيندو اڳتي پئي وڌ ندو ويو، تان جو اچي ڪابلي ٻٻرن جي قطار کي رسيو جا نو لکيءَ جي ڪپ تي هئي، عيسي جون ٽنگون لوڏو کائي بيهي ويون، سندس اکين ۾ خوف ٻرجي ويو، سامهون نو لکي جي ڪپر جو نالو نشان ڪو نه هو! .... اوچتو سامهون ڪا اچي شيءِ اچي عيسي ڏانهن اچڻ لڳي عيسو بيٺو رهيو. اچي شيءِ وڌندي اچي عيسي اڳيان پهتي، عيسي ٻرانگهون هڻي وڃي ان کي ڀاڪر ۾ ڪنيو.

Gul Hayat Institute

1- "آب حيات" مهاڳ: سراج ص 15)
2- غلام رباني آگرو " آب حيات" ڪهاڻي – ڪليات ، روشني پبليڪيشن ، ڪنڊيارو، 2011ع، ص: 27)

هيءُ عيسي جو موتي ڪتو هو، مالڪ کي سڃاڻي، ڪتو ڪونڪاٽ ڪرڻ لڳو، ڄڻ ته ڪيس چوندو هجي، تون ڪٿي هئين ؟ تون ڪٿي هئين ؟ تو دير ڇو لاتي؟ عيسي جي اکين ۾ ڳوڙا وسڻ لڳا. (1)

هن ڪهاڻي ۾ ماحول جي بدڪرداريءَ تي شاندار ڪهاڻي آهي وچولي طبقي بابت لکيل ڪهاڻين ۾ نئين آپرندڙ نسل ذاتي ۽ گروهي تضادن کي ڏاڍي قابليت سان وائکو ڪيو ويو آهي جاگيردار نظام جي علاظت جو نهايت شفاف آئينو آهي، هن ڪ هاڻي ۾ جاگيردار نظام جون سموريون اونداهيون، ستم گيريون ۽ پيانڪ بد افعاليون جامعيت سان پيش ڪيو ويو آهن. هن ڪهاڻي ۾ پوڙ جي منظر ڪشي اه ڙي ته بيان ڪيل آهي جو پڙهندڙ سڀ ڪجهه پنهنجي سامهون محسوس ڪندي ڏ سي ٿو. رباني وٽ ڪهاڻي پيش ڪرڻ جو اهڙو فن آهي، جيڪو مختصر هوندي به نهايت وسيع ۽ سمنڊ جيترو اونهو آهي. سندس ڪهاڻين ۾ ڪردار پڙهندڙن سان ڳالهائيندي نظر ايندا آهن، جو اهو ڳالهءُ عالمگير آهي.

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو " آب حيات " ڪهاڻي – ڪليات ، روشني پبليڪيشن ، ڪنڊيارو، 2011ع، ص: 34)

3- اکڙيون اڇايون:-

ٻين ڪهاڻين وانگر رباني جي هيءَ مذڪوره ڪهاڻي به سٺين ڪهاڻين ۾ شمار آهي. هن افساني ۾ ڪاليج جي هڪ سلجهيل شاگرد جو ڪردار پيش ڪيو آهي ۽ پڻ برجستانه ڊائلاگن استعمال ڪرڻ وارو فني رستو ورتو ويو آهي. جڏهن رباني پرائمري تعليم پرائيندو هو ته درسي ڪتابن ۾ ڊائلاگي سبق هوندا هئا. اهو طريقو انگريزي اسڪولن جي نصاب وارن ڪتابن ۾ هوندو هو. اسڪولن ۾ استاد اهي ڊائلاگ شاگردن کان انهيءَ انداز ۾ پڙهائيندا هئا. ان جو اثر رباني تي سڌو يا ا ڻ سڌو ضرور پيو. ان ڪري هن ڪهاڻيءَ ۾ اهو نمونو اختيار ڪيائين. هن ڪهاڻ ي ۾ شاگرد دوستن جي گفتگو آهي. ان مان پتو پوي ٿو ته ان وقت جا شاگرد ه ڪٻئي سان ڪيئن ۽ ڪهڙو ورتاءُ ڪندا هئا. سندس اخلاقي قدرن جي به خبر پوي ٿي. مطلب ته هي افسانو ڪلاس اسڪول ۽ هاسٽل جي ماحول جي اڪ اسي آهي. جڏهن دوڪاندار سان مد مقابل ٿئي ٿو ته ان وقت جي پنگتي ۽ سوشل زندگي توڙي سياسي چال بازيءَ کان پوري ريت خبر ڏئي ٿو.اهڙين ڪهاڻين ۾ اخلا قي درس جي جهلڪ ڏئي ٿو، سندس بهتر ڊائلاگ ۽ اخلاق جي تبليغ جو انداز ته ڏ سو.

......بد تميز جهنگلي! پنهنجي ماءُ ڀيڻ ڪانه اٿيئي.

......هن جي اکين اڳيان پنهنجي نماڻي ماءُ ڀيڻ اچي ويئي!

اکيون ڪڻي ڀوٽيائين ويرم رکي ڪوليائين. سندس اڇايل اکڙين ۾ آب اچي ويو. هن ڀنل پنبڙين مان، دور دور خلا ۾ گهوريندي ، ڀريل گلي سان ، آهستي چيو ته امان منهنجي ڀيڻ منهنجي ماءُ مون کي معاف ڪج مان اڇيو هيس مان بکيو هيس. (1)

Gul Hayat Institute

رباني صاحب جو هي افسانو انهن ماڻهن لاءِ پيغام آهي جيڪي ٻين جي نياڻين کي تنگ ڪن ٿا ان تي ٻچڙا به نٿا ڪن. پر رباني اهڙن ڪردارن ذريعي معاشري جي ماڻهن کي پيغام ڏنو آهي ته منهنجي ڪهاڻين جا ڪردار گندي ٻچڙن عمل ۽ غلطي تي ٻچڙائن ٿا ۽ چون ٿا ته ٻين عورتن کي به ماءُ ڀيڻ جي حيثيت ڏيو. مٿيان لفظ ربانيءَ جا ڪيڏا نه وڏا ۽ اثر ڪندڙ الفاظ آهن ۽ ڪردارن لاءِ ڪلاشن ڪوف جون گوليون آهن.

1- (آب حيات ، ڪهاڻي – ڪليات، (ص 40)

4- <u>نيٺ بهار ايندو:-</u>

هن ڪهاڻيءَ ۾ رباني هڪ سالگرهه واري پارٽي جو منظر ظاهر ڪيو آهي. مختلف موضوعن تي ڪردارن جي وچ ۾ گفتگو هلي ٿي. ڊاڪٽر تاج ۽ پروفيسر گل هن ڪ هاڻي جا ٻه اهم ڪردار آهن. هن ڪهاڻيءَ جو موضوع اولاد جي مستقبل بابت فيصلن جي باري ۾ آهي. پروفيسر گل جو موقف آهي ته مائٽ پنهنجي تجربي آڌار تي اولاد جي مستقبل لاءِ بهترين فيصلو ڪري سگهي ٿو. ڊاڪٽر تاج انهي ڳالهه تي زور ڏئي ٿو ته والدين صرف اولاد جي پرورش ڪن ۽ اولاد جي مستقبل بابت ڪيل فيصلن ۾ پنهنجي پاڻ ٺاهيل منصوبن ڪي عملي جامو پهرائڻ ۾ انهن جا مددگار ٿين. يعني هو پنهنجي تجرباتي زندگي گذارين. پنهنجي مستقبل لاءِ پاڻ راهه تلاش ڪن. انهي معاملي ۾ سندن مدد ڪجي. اولاد مٿان پنهنجا فيصلا نه مڙهجن. ڪهاڻي ۾ وڏ گهراڻي جي عورتن جي ڪردار ڪي ظاهر ڪيو ويو آهي، جن ڪي هميشه پنهنجي ٿولهه ، صحت، ورزش ۽ ڪاڏي وغيره ڪان ويندي سماج ۾ عورت جي برتري جو فڪر هوندو آهي. رباني جي هن افساني جو مرڪزي خيال ۽ پيغام هي آهي:

...... والدين جو فرض آهي ته ذهني ۽ بدني بلوغت بعد، اولاد پنهنجي مستقبل بابت جيڪو فيصلو ڪري تنهن ڪي عملي جامو پهرائڻ ۾ ان جي مدد ڪن (1)

...... ناتجربيڪار جي فيصلي ڪي گهڻي اهميت نه هئڻ گهرجي (2)

...... انسان فقط پنهنجي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي مان ئي سبق پرائي سگهي ٿو (3)

...... دوري ۽ قرب جو واسطو دل سان ٿيندو آهي نه جسم سان (4)

...... هر عورت چاهيندي آهي ته هو پنهنجي ڌيءَ کان ڏهه ورهيه ننڍي ڏسڻ ۾ اچي (5)

Gul Hayat Institute

...... اڳيان حڪيم ۽ طبيب چوندا هئا. ته اڌ پؤ ۽ اڌ بک هجي ته ڪاڏي تان اٿي ڪڙو ٿجي. (6)

1- (ڏسو ڪتاب "آب حيات" ڪهاڻی "نىٺ بهار ايندو"
2- ايضا ً، ص: 41
3- ايضا، ص: 42
4- ايضا، ص: 42
5- ايضا ً، ص: 43
6- ايضا ً، ص 44

...... ملٽري وارا اشارو ۽ ڪنايو ، هميشه گهٽ سمجهندا آهن. (1)

...... شاعرن جي دنيا ڪي ڪو وجود به آهي ڇا؟ هو ته فقط تخيل ۾ رهي ڇاڻن (2)

...... فوق البشر ۽ فوق الفطرت وغيره جا نظريائي غلط آهن. (3)

...... عورت هڪ نغمو آهي. (4)

...... هن ۾ دنيا ۾ ڪنهن کي ، ٻئي انسان جي قسمت جي فيصلي ڪرڻ جو حق نه آهي. (5)

...... وقت جو پکي، هميشه پنهنجي پرن تي آهي، يقين رک سدائين سرءَ نه هوندو، ني ٿ بهار ايندو (6)

رباني صاحب جي ڪهاڻي مان ڪجھ ٽڪرا بيان ڪيا ويا آهن. جنهن ۾ رباني صاحب جي شعور جي بلندي ۽ مشاهدي جي سگھ ظاهر ٿئي ٿي، ڪهاڻي جي آخري ۾ رباني سماج جي اهم مسئلن طرف آيو آهي. مثال اولاد جا ننڍپڻ ۾ رشتا ڪرڻ بعد ۾ انهن جي شادي ڪرائڻ ، پرذهني هم آهنگي نه هئڻ سبب اهڙا رشتا وڏ يڪ نٿا هلي سگھن ۽ هڪٻئي کاب جدا ٿي وڃن ٿا. جيئن هن ڪهاڻي ۾ فاطمہ جو ڪردار آهي، جيڪا ڊاڪٽر جي پهرين گھر واري هئي. منجهن عمر جو وڏو فرق هو، اسان جي معاشري ۾ سودو يا واپار هلندو آهي. رشتن طع ڪرڻ پوء اهي رشتا ڪهاڻين وانگر ٽٽي پوندا آهن. ڪندا هڪڙا ۽ لوڙيندا ٻيا آهن. هن ڪ هاڻي ۾ رباني پنهنجي ڪردارن جي ذريعي انهيءَ ڇمڻ وقت جي طئي ٿيندڙ رشتن ۽ انهن ڀوڳيندڙ ڪردارن جي زندگي جو عڪس ڇٽيو آهي، ٻئي طرف انهيءَ بري رسم جي خاتمي جو اعلان ڪري ٿو ۽ پنهنجي ڪهاڻي وسيلي عوام ۾ شعور آ ڻڻ لاء هي ڪهاڻي سماج لاء بهترين سبق آهي.

Gul Hayat Institute

1. (ڏسو ڪتاب "آب حيات" ڪهاڻی "نی ٿ بهار ايندو"
2. ايضا ، ص: 45
3- ايضا، ص: 45
4- ايضا ، ص: 46
5- ايضا ، ص: 48
6- ايضا، ص 51

5- ڪارا ۽ ڳاڙها ليڪا:-

غلام رباني آگرو جي هي ڪهاڻي ۾ هڪ پڙهيل ۽ پرجهيل ايم- بي - بي ايس ڊا ڪٽر جو ڪردار آهي. هن ڪهاڻي ۾ سماجي اڻبرابري ۽ ڪوڪلي محبت ڪندڙ مذهب ۽ مفلسي سبب هڪڙو ڪردار پنهنجي جان قربان ڪريو ڇڏي. ٻئي پاسي لا غرض ۽ لاپرواهه ڊاڪٽر جو ڪردار آهي. جيڪو مهل تي ويچاري ڪولهڻ سوهوءَ کي ٽوڪو ڏئي ٿو. ايم - بي - بي- ايس ڪرڻ کان پوء ڊاڪٽر کي ٿر ڏانهن مقرر

ڪيو وڃي ٿو. اتي ھڪڙي ڪولهي ڇوڪري سوهوءَ سان محبت ٿي وڃي ٿي. شاديءَ جي انجام تائين پهچن ٿا. سوهوُ پنهنجي ماءُ جو واقعو ٻڌائي ٿي ته اها به ڪنهن صاحب لوڪ کي پسند آئي هئي. ان وٽ ويندي مانهن ڏسي ورتو ۽ ڪيس ڀالو هڻي ماريو ويو. ڊاڪٽر غفور سانس شادي ڪرڻ جو پڪو انجام ڪري ٿو ڪائنس رات گهران نڪري اچڻ جو واعدو وٺي ٿو. ڊائلاگ جو خوبصورت انداز ته ڏسو.

...... تون سڀاڻي اچج مان جيپ وٺي ايندس. پوءِ اسان هلنداسون سنڌ مٿي ٻڌءِ نه ؟ (1) هاپڪ! آگر اوري ڪر ته توکي پنهنجي ويڙهه پارايان سوهوءَ پنهنجي چيچ مان چانديءَ جو ويڙهه لاهي غفور جي آگر ۾ وڌو. ڇگو هاڻي هلون! ڇگو ڏاڪدر هاڻي وڃان ٿي سڀاڻي ياد ڪري اچجانءِ متان نه اچين (2) ...... سوهو مان پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو آهيان اسان ڪنهن سان پريت ڪندا آهيون ته دل لائي محبت ڪندا آهيون ...... ۽ مان ڇٽي آهيان " سوهوُ کلي چيو ڇگو ڏاڪدر س ڀاڻي رات ؟ ڇگو سوهو (3) رات بستري تي پاسو ورائيندي غفور سوچڻ لڳو: ڪ ير ٿو ڪمذات لاءِ جان جوکي ۾ وجهي! اها به عقلمندي آهي. هڻي ڀالو وجهي ڪ و ماري ته پوءِ مون کي سوهو ڇا ڪري ڏيندي نه بابا ڀاڻ کان ٿو ٻچي جو هيئر اونداهيءَ ۾ رات وڃان ويران واهه ڪڏن ۽ ڪوٻن ۾ جيپ ٿي پئي اونڌي! هوُ ڪ ولهڻ ڇوڪري، ڪمذات جهنگلي، تنهن سان ڪير شادي ڪندو! مان پڙهيل آهيان ڊ اڪٽر آهيان ، شادي ڪندس ته ڪنهن ڀاڻ جهڙيءَ سان- مائٽن کي منهن ڪيئن ڏ يکاريندس - دوست ڇا چوندا ... غفور کي ننڊ اچڻ لڳي ۽ سوهوُ جا اکر ياد اچڻ ل ڳا. ڏاڪدر متان نه اچين... ڏاڪدر مان ڇٽي آهيان (4)

Gul Hayat Institute

1- ڏسو ڪتاب "آب حيات" ڪهاڻي- ڪليات، ص 54 کان 55
2- ايضا ً ص: 54
3- ايضا، ص: 55
4- ايضا ً ص: (55

لڌا لڙي ويا آهن. اڃا ڏاڪدر اچي نه اوري سوهو ڪپڙن جي ڳنڍ ڪڇ ۾ ڪيو پئي، ڪڇيءَ جي وڻن هيٺيان ڦري متان نه اچي! پوءِ امان وانگر مون کي به ... نه نه ڏاڪدر ايندو ...... سڀ صاحب لوڪ هڪجهڙا نه ٿيندا آهن. (1)

هن ڪهاڻيءَ ۾ رباني هڪ خود غرض انسان جي ڪهاڻي ڪهڙي نه انداز سان ڇٽ ي آهي. هڪ عورت گهران نڪري ٿي. آخر جڏهن گهر جا ڀاتي سجاڳ ٿين ٿا ته ڳولا ٿئي ٿي. ...... تون هتي ڪيڏانهن ٿي وئين؟ ...... هي ڪپڙن جي ڳنڍ ... ها تون ڀالو اپو ٿيو......۽ هڪ ڪمذات نينگريءَ جي ڳاڙهي ڳاڙهي خون جا ...... ، ڇو ته هڪ اتم ذات انسان سان محبت ڪئي هئي. شايد ڪيس خبر نه هئي ته اسان

جي طبقاتي سماج ۾ غريب جي اميرن سان محبت فقط هڪ سندر سپني تائين محدود آهي. رباني صاحب بي وس لاچار انسانن جو همدرد ۽ هڏ ڏوکي ڪهاڻيڪار آهي، سندس ڪهاڻي جي پيش ڪش ڪيڏي نه وڻندڙ آهي.

6- ڪرئڪ:-

غلام رباني هڪ سنجيدو ليکڪ آهي. سندس تحريرن ۾ سنجيدگي سان گڏ فلسفو پڻ آهي. سندس ڪهاڻين ۾ گفتن جو ورجاءُ ۽ نمونو فيلسفوفياڻو نظر ايندو آهي. جيئن ته سندس عنوان ئي ساڄهه وندن سپوتن واري فلسفي وارا آهن. جن ۾ گهڻو دخل طنزيه به آهي. جنهن کي سمجهڻ لاءِ بقول تنوير عباسي جي فولاد فقير کي رباني‌ءَ جو (حق جو) عطا ٿيل علم ضروري آهي. رباني ڏسڻ طور سطحي طور ه ڪ قدآور ڪميونسٽ شبيهه سان ايندو مگر جنهن به کيس قريب ڏٺو هوندو ۽ کيس عميق طور مطالعو ڪيو هوندو يا گهرو مشاهدو ڪيو هوندو. سو ته ضرور چ وندو "رباني" هڪ سچو صوفي باعمل عالم ۽ کرو انسان هو. اهڙي ريت سندس هي ڪهاڻي "ڪرئڪ" به نالي کان وٺي آخر تائين اهڙو ئي تاثر ڇڏي ٿي اچو ته سندس تحرير جو لطف وٺون.

...... عام طرح، شاگرد، ڪاليج ۽ ڪتابن جي دنيا ۾ گم هوندا آهن، ۽ ملازم فائيلن جي اٿل پٿل ۾ (2)

1- ڏسو ڪتاب "آب حيات" ڪهاڻي- ڪليات، ص: 56

2- ڏسو ڪتاب : "آب حيات" ڪرئڪ : ڪهاڻي، ص: 57

Gul Hayat Institute

...... ڀڻڀير ، گهريءَ ۽ هيڪانديءَ سوچ سبب ، سندس جوانيءَ جي جلوي کي به لهس اچي ويئي آهي. (1)

...... فيلسوفن سان پنهنجي پوي ئي ڪانه (2)

...... جيئن ئي گلن سان پريت ڇنائين ته دوستن جو تعداد وڌايائين (3)

...... جڏهن هڪ ستايل انسان ٻئي ستايل انسان کي ڏسندو آهي تڏهن سندس اکيون نه ته دل ضرور رئندي آهي.(4)

اسان کي ربانيءَ جي هن لکيت ۾ گلن يا انهن جي ٻج سان گفتگو ڪرڻ مان مٿيون حقيقتون ظاهر ٿين ٿيون. اهائي خوبي ربانيءَ صاحب جي اهميت واري آهي.

7- جي مان پل هجان ها:-

غلام رباني صاحب جي هن ڪهاڻي ۾ به اڳين ڪهاڻين وانگر زير بحث فلسفي

جي ڪن مکيه اصولن جي اپٽار ڪيل آهي. جهڙوڪ زندگي ، موت، مادو ۽ روح وغيره اهڙن تحريرن جي ڪري اسان رباني ءَ کي فيلسوف چونداسين.

مان زندهه آهيان انڪري جو محسوس ڪريان ٿو ...... مادي جي ماهيت کي هن ريت سمجهائڻ ۾ رباني ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. ...... زندهه ۽ مردهه جي سرحد جا ڪي ڇٽا ليڪا آهن؟ زندهه يا مردهه پنهي جو بنياد ته مادو ئي آهي. پلا مادو ڇا آهي؟ نه نه مادي کي ڪا اهميت نه آهي. سڄي ڳالهه " من" آهي. حس احساس سوچ ئي سڀ ڪجھ آهي. موت پڇاڙا مادو ته پنهنجي جاءِ تي قائم آهي، پر اهو انسان ڪٿي جنهن ۾ گهڙيون اڳ زمين آسمان هڪ ڪرڻ جي طاقت هئي. پلا موت ڇا آهي؟

جسماني تبديلي ؟ ڪيميائي ڦيرو؟ (5)

---

1 - 2- 3- 4- ڏسو ڪتاب : "آب حيات" (ڪرئڪ : ڪهاڻي (ص 58 کان 60 تائين)

5- ڏسو ڪتاب : "آب حيات" ڪهاڻی- ڪليات ، ڪهاڻی ، "جی پل هجان ها"، ص: 61

...... زندهه مادي مان اها ڪهڙي شيءِ نڪتي ، يا منجهس ڪهڙي نئين شيءِ داخل ٿي جو هو بيجان ٿي پيو، مان جو هيڏو سارو آهيان. سو ڇمڻ کان اڳ ڪاٿي هيس.

...... مرڻ کان پوءِ ڪاڏي ويندس؟

...... مان ڪير آهيان؟ مان هت ڇو آهيان؟

ڪي مان ڪجھ به ناهيان! نه مان آهيان(1)

...... بندوق وارو ڪو پاپي هو! ماڻهن ته سندس تعريف پئي ڪئي. چي هڪ ٺڪ سان ٻه پکي ڪيرايائين، واهه جو شڪاري آهي (2)

...... آدم جو اولاد هڪٻئي جو رت وهائيندو رهي!

...... بس انسانن جي دنيا جو دستور آهي!

...... مان انسان هجان ها ته ، ائين ٿيڻ نه ڏيان ها.(3)

رباني هن ڪهاڻي ۾ خوبصورت منظر پيش ڪيو آهي.

8- <u>غريبن جي جهوپڙي:-</u>

Gul Hayat Institute

غلام رباني پنهنجي هر ڪهاڻي ۾ پڙهندڙ تي هڪ ڀرپور تاثر ڇڏي ٿو. غلام رباني جي هر ڪهاڻي فن جي دنيا ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿي. رباني جي ڪهاڻين ۾ انسانيت جو ڇٽو گڻ نظر اچي ٿو. ڪيس انسانن سان محبت آهي. مسڪينن لاءِ ا سان جي آقا سردار فرمايو ”يارب“ مون کي مسڪينن سان گڏ رهاءِ ۽ مسڪينن سان گڏ مار! ۽ حشر ڏينهن مسڪينن سان گڏ اٿار: جيئن رباني صاحب جو آئيڊل حضور ڪريم ﷺ جن وجود مسعود ۽ سندن اخلاق حسنى آهن. تنهن ڪري مسڪ ينن لاءِ سندس دل ۾ همدردي وڏن کان وديعت ٿيل آهي. هن ذڪر ڪيل ڪهاڻيءَ ۾ اسان کي اهو رنگ نظر ايندو. ...... انهن ڪائن اجهن هيٺ ”ڇٽي خان“ جي ڳوٺ جا رهاڪو ، پنهنجو سيارو سانوڻ ڪاٽيندا هئا. (4)

1- ڏسو ڪتاب : ”آب حيات“ ڪهاڻي- ڪليات ، ڪهاڻي، ”جي پل هجان ها“، ص: 62
2- ايضا ، ص: 66
3- ايضا ، ص: 70
4- ”آب حيات“ ڪهاڻي: ”غريبن جي جهوپڙي“ ص: 72

...... پرم نئون پٽل شهر ، هوريان هوريان وڌندو ، ڇٽي خان جي ڳوٺ کي اوڏو پوندو آيو (1)

... ۽ ائين ئي ٻن چئن سالن ۾ ڇٽي خان جو ڳوٺ نئين شهر جي گود ۾ اچي ويو (2)

...... جهوپڙي وارو ، بنگلي ڌڻي جو پاڙيسري ڪونهي (3)

Gul Hayat Institute

...... وڏن پيٽن ۾ وڪڙ پيو ، هلنديءَ وارن حرفت هلائي. هڪ ڏينهن هڪ وڏو ميونسپل عملدار ، ڇٽي خان جي رهاڪن کي چتاءَ ڏئي ويو ته توهان کي لڏ ي وڃي ڪنهن ٻئي هنڌ ويهڻ گهرجي ۽ ڳوٺ خالي ڪرڻ گهرجي، اوهان جون جهوپڙيون ڪالونيءَ جي زيب زينت تي داغ آهن. (4)

...... اسين ته صدين کان اتي رهندا اچون. هي ڪالهه آيا اڄ اسان کي ٿا لڏ ائين...... ههڙو انڌير (5)

...... نه بابا، اباڻا ڪک اسان ڪونه ڇڏيندا سون!...... پر ڇڏيون به ڇو؟ (6)

...... آخر متفق فيصلو اهو ٿيو ته ڳوٺاڻن کي لڏائجي. هوئن نه لڏن ته ڪ م پوليس جي حوالي ڪجي آخر پوليس جو ڪم بالا عملدارن جا حڪم مڃڻ ئي ته آهي.(7)

...... پوليس ڳوٺاڻن کي ميونسپل ميٽنگ جو متفق فيصلو پڙهي ٻڌايو ۽ پوءِ با

لا عملدارن جا حڪم...... ۽ تنهن بعد بلڊوز کي اشارو ٿيو. ...... سندس فولادي ڦي ٽا ڦرڻ لڳا جهوپڙيون ڏڪڻ لڳيون ڀڳا ۽ ٻار هيسجي ويا. عورتن اوڇ نگارون ڏنيون ٻارن سڏڪا ڀريا. بلڊوز اڳتي وڌيو پوءِ هڪ ڏڪندڙ جهوپڙي سان ٽڪريو.ڪڙ ڪڙ ڪندي جهوپڙي پٽ تي پئي!

هن ڪهاڻي ۾ غريبن مسڪينن سان جيڪو ظلم ڪيو ويو آهي.

1- "آب حيات" ڪهاڻی: "غريبن جی جهوپڙی" ص: 72
2- ايضا، ص: 72
3- ايضا، ص: 73
4- ايضا، ص: 75
5- ايضا، ص: 76
6- ايضا، ص: 76
7- ايضا، ص: 77

هي ڪهاڻي شهرن جي تعمير ٿيڻ ڪان پهريائين اتي جي رهواسين جي ڪهاڻي آهي. پوليس ۽ ميونسپل جي مدد سان انهن غريبن جي قائم ٿيل غريباڻين جهوپڙ ين کي پٽ ڪيو ويو آهي. هن ڪهاڻي ۾ رباني انهن بي رحمن ۽ بي قياسن جي منهن تي چماٽ هنئي آهي. مظلومن تي ٿيل ظلمن جي ڪهاڻي عوام تائين پهچائي ، پنهنجو قومي فرض نڀايو آهي، هن ڪهاڻيءَ ۾ سمورا ڪردار اسان جي ارد گرد ڦرن ٿا.

9- بک بڇڙو ٽول:-

هوئڻ به سٺو مقرر يا ليڪ اهو ليکبو آهي، جيڪو پنهنجي ڳالهه جي ابتدا ڪ نهن چوڻي، پهاڪي ۽ ٽوٽڪي سان ڪري ، جيئن هڪ سٺو موسيقار پنهنجي را ڳداريءَ جي شروعات بيتن يا دوهيڙن سان ڪري ، مون ربانيءَ جي هم ڪلاسي نه پر هم اسڪولي استاد گلزار علي دايو کي ٻڌو جيڪو استاد منظور علي خان جو دادلو شاگرد هو. جڏهن به ڳائڻ ويهندو هو ته اول موقعي ۽ موضوع سان تعلق رکندڙ بيت جهونگاريندو هو ۽ پوءِ ڪافي ۽ غزل يا ڪلام ڳائيندو هو.اهڙي ريت غلا م رباني پنهنجي ڪهاڻين جي عنوانن ۾ به ڪو نه ڪو بيت يا پهاڪو ڏيندو آهي. جيئن هن ڪهاڻيءَ جو عنوان آهي.

بک بڇڙو ٽول، دانا ديوانا ڪري.

هن ڪهاڻي ۾ هاسٽلن ۽ ان جي ڪامن روم، ڪلبن ڪئنٽين ۽ ڪمرن جو ماحول چٽيو اٿس. شاگردن جا ڇهڇٽا چرچا گهٻا ۽ چالاڪيون توڙي مايوسيون بيان ڪيون اٿس. غريب شاگردن سان، شاهوڪارن جي پٽن جو رويو ۽ شاگردن سان استادن جو برتاءُ جو سٺي نموني بيان ڪيو اٿس. ان ڪان علاوه شاگردن جي

Gul Hayat Institute

خيالي پلاءُ ۽ وهمي محلاتن بابت به ٻڌائي ٿو.

شاگردن سان گڏوگڏ انهن جي والدين ۽ گهرو ماحول بابت لکيو اٿائين. مثال-:

...... هر ڪنهن ڪمزوريءَ ۽ گناهه جو بنيادي سبب اقتصادي بدحالي آهي. (1)

......انساني قدرن جي عدولي ئي اڄوڪي هر مسئلي جي بنيادي ڪمزوري آهي.(2)

1- "آب حيات" ڪهاڻي، "غريبن جي جهوپڙي" ، ص: 78

2- ايضا، ص: 79

......اٿ ڪتابن جو پڙهيو هئائين! ايڏي علم مان پرايو به هئائين ڪڏهن ڪ نهن کي گار ڪين ڏنائين ۽ يا عمر وضو ڪرڻ کانسواءِ آسمان ڏانهن ڪين نهاريو هئائين (1)

...... انسان جي لازمي نيڪ فطرت بابت دنيا جي وڏن وڏن عالمن جا نهايت سه ڻا لکيل مضمون پڙهيا هئائين...... انسان جي لازمي نيڪ فطرت بابت سالن کان سانڍيل صالح جو ايمان اک جي ڪاٿيءَ جيان ٽڙڪو ڏئي ٽٽي پيو (2)

...... بک هر ڪنهن اخلاقي جرئت کي ختم ڪري ٿي ڇڏي، ۽ مظلوميت هر ذلت کي دعوت ٿي ڏئي (3) هن ڪهاڻي ۾ هڪ اهڙو ڪردار آهي. جيڪو محنت مزدوري ڪري تعليم حاصل ڪري ٿو. پوزيشن به ڪڍي ٿو انهيءَ لاءِ سندس ماءُ پيءُ قرباني به ڏين ٿا. انهي آس اميد جي سهاري ته ضرور ڦل ملندو، مگر اسان جي سماج ۾ جتي ٻيون ڪيتريون برايون آهن. اتي اقربا پروري، طبقاتي سوچ غريب ۽ امير جو فرق، سفارش ڪلچر جون لعنتون پڻ موجود آهن. اهڙين پيڙائن کي جنهن ۾ بک ۽ بيروزگاري شامل هيون صالح جو ڪردار ٻگري ملڻ کانپوءِ مسلسل ڀوڳي ٿو انهن مسئلن کان تنگ ٿي آخرڪار هو ڪوڙ جو سهارو وٺي ٿو. مگر پ ڪڙجي پوڻ کانپوءِ هو پنهنجو توازن وڃائي ويهي ٿو. بهرحال رباني صاحب جي ڪهاڻين جا ڪردار مظلوم ۽ ماريل طبقي مان کنيل آهن. رباني کي گهرجي ها ته هنن ماريل ۽ پيڙهيل ڪردارن کي ڪٿي ڪو حوصلو ۽ ڪاميابي ڏياري ها ته س ٺو هيو. ربانيءَ جي ڪهاڻيءَ جا ڪردار ويڳاڻيل ۽ ماريل ۽ هيسيل آهن. آخر ۾ رباني انهن کي شڪست ڏياري ٿو جڏهن ته انهن کي ڪامياب ڪرائڻ ۾ ڪوشش وٺي ها ته سٺو ٿئي ها.

Gul Hayat Institute

1- "آب حيات" ڪهاڻي، "غريبن جي جهوپڙي"، ص: 80

2. ايضا، ص: 81 کان 83 تائين

3- ايضا، ص: 84 کان 87 تائين

10- نئون مڙدو:-

هن ڪهاڻي ۾ رباني صاحب هڪ اهڙي غريب مسڪين جي ڪردار جو نمونو پيش ڪيو آهي. جيڪو تجربيگاهه ۾ سيڪڙاٽ ڊاڪٽرن کي مردي وٽ پهچائيندي پهچائيندي پاڻ مردو ٿي پوي ٿو. جڏهن ٻئي هفتي اهي نوجوان تجربيگاهه ۾ پهچن ٿا ته کين نئون مڙدو چيڙ ڦاڙ لاءِ ملي ٿو. هو ان کي ڏسي حيران ٿين ٿا ته اهو ساڳيو سائيڪل رڪشا واري جو لاش هو. هن ڪهاڻي ۾ ربانيءَ جي هٿ ۾ ادبي ڪئميرا آهي. ويٺو ڪئميرا جي اک سان تصوير ڪشي ڪري ٿو. هن ڪهاڻ ي ۾ اهڙن ڪردارن جي بي ڪسي، مفلسي ۽ مجبوري جو عڪس چٽيو ويو آهي جيڪي اندر جون تڪليفون، بيماريون سانڍي زندگي جي رفتار جاري رکيو اچن ، مگر ڪڏهن ڪڏهن زندگي ئي کائن موڪلايو وڃي. جنهن لاءِ هو ايتريون سختيون برداشت ڪن ٿا.

Gul Hayat Institute

11- اخبار:-

هن ڪهاڻي ۾ روزاني اخبار " نائيٽ" جي سب ايڊيٽر جي ڪهاڻي آهي. جنهن ۾ ايڊيٽر جو ڪردار ۽ هڪ غريب اڀوجهه بي پهچ سادي سودي پوڙهي جو ڪردار بيان ڪيل آهي. جيڪو اخبار جي دفتر ۾ اچي ٿو. سندس شڪل شبيهه قد بت هن ريت آهي. ...... ٻه تاڪائين صدري ، با فتي جي جهولدار سٽڻ سنڌي سليمي موچڪي جتي، وڏو ٻٽڪو مٿي تي اجرڪ ۾ ٻڌل هڙ ڪلهين ڪيو، ساٺيڪو سال عمر جو هڪڙو پير مرد اخباري دفتر ۾ اچي ٿو. ربانيءَ جي هن ڪهاڻيءَ مان ائين معلوم ٿئي ٿو. ته هي پير مرد ڄڻڪ ڪنهن اخباري دفترنه پر پوليس جي ٿاڻي ۾ پهتو هجي. رباني صاحب جي ڪهاڻي ۾ اخبار وارن جا وڪا ئي ٻڌرا ڪري وڌا آهن. هن ننڍڙي ڪهاڻيءَ ۾ وڏو ڪم ڪري ڏيکاريو اٿس. اخبار جو ايڊيٽر هميشه پنهنجي پيٽ جي پورائي لاءِ سوچي

ٿو. پئسا وٺي غلط ۽ ڪوڙيون خبرون هلائي ڇڏي ٿو. جو غريبن کان سندس حق کسجيو وڃن.

نواب ڪاڪا"غلام رباني آگري جي افسانن جي ڪردارن جو جائزو" ڪارونجهر، سال، جون، 2011ع، ص: 61-60

غريب ماڻهو ڪيتريون به دانهون ڪندي ايڊيٽر تائين پهچن ٿا ته به انهن دانهن تي عمل نٿو ڪيو وڃي. ... سائين ... سائين صاحب سان ملڻو اٿم پ انهون پڌندي ڏڇندي وراڻيائين ...... اندر وڃو صاحب جن اندر آهن(1)

سائين ، اسلام عليڪم! وعليڪم السلام ڀلي آئين "پير مرد" صاحب وڌيڪ رعب وجهڻ لاءِ ڪنگهار ڪئي خبر ڏي ڪيئن پنڌ پيو آهين؟ سائين جمن منهنجو نالو آهي، تنهنجي اخبار ۾ خبر آئي هئي ته مون رئيس سوڍي خان وارن کي تنگ ڪيو آهي. سائين مون مسڪين جو ڏوهه ئي ڪونهي مون وٽ ڪل ڀني آهي. ڏيڍ ايڪڙ ۽ رئيس جون آهن.......... رئيس مون کان گهر ڪئي آهي ته وڪرو ڪري ڏي سائين منهنجو گذران ئي ان تي سو نهڪر ڪيم ان تان رئيس ڪاوڙجي ويا. .... تنهن ڀڄاڻان ڪو تنهنجي اخبار ۾ خبر آئي تنهن ته منهنجا ويل وهائي ڇڏيا. ٿيدار جو ڪوٽار چئي توتي ڪيس داخل ٿ يندو.......... تنهنجي خبر موٽائي ڪڻي آيو آهيان. تو وٽ ته سچي خبر ڏي ڪو ڙيءَ کي موٽاءِ . ... پير مرد پٽڪي جي پلئه مان ڳنڍ ڇوڙيندي پنجين پنجين جا پنج نوٽ ايڊيٽر جي اڳيان ميز تي رکندي چيو هي تنهنجي في به آندي اٿم. ...... چڱو چڱو دلجاء ڪر ايڊيٽر نوٽن ۾ هٿ وجهندي دريءَ مان مون ڏانهن نهاريو... نوٽ ڪڻي خاني ۾ رکيائين. ...... چڱو خدا حافظ چانورن جي ڳالهه مڙئي ياد رکجو. حاضر حاضر بس وڃڻ سان ڀيو ڪم ڪ ار ...... اخبار مٽان هي فقرو ...... اڄ يادگيري ڪري ڏجو (2)

سنڌ جي اڀوجهه عوام جي بنهه پنهنجي اخبار! هن مان معلوم ٿئي ٿوته صحافت جهڙي عظيم پيشي سان به ائين ڪيو وڃي، غلط ۽ ڪوڙيون خبرون هلائڻ سان غريب دانهون ڪندا جنهن ايڊيٽر تائين پهچن ٿا ته به هو انهن تي عمل نٿو ڪ ري بلڪ هڙ ۾ جيڪي پئسا اٿس اهي به وٺيس ٿو ۽ ٽاري ڇڏيس ٿو، ته اها ترديد واري خبر هلائي ڇڏينداسين.

Gul Hayat Institute

1- (آب حياب – ڪهاڻی ڪليات، (ص 93 کان 95) نواب ڪاڪا "اخبار"، ص: 60
2- نواب ڪاڪا، "اخبار" ڪهاڻی، ص: 60

ڀئي پاسي وڏيرو جيڪو ايڊيٽر کي ڪارائي ٿو. گيهه، چانورءِ پئسا ته هو هميشه ان سان گڏ ساڻ نڀائي ٿو. هن غريب تي وڏيري سان ملي ٺٺول ڪري ٿو. هن جي سادگي ۽ هن جي اڀوجهائي تي هن ڪهاڻي ۾ اهڙن رشوت خور ايڊيٽر جي ڪردار کي وائکو ڪيو ويو آهي. جيڪي ظاهر طرح چوندا آهن ته هي اخبار هتي جي غريب اڀوجهه ۽ بي پهچ ماڻهن جي آواز آهي.

12 - ڀن ڀوڙين پاتال ۾:-

غلام رباني سنڌ جي انهن قلمڪارن مان هڪ آهي جن جي قلم ۾ غريبن لاءِ همدردي بيان ٿيل آهي. مذڪوره موضوع تي سنڌ جي قديم ۽ روايتي ڀن ڪردارن جو ذ ڪر آهي. اهو ساڳيو ئي سنڌ جي رت ۽ ست چوسيندڙ وڏيري جو ڪردار آهي. جي ڪو مسڪين سان ظلم به ڪري ٿو ته زبردستي ووٽ به وٺي ٿو. اهو رباني جو ڪمال آهي جو ڀنهي ڪردارن کي ٺاهوڪي انداز سان پرپور نقش ڀريا آهن.
هڪ سنڌي سڀاجهڙي جي تصوير هن ريت ڪڍي اٿس...... اگهاڙا پير ۽ پنيون جن تي گپ جا چاپڙ چڙهيل ، گوڏن تائين ڪاري ڪپڙي جي گوڏجنهن ۾ هيٺيون حصوڪانڊيرن ۽ ڪرڙن ۾ رهڙجي جهالر ٿي ويو هو، پٺن تي تاڪيائين صدري جنهن مان هسليءَ جو هڏو ۽ ڪلهي جي ڦڻي صاف اگهاڙي نظر ٿي آئي مٿي تي ڪپڙي جي ميري ٽوپي .... ٻاجهريءَ جي پاچاٽ ي پوک جيان ڪٺل ڪنڀن واري ڏاڙهي ۽ ڏرا ڏئي ويل اکيون (1)
واهه رباني واهه تنهنجا سورما جن کي چؤ طرف وڏيرا سرمائيدار وتيڪ رت چوس ڻ لاءِ ڪنگلو ڪري ڇڏيو آهي. ڇا ته هن ڪهاڻي ۾ هڪ غريب لاءِ لفظ آهن. ڇڻ ته هڪ زندهه تصوير منهنجي سامهون پئي ڦري جنهن جو وتيڪ رت چوسڻ لاءِ هڪ ظالم ڪيئن نه وتيڪ ڏکوئي ٿو. پر رباني جو ارڏو ڪردار ڇڻ پن آهي. جيڪو پاتال ۾ ڀڏيو وڃي ۽ پهڻ مٽان بيٺو تري. وڏيري کي ووٽ کان جواب ڏيڻ سان س سينو ساهڻ ۽ سندس سڏ تي نه وڃڻ جو نتيجو ڪهڙو ٿو نڪري سندس حق حلال جي ڪيل ڪمائي چور ڌاڙيل ڀهاري ٽا وڃن.

1- غلام رباني آگرو "آب حيات" ڪهاڻي – ڪليات، ص: 97

Gul Hayat Institute

جڏهن پوليس ۾ فرياد ڪري ٿو ته ڪيس پوليس نه ٻڌي جڏهن ووٽ ويجهو آيا. وڏ يرو قائم خان پاڻ چڙهي آيو. هنن کي گار گند ڪري چيائين ته سڀاڻي صبح جو ساجهر زالن سميت ووٽ ڪرڻ نه آيا آهيو ته منهنجي بنگلي تي پوء .... جئين سمجهو ٿا. تنهن تي صدوري صاف صاف چئي ڏنس ته سائين سدائين ڪيا اٿئي اسان سان اهنج هاڻي جي ڀلا وونٽن ۾ بيٺو آهين ته ڪهڙي منهن سان آيو آهين. اسان وٽ ته هلي ووٽ ڏيو؟ تون ڇاڻ تنهنجو ڪم ڇاڻي اسان جو ڪم نه آهي. جي تون وونٽن ۾ ڪٽين ته ڇا هارائين ته ڇا؟ اسان کي ڪهڙو هوند شڪر جو اڇيون ڏاڙهيون ٽنگي ماڻهن جي ميڙ ۾ زالون وٺي اچون. ......بس ابا صدوري جو ايترو چوڻ ۽ وڏيري جو باهه ٿيڻ ڪٽان پيو اڀري ڪٽان پيو لهي! چي تون آهين ڪير مونکي اها ورندي ڏيڻ وارو، ڇٽ جا پٽ- تون سمجهين ڇا ٿو پاڻ کي چئي ڪلٽر کي وجهاياڻ اچ جو اچ لاڪپ ۾ تو کي ووٽ ڏيڻو آهي. ڪيئن نه ڏيندين تنهنجو پيءُ به ڏيندو. تنهن تي صدوري کي به اچي ويو جولان واڪو ڪري چيائينس وڏيرا گهڻو نه ڳالهاء - پنهنجي گهران ٿا کائون...... تون اسان جو رب رزاق ڪونه آهين نڪي اسين تنهنجا نو ڪر آهيون. (1)

...... رباني پنهنجي ڪهاڻين ۾ بي زبانن کي زبانون ٿو ڏئي ۽ ظلم جي خلاف مظلوم ڪردارن کي حوصلو ٿو ڏئي. هزارن ظلمن سهڻ جي باوجود به رباني پنهنجن مظلوم ۽ ماريل ڪردارن کي فتح ٿو ڪرائي. پر رباني کي اچان به گهربو هو ته پنهنجي ڪهاڻي جي آخر ۾ صدوري جي گهر واري جي مارجڻ ڪانپوء صدوري کي ڪو حوصلو ڏياري ها. تاڪَ سماج ۾ رهندڙ ماڻهو صدوري کان بهادري جو سبق سکن ها، پر رباني آخر ۾ صدوري کي پنهنجي ڪهاڻي ۾ ڪل ٽڙيل ڏيکاريو آهي جيڪا هڪ مظلوم ڪردار سان ناانصافي آهي.

Gul Hayat Institute

---

1. غلام رباني آگرو "آب حيات" ڪهاڻي – ڪليات ، ص: 99

13- هونداسي حيات:-

غلام رباني جي ڪهاڻين جي ڪردارن ۾ جاگيردارن خلاف بغاوت جو منظر ڏيکاريو

ويو آهي. سندس ڪيترن ڪهاڻين ۾ موجوده معاشري جي ڪمزورين جي نشاندهي ٿيل آهي ،مگر هن ڪهاڻي کي ڏسي چئون ٿا ته غلام رباني جون ڪهاڻ يون نه صرف دک جو ذڪر پر ان جو علاج به آهي. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪهاڻي جو منڍ آهي، هن ڪهاڻي ۾ جهڙوڪ بغاوت جي باهه ٻري ٿي ۽ ڪردار مزاحمت ڪن ٿا. اهڙو پنڀٽ مچائين ٿا، جو جاڳڻ خان جهڙو ظالم ختم ٿي وڃي ٿو. خاص ڳالهه ته هن ڪهاڻيءَ ۾ سنڌ جي قديم روايتن کي قائم رکيو اٿس. جهڙو ڪ اسان پراڻي دور ۾ پيا هلون. هن ڪهاڻي ۾ اهڙا واقع لکيا اٿس جو ماضي اکين اڳيان تري اچي ٿولکي ٿو ته ...... ٻنيون تن ڏينهن ۾ ٿوريون ڪاهبيون هيون پر اپت جهجهي ۽ جال ٿيندي هئي. جريب خرار (1) ملڪ ۾ سڪر سهانگ هوندو هو چئن ڪوڏين ۾ ڪير جو سير ۽ ٻه آني گيهه جو سير ...(2)

...... مسافر ۽ مهمان جي هر ڪو وڏيءَ دل سان آجيان ڪندو هو. مهمان آيو ته اڳلو ڪٿي نه ماپندو هو. مزمان به ڀاڳين جي درن تي ايندا آهن. (3)

ماڻهن ۾ ڏايو رس هو. وڏڙا جوانن کان وڌيڪ ۽ جوان وڏڙن کان وڌيڪ قربائتا هوندا هئا.(4)

...... يڪتاري جي تڻ تڻ گهاگهرجي ڏڏڪي ۽ ڇير جي ڇمڪي تي ڪلام هلندا هئا. (5)

...... ڪي ڳاءِڻا قصا ڳائيندا هئا. قصي جي هلندي ڏوهيڙو ايندو هو. ...... ٻڌنڌڙن مان آواز ايندا هئا. هوء ڙي عثمان ماري وڌء ! ڇني وڌء ، وڃائي ڇڏيهء(6)

Gul Hayat Institute

1_" آب حيات" ، ص: 1
1- ايضا، ص: 2
2- ايضا، ص: 3
3- ايضا، ص: 4
4- ايضا، ص: 5
5- ايضا، ص: 6

...... راڳ کان پوء ڪچهري ۾ ڳجهارتن ۽ پرولين جو وارو ورندو هو.(1)

...... سوابا اهي اوج هئا، تن ڏينهن اڄ اهي ڏينهن ياد اچن ٿا ته ڀائنجي پيو ته سرڳ مان نڪري اچي نرڳ ۾ پيا آهيون (2)

وڏيرن جا ڪرتوت هن طرح بيان ڪيا اٿس.

...... ڪيو ڀيڻسان (جيڪا گار آهی) ڪميڻی کی ٿڙا مٿی تی ڏيئی!

ڪس ٿي ويئي. پڻس جي قسمت ڍل به تاوڻ (3)

هن ڪهاڻي ۾ ائين پيو محسوس ٿئي ته رباني ڪهاڻي نه ماضيءَ جون يادگيريون گڏ ڪيون آهن.

قديم روايتن جو بيان ڪيو آهي،ان وقت جي ايمان ۽ حالتن جو ذڪر آهي،مسافر ۽ مهمانن جو قدر ۽ فرض بيان ڪيو آهي، ڀڪتاري جو ذڪر ڇڻ ته سومرن ۽ سمن جي دور جي ياد تازي ڪيل آهي. ڇڻ ته پٽن ۽ پانن جو بيان آهي ، پيرن فقيرن جا اوتارا محفلن ۽ مجلسن ۾ ويٺل ماڻهن جي واهه واهه جو بيان، لوڪ ادب جو بيان آهي ، پراڻي دور ۽ اڄ جي دور جي ڀيٽ ڪيل آهي ، پراڻي دور کي جنت ۽ موجوده کي دوزخ ڪوٺيو اٿس. آخر ۾ ائين پيو محسوس ٿئي اڄ جي دور جي و ڏيري جاڳڻ خان جو ظلم بيان ڪيل آهي ۽ هي ڪهاڻي آخر ۾ سمجھ ۾ اچي ٿي ته هن لکڻي ۾ ڪهاڻي سمايل آهي. وڏيرن جون عادتون ڦرون، ڌاڙا، غريبن سان ظلم آخر ۾ ئي ظاهر ٿئي ٿو ته هي ڪهاڻي جاڳڻ خان جي دور سان شروع ٿئي ٿو.

1_ آب حيات: ص: 8

2_ايضا، ص: 9

3_ايضا، ص: 10

Gul Hayat Institute

14- <u>شيدو ڌاڙيل:-</u>

جديد سنڌي ڪهاڻي ۾ اهم ٿي مشهور ڪهاڻيون آهن. جنهن جا ڪردار هڪ ٻئي سان ملندڙ جلندڙ آهن. جمال ابڙي جي "پشو پاشا" اياز قادري جي "بلودادا" ۽ غلام رباني آگري جي

"شيدو ڌڙيل" ٽئي ڪردار سماج جي مظلوم طبقي جا ئي مددگار آهن. اسان جي سماج ۾ ماضيءَ ۾ اهڙا ڪردار اڀريا آهن. جيڪي سماج جي جبر جي ڪري ٻي واهه نه ڏسي ڪري ڌاڙيل ٿيا آهن. شيدو ڌاڙيل جو مرڪزي ڪردار نهايت وڻندڙ آهي. واقعات توڙي ڪردار نگاري ۾ تمام سادگي ۽ سچائي رکيل آهي، ايتري قدر جو ۽

لاٺ ۾ حقيقت نگاري جو رنگ ڀريل آهي. ايترين خوبين جي باوجود ليکڪ شيدو ڌا ڙيل جي ڪردار کي اڀارڻ ۾ ناڪام ڪيو ويو آهي. ان ۾ ڪو به رت ست ۽ نتيجو اٿر نٿو ڇڏي. رباني صاحب جو شيدو ڌاڙيل اهڙو ڪردار آهي. جنهن ۾ رباني جو هن ڪهاڻيءَ ۾ اٿر سندس سڀني ڪهاڻين ۾ پڻ چوکو نظر اچي ٿو. اڳ ۾ پرائمري تعليم جي استادن جو نالو وٺي مائرون ٻارن کي خوف ڏياريندڀون هيون ته ڇورا ماٺ ڪر نه ته ماستر کي ٿي چوان، ۽ ان چوڻي کان ٻارڙن ۾ اٿر ويٺل هو. ان وقت جو نقشو ربانيءَ هن ڪهاڻي ۾ چٽيو آهي شيدو اسڪول نٿو وڃي گوسڙو ٻارن جي لسٽ ۾ هن جو نالو آهي. گوسڙو ٻارن لاءِ جيڪو استاد حڪم ڪندا هئا. پنهنجي شاگردن واري فوج کي ۽ اهي ڪيئن ٻارن کي گهلي ، ڪنڀي ، ڪٽي سٽي اسڪول ۾ پهچائيندا هئا. اهڙيون وارداتون ربانيءَ جي اکين اڳيان ٿيون هيون ، انهي ڪري فرضي نالي سان حقيقتون لکيون اٿس. اگر ان ۾ ڪو به مرچ مصالحو وڌو اٿس ته اها سندس ڀوليءَ جي ڇاڻ آهي. شيدو هڪ اهم ڪردار آهي. جيڪو زماني جي ستم ظريفي ماحول جي نا آشنائي ڪيس ڌاڙيل بنايو هو. هن ۾ رباني ڀوليءَ جو واهه جو استعمال ڪيو آهي. شيدو سان ماستر جي رويي جو نقشو هن ريت ڀريو اٿس" ڊنب ٻارن جو گهر ۾ گهڙي آيو. ماستر جو آواز آيو. اڙي ڪنڀي ڪڻي اچوس ڇوڪرا شيدؤ کي چنبڙي ويا. ڪو ٽنگن کان، ڪو ٻ انهن کان ٽنگو ٽالي ڪري ، اهي ڪيس ائين ماستر ڏانهن ڪنيو پي ويا. جيئن ماڪوڙ يون ڪنهن مئل ڏينڀوءَ کي پنهنجي ڏر ڏانهن نينديون آهن. (1)

1- "آب حيات" ،ص: 112

... هل اسڪول سائين گپ ۾ ترڪي پيو آهيان. گهڙي ڪن ڇڏيو ته تلاءَ تان وهنجي اچان... وهنجي ٿو پٽ " ماستر شيدؤ جي اگهاڙي پٺيءَ تي نم جو لڪڻ هڻندي خار وچان چيو ... پاڻيءَ واري واڍ ڪڻي اچو...ماستر جي حڪم سان شيدؤ کي بينچ تي پٺيءَ پر سمهاري ٻڌڻ لڳو... سائين سوگهو آهي ماستر جي گارين جي گجگوڙ بعد جڏهن ٻير جو لڪڻ وڃ جيان وراڪو ڏئي. بينچ سان ٻڌل شيدؤ تي وسڻ لڳو. ته شيدؤ جون اکيون ساوڻ جي ڪڪرن جيان اوهيرا ڪري وسڻ لڳيون... جيسين ڏيڍ مڻ ڀچري ڪڻندڙ ماستر جي ٻانهن ساڻي ٿي پيئي. (1)

"اڙي بس ڪيو ڪتي جا ڀچ"

ها ڪتي جا پڻ چوري نه ڪندا ته ڀيو ڇا ڪندا (2)

هن ڪهاڻيءَ ۾ ڀيو نام نحاد ڪردار وڏيري جو آهي. هوئن به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪهاڻين ۾ ساهه هوندو آهي. "ولين جو پارٽ" جيڪو رباني طرفان و ڏيرن لاءِ ٺيڪو ٺيل آهي. ڏسو سندن ڪرتوتن بابت ڪيئن ٿو لکي.

ڏگاڻو خان اهڙو ته ظالم آهي. شل نه ڪنهن سهڻي ڇوڪريءَ تي اک پويس... ڏينهن ڏٺي جو راهه ويندڙ ماڻهوءَ کي خون ڪرائي ڇڏڻ به رئيس لاءِ ڪا وڏ ي ڳالهه نه آهي.

وٽس وڏا وڏا ناليوارا بدمعاش، ڌاڙيل، خوني ۽ وارنٽي ويٺل هئا. هو سڀ ڏگاڻي خان جي راڄ ۾ الوليون ڪندا هئا. شيدو هاڻي رئيس ڏگاڻي خان وٽ رهندو هو. رئيس جي چوڻ تي ڪيترن ئي مخالفن کي سڌو ڪيو. سوَن جا جهڳا برباد ڪيا ۽ ڪيئي قتل ڪيا. اوچتو شيدوءَ جي ۽ ريس جي اڻبڻت ٿ ي پئي. (3) وڏيري جي اڻبڻت جو نتيجو - شيدو کي ڦاسي جي ڦندي تائين پهچائي ٿو. هي ڪهاڻي ته زبردست لکيل آهي. سندس ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار ته مضبوط آهن. پر ڪٿي ڪٿي ڪهاڻيڪار اهڙيون ڳالهيون به ڪيو آهن.

1- "آب حيات"، ص: 114

2- ايضا، ص: 115

3- ايضا، ص: 116

Gul Hayat Institute

مثال: ماستر جو شيدوءَ کي گاريون ڏيڻ حالانڪ ماستر ته ادب ۽ اخلاق جا پابند هوندا آهن. پراڻي دور ۾ استاد هر ڳالهه جا پڻ پابند هوندا هئا. پر رباني الاهي ڪه ڙي ڳالهين ڪري اهڙا لفظ چيا آهن. بهرحال هي ڪهاڻي سنڌي ادب ۽ سنڌي ب وليءَ ۾ لکيل لازوال ۽ انمٽ ڪهاڻي آهي ۽ ڪهاڻين جي ڪيتر ۾ بهترين ڪهاڻي آهي.

15- پيار جي پري:-

هر ڪهاڻيڪار جي پٺيان سندس ڪهاڻي ۾ ڪو نه ڪو واقعو هوندو آهي. اهي واقعا ڪهاڻيڪارجا سماج کي متاثر ڪندا آهن. هر هڪ ڪهاڻي نويس اهو چاهيندو آهي ته پڙهندڙ جي دلين ۽ ذهنن کي شعور ڏجي. سندس اهو مقصد سماج جي ڀلي لاءِ هوندو آهي. هن ڪهاڻي ۾ هڪ رٽائرڊ پروفيسر جو ڪردار آهي. جي ڪو پنهنجي ماضيءَ جو هڪ واقعو ٻڌائي ٿو. جنهن ۾ پيار جي هڪ اڏامندڙ پريءَ

جو علامتي ڪردار آهي. هن ڪهاڻي ۾ ڪوڙ خيالي ڳالهيون بيان ڪيل آهن، پرهن ڪهاڻي ۾ ديس جي دردن ماريل انسانن جي دردن جي ڪٿا بيان ڪيل آهي. سنڌ ي سپاجهڙن جو بيان هن ڪهاڻي ۾ ڪيل آهي. اهڙا لفظ هي آهن. پرپرو ا پڪپري، ننڍڙي، جوانڙي، سٽڪو، نيراڻ، جهڳ، گهوگهاٽ، ٻيڪڙيل جهوٽو (1)

غلام رباني جي ڪهاڻي "پيار جي پري" ۾ اڻ ڏٺل ڪي شيون ڏيکارڻ جو طريقو ۽ بيان ڏسو. هڪ حور يعني "اپسرا" جي سچاڻپ هيئن ٿوڪرائي. سندس پورو پورو جسم ائين پئي جرڪيو. جيئن چانديءَ جي آئيني ۾ اڇي گلا س جو عڪس! ۽ سندس وار پرمان انهن ڪي وار ڪيئن ڪوٽيان! اهي ته سون جو تارون هيون. منجهس صندل جي سرهاڻ هئي. سندس چال پٽ ڳ پريءَ جي چال ڪان گهڻو نرم ۽ موهيندڙ هئي. (2)

تشبيهه ڏيڻ جو ربانيءَ وٽ ڏايو عمدو طريقو آهي. هڪ هنڌ لکي ٿو ته ڪ نهن سمي هي جيئرن جون جايون هيون... ۽ اڄ گدڙ پيا اونايون ڪن. (3)

1- "آب حيات"، ص: 120

2- ايضا ً، ص: 126

3- ايضا، ص: 126

Gul Hayat Institute

رباني جي هر ڪهاڻيءَ ۾ ڪجھ ناصحاڻا نڪته به هوندا آهن. اهڙي ريت هن ڪهاڻيءَ ۾ عقل وارا گفتا به لکيل آهن. جو انسان ابي امڙ جي ساڃاهه نه رکي ، تنهن مان باقي ڪهڙي توقع رکبي (1) جو ڏک وٽي ۽ سک ڏئي، اهڙا انسان مثل پارس آهن. (2)

جڏهن آسماني مخلوق مان به ڪنهن جي دل اڇل ڪائيندي آهي ته اهو انسان جو روپ وٺي جڳ ۾ ايندو آهي. (3) ربانيءَ جي هي ڪهاڻي هن ديس جي دردن ماريل انسانن جي ڪردارن جي ڪٿا آهي. انسانيت، شعور ۽ سمجھ جي ڪوٽ آهي. اها پري چڱ خوبصورت خيال آهي. جيڪو اندر ۾ لڪيل سونهن پسائي ٿو.

16- <u>آب حيات:-</u>

آب حيات غلام ربانيءَ جي ڪهاڻين جو مجموعو آهي. پهرين 1960ع ۾ شايع ٿيو.

ڪهاڻي جي مجموعي ۾ پڻ هڪ افساني جو نالو "آب حيات" آهي هي ڪهاڻي ڏند ڪٿائي انداز جي حوالي سان مقبول ٿي. اهو ٻيڙي جي ملاح جي زباني ٿيو ته مهراڻ سنڌ جي هڪ شهزادي جو نالو هو. هڪ ڀيري شڪار تي وڃي ٿو ۽ چشمي مان مڇي هن کي گهوري ٿي ۽ چشمي جي پاڻي کي "آب حيات" سڏي ٿي. تنهن سان گڏ شهزادي کي ملڪ جي ماڻهن جي حقن جي لحاظ جي تلقين ڪري ٿي. شهزادو متاثر ٿئي ٿو ۽ جڏهن مري ٿو وڃي ته رعيت پيار وچان سنڌ جي ساهه پساهه سنڌو جو نالو مهراڻ رکي ٿي. هي ماجرا ڪهاڻيءَ ۾ رباني خوبصورتي سان بيان ڪئي آهي. مهراڻ هڪ ارڏي انسان جو ڪردار هو، جيڪو هڪ ڏينهن دوستن سان شڪار ڪندي هرڻ کي ماري ذبح ڪندي ان جي اکين ۾ موت جي پاڇي کي ڏسي ٻڇي وڃي ٿو. جنهن ڪري ڪيس وزير"آب حيات" جي ڪٿا ٻڌائي ٿو. ...... منهنجين اکين موت جو پاڇو ڏٺو ۽ منهنجي ڪنن مرندڙ جو آواز ٻڌو چئي رهيو هو. شهزادا هڪ ڏينهن تنهنجو به وارو ايندو پاڻيءَ جو بوڙيو گهڻي ڏ ينهن چٽاءُ ڪندو. (4)

1- "آب حيات" ص: 126 ۽ 127
2- ايضا، ص: 127
3- ايضا، ص: 127
4- "آب حيات" ڪهاڻي ڪليات، ص: 134

...... شهزادو ايتري ۾ چپ ٿي ويو ۽ گهڙي ڪن ڪانپوءِ چوڻ لڳو اوهان مان ڪو ٻڌائي سگهندو. انهيءَ سوال جو جواب؟ ...... ٻئي ڄڻا چپ رهيا ويرم رکي وزير زادي چيو شهزادا موت مهڻو ناهي. مهڻو ۽ ميار ته زندگيءَ سان وابسته هوندي آهي. شهزادي چيو موت ته هر ڳالهه جو خاتمو آهي. ...... پر تدبير انسان جي وس آهي. وزيرزادي چيو......موت کان ڪائي تدبير بچائي ٿي سگهي، شهزادي جواب ڏنو ... ڇو ڪيئن؟ وزيرزادي جواب ڏنو مونکي منهنجي پيءُ ٻڌايو آهي ته جڏهن سڪندر بادشاهه هن ملڪ ۾ آيو هو ته هڪڙي جو ڳي ڪيس ٻڌايو ته هن جبل جنهن جي هيٺيان پاڻ بيٺا آهيون. ان ۾ هڪ غار آهي، انهي غار ۾ هڪ چشمو آهي......ان جا ٻه يڪ ٻه سو سالن جي پوڙ هي کي سورنهن ورهين جي جواني موٽي آڻي ٿا ڏين ۽ ڪيس حيات ابد ٿا بخشين. موت ان شخص لاءِ بي معنى لفظ آهي. ان پاڻيءَ جو نالو " آب حيات " آهي. جنهن جي تلاشي ۾ سڪندراعظم به هتي آيو هو. ساڻس گڏ ٻه وزير

Gul Hayat Institute

هئا، خضر ۽ ايلياس انهن مان صرف هڪ ڄڻو “آب حيات” واري چشمي تائين پهچي ٿو. مگر مڇي ڪيس ڪيترين نصيحتون ڪري ٿي. ڪيس ٻڌائي ٿي ته ” آب حيات“ مان پاڻي پي هميشه زندهه رهڻ انهن لاءِ عذاب آهي. جيڪي بد ڪردار آهن. جن پنهنجي قوم سان ويساهه گهاتيون ڪيو آهن. اهڙن ڪ ردارن جي ڊگهي حياتي انهن لاءِ عذاب بڻجي وڃي ٿي. مڇي شهزادي مهراڻ کي مخاطب ٿي چوي ٿي...... شهزادا بيشڪ ڪاري روح ۽ بي حيا اک کي ڌ وئي پاڪ ڪرڻ لاءِ ” آب حيات“ جا هزارين چشما به ڪافي ناهن. تنهنجو روح پاڪ آهي، ته توکي ڪنهن” آب حيات“ پيئڻ جي ضرورت ڪانهي. ڇو ته پوءِ تنهنجو نالو تيسين قائم رهندو جيسين بقا کي بقا آهي. پوءِ تون امر رهندين هر دور ۾ آدرش هوندي هر انسان لاءِ

“آب حيات” ڪهاڻي ڪليات. ص 134کان 135

شهزادي مهراڻ تي اهڙين نصحيتن جو اثر ٿئي ٿو. هو “آب حيات” پيئڻ کانسواءِ واپس موٽي ٿو. مڇي جي نصيحت سندس مٿان ايترو ته اثر ڪري ٿي.

...... غار مان ٻاهر نڪري گهوڙي تي چڙهيو سرتن کي اچي ننڊ مان اٿ اريائين ۽ کين سان ڪري اوڏي مهل ئي محلات ڏي روانو ٿيو. (1)

ان ڪانپوءِ شهزادي جي ملڪ ۾ ڪو به ٽڪر ڪنهن جي به حق تلفي نه ٿي ڪمزورن کي حق وٺي ڏنا. پنج سال حڪومت ڪري هن دنيا مان لاڏاڻو ڪ يو. مهراڻ دريا به شهزادي مهراڻ جي ڪردار جيان ماڻهن جي جياپي جو ڪار ڻ آهي. اهڙي طرح غلام رباني آگري کي سموري دريا جو پاڻي“آب حيات” نظر آيو. جو ڪيترن ئي زندگين کي سهارو آهي.

17 - بدلو:-

زندگيءَ جي تجربي ۽ مشاهدي سان ٽمٽار/ هي هڪ مختصر ڪهاڻي آهي. ربانيءَ هن ڪهاڻي ۾ به سماجي حقيقت نگاري جي عڪاسي ڪئي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ ٻن بگي هلائيندڙ گهوڙن وارن خيرو ۽ گلاب جا اهم ڪردار آهن. خيرو هڪ موالي ۽ حاسد طبيعت وارو آهي. ٻئي طرف گلاب عام سادو سودو ڪردار آهي. جنهن رئيس

Gul Hayat Institute

جي طرفان مليل گهوڙي جو نالو ” پکي“ رکيو هو. پکي جو بيحد خيال رکي ٿو. هن گهوڙي ۾ تمام گهڻيون وصفون هيون. تمام گهڻو تکو ۽ تيز ڇچندڙ ڇهبڪ کي اصل برداشت نه ڪندو هو ، جنهن ڪري گلاب جو هن گهوڙي سان پٽن جيترو پيار هو هن ثابت ڪري ڏيکاريو ته پٽ ۽ گهوڙا ڏاڍا پيارا هوندا آهن. هي گهوڙو گلا ب جو پکي پٽ هو. سندس گهوڙي جي هاڪ هوندي هئي. خاص ٻڌا گراهڪ هوندا هيس ، جيڪي سندس بگيءَ تي سواري ڪندا هئا. خيرؤ کي انهن ڳالهين تي ساڙ ۽ حسد ٿيندو هو، ڇو ته اهو ئي ساڳيو گهوڙو رئيس ڪائنس ڦري گلاب جي حوالي ڪيو هو. سدائين پيو اندر ۾ ڪار ڪائيندو هو، ۽ پيو سڙندو هو، گلا ب کي اوچتو مدي جو بخار ٿي پيو. وچي خيرؤ رئيس جا ڪن ڀري گهوڙو حاصل ڪري ٿو. جڏهن گهوڙو خيرؤ وٽ اچي ٿو ته گگدام تي ظلم شروع ڪري ٿو.

1- ”ڪارونجهر“ -ريسرچ جرنل شمارو، 4 جون، 2011ع، ص: 63

بکون اچون ڏنائينس. ٻنگ ۽ پست جي ڏوڏي پياريائينس. پوءِ ڇوڪنڀو ٻڌي رات ۾ نوڪدار ڪلي ٺوڪيائين. ٻن مهينن ۾ گهوڙي کي اهڙو ڪري ڇڏيائين. جو رئيس غوث بخش مجبور ٿي گهوڙو وڪڻڻ چاهيو. هوڏانهن گلاب صحتمند ٿيو ته يڪدم گهوڙو خريد ڪري ورتائين ۽ خوب چاريائينس. سندس ننڍڙي زليخان جيڪا گهوڙي سان تمام گهڻو پيار ڪندي هئي، ان جي وڇڻ سان ڏاڍو اداس ٿي هئي. جڏهن گهوڙي جو حشر ڏسي ٿي، ته خيروءَ کي پاراتو ڏئي ٿي ته امان خيرو پاپيءَ کي ڏاڍو ڏوهه ٿيندو. گگدامن کي مارڻ وڏو پاپ آهي. خدا خيروءَ کي ڪڏهن ڪونه بخشيندو ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن گلاب گهوڙي کي گاڏيءَ ۾ جو ٽي اسٽينڊ تي ڪاهي پئي ويو ته زليخان چيو بابا مان به اوستائين هلان. ٻڻس کيس گاڏي ۾ چاڙهي اسٽينڊ تي ويٺو. زليخان پنهنجي بگيءَ ۾ ويٺي رهي ۽ گ لاب ٻين بگين وارن کان حال احوال وٺڻ لڳو (1) پريان خيرو پنهنجي بگي ڪ اهي آيو سندس گاڏيءَ ۾ هڪ ڪمزور گهوڙو جوٽيل هو جنهن کي هو بي حساب ماري رهيو هو. زليخان جي جيئن نظر پيس ته پنهنجي بگيءَ تان لهي ڏانهن ائين ٻوڙ ي جيئن تير ڪمان مان ڇٽي جڏهن زليخان خيرؤ جي بگيءَ جي ويجهو پهتي ڪاو ڙ ۾ مٺيون ڀڪوڙي پنهنجون ٻئي ٻانهون وکوڙي چيو ...... خدا توکي نه بخشيندو ...... گلاب مشڪي اچي زليخان کي ڀاڪر ۾ کنيو ۽ کيس پيار مان چمي ڏئي خيرؤ ڏانهن فاتحانه نموني نهاريائين. ڇڻ هن خيرؤ کان بدلو وٺي ڇڏيو هو(2). رباني جي هن ڪهاڻي ۾ ڪردار پنهنجي عملن ۾ ٻڌارا آهن. هن ڪهاڻي ۾ ڪ ردارن جي زندگي جو نئين رخ کان مطالعو ڪيو ويو آهي ۽ ان ۾ انساني فطرت جون

Gul Hayat Institute

عام ڪمزوريون معلوم ڪيون ويو آهن. هن نن‌ڍڙي بظاهر معمولي طبقي ۾ ڪهڙا تعصبات ٿين ٿا. هو هڪٻئي سان ڪهڙو حسد رکن ٿا. گلاب ۽ خيرؤ جي نفسياتي مطالعي ۾ ڪهاڻيڪار ان طبقي جي فردن ۾ مسرت انگيزين ۽ المناڪين تي روشني وڌي آهي. نن‌ڍڙي زليخان جو ڪردار به ڏاڍي خوبصورتي سان بيان ٿيل آهي. اصل ۾ ان جو معصومانه رد عمل ئي ڪهاڻي ۾ تاثر پيدا ڪيو آهي.

1- "ڪارونجهر" ريسرچ جرنل- شمارو، 4 جون، 2011ع، ص: 62
2- "آب حيات" – ڪليات ڪهاڻي، ص: 144-142-137 ۽ 145

هڪ جانور جي حيثيت ۾ پکي (گهوڙي) جي خصلتن ۽ عادتن جو اپياس ڏنو ويو آهي. رباني صاحب هڪ قابل فنڪار وانگر، تاثر موضوع، ۽ فن جي هم آهنگي ۽ توازن جون سڀئي تقاضائون پوري ڪرڻ جي ڪوشش آهي ، ان سٺائي ۽ سيبتائي جي ڪري هن افساني کي اردو زبان ۾ پڻ ترجمو ڪري پارهين ڪلاس جي ڪورس تي رکيو ويو آهي. هي مختصر ڪهاڻي نهايت ئي جذب نگاهه ۽ متوجع ڪندڙ آهي. البت ان ۾ ڪردار بلڪل سنوان ۽ سڌا آهن.

ربانيءَ جي اسلوب تي ادبي ۽ تخليقي رنگ سمايل آهي، اها ڪهاڻي ماحول سان مطابقت رکي ٿي.

18- <u>هن لکيو:-</u>

پڙهڻ آهي "رڪ جا چڻا چٻڻ" پر لکڻ آهي ته اکريءَ ۾ مٺو رکي ڪنهن کي چئجي ته مٺان مهري هڻ لکڻ ڏايو ڏکيو ڪم آهي. هي هڪ اهڙو گورک ڌنڌو آهي ، جنهن کي لکڻ وارا ئي ڄاڻن ٿا. لکڻ ٿيندو ڇا آهي؟ جذبن جي ساگر ۾ ڇولين جو اڇڻ. اهي ڇوليون ڪڏهن ماٺار ۾ بدلجي وڃن ٿيون. اهڙي انداز ۾ هڪ ليکڪ جون تحريرون به ڪڏهن تيز ته ڪڏهن مدهم ٿي وڃن ٿيون. جيئن ته رباني هڪ دور جو نمائندو ليکڪ آهي. اهو به ان ڪيفيت ۾ دوچار ٿيو آهي. اهڙي ڪيفيت کي اسان جي هڪ ڏاهي ۽ ڄاڻو سڄاڻ ۽ سياڻي، ساڄاهه وند سچل سرمست هيئن بيان ڪيو آهي. ڪڏهن اس ته ڪڏهن ڇانوَ ڪڏهن ناري ڪڏهن نرنائنء . اڃا به و ڏيک هن طرح اسان جي سچل سرمست چيو آهي.

"ڪڏهن من ماڪوڙو، ڪڏهن ڪيهر شينهن"

"سرتيون سارو ڏينهن، هيئون نه هنڌ نه هڪڙي"

هن ڪهاڻي بلڪه (Short Story) ۾ رباني انهيءَ ڪيفيت جو اظهار ڪيو آهي.

...... ادل مون ڪڏهن به ڪي مسرتن ڀريا گيت ڪين لکيا آهن. لکيو اٿم ته ٻه چار

درد ڀريون ڪهاڻيون (1)

"آب حيات" ڪهاڻي: "هن لکيو،"، ص: 148

......اڄ سالن کانپوءِ وري هن قلم سنڀاليو هو. ...... هن ڪنهن جي اميد پوري ڪرڻ لاءِ اڄ وري اگر بتي جلائي هئي. ...... هن پنو پينسل پري اڇلي (1).

پنهنجي حالات ۽ ڪيفيت هن بيت سان کولي لکي اٿس.

مي سازم مي سوزم، چون خون بکباب اندر

مي گويم مي خندم ، چون برق سحاب اندر

هن ڪهاڻي ۾ عجيب قسم جي منظر نگاري ٿيل آهي، جيڪا اندر ۾ تجسس پيدا ڪري ٿي.

Gul Hayat Institute

هي ڪهاڻي رساله "مکڙيون" ۾ 1957ع ۾ شايع ٿي، مرتب- پروانو ڀٽي.

6 _غلام رباني جي پوئين دور وارن افسانن جو تعارف ۽ تبصرو:

ربانيءَ جون سڀ ڪهاڻيون پنهنجو مٽ پاڻ آهن. غلام رباني ڪجھ وقت افساني لکڻ جي دنيا کان ڪٽيل رهيو. "آب حيات" جي پيش لفظ ص 238 تي لکي ٿو ته: "جيڪڏهن سن 1958ع کان ملڪ ۾ فوجي آمريت قائم ٿيڻ بعد مون افسانا لکڻ ڇڏي ڏنا ته ان جو مطلب اهو نه آهي ته آئون گوشه نشين ٿي ويو آهيان. سچ جي سر بلنديءَ لاءِ جدوجهد منهنجو دين ايمان آهي. انهي واٽ تي وک هميشه اڳتي رهي آهي. ڪڏهن به سستي نه رهي آهي.

ڪهاڻي جو عنوان ڪهڙو به هجي ربانيءَ ان کي مهراڻ جي صورت ۾ ڇڪي ڇڪ ي آڻي ڪيندو. رباني کي شاهه صاحب سان ايتري ته محبت هئي، سنڌي ٻولي ، ڀٽائي صاحب ۽ سنڌ جي ثقافت سان والهانه حب جو هي ءَڪڙو بي مثال به نوٽ ڪرڻ جهڙو آهي ته اهڙا افسانه لکندي لکندي پوءِ اوچتو نوڪرين جي ڪاروهنوار ۽ تمام گهڻين مصروفيتن سبب جڏهن ڪهاڻي لکڻ کانئن ڪجھ وقت لاءِ ڇڏائجي ويو، ۽ خوش قسمتي سان 1980ع واري ڏهاڪي ۾ جڏهن ورهين جي وٿي کان پوءِ پاڻ وري افسانا لکڻ لاءِ قلم هٿ ۾ کنيائين ته ٻئي دور جي پهرين افساني جو عنوان به پاڻ ڀٽائي صاحب رحه جي ئي بيتن مان چونڊيائين، جيڪو مٿي بيان ٿيل آهي. "لهرن لک لباس" ٻئي دور وارو هي افسانو 80 واري ڏهاڪي ۾ ٽه ماهي "مهراڻ" ۾ شايع ٿيو. تازو 2011 ع ۾ رباني صاحب جي سڀني افسانن کي سهيڙي الطاف آگري ۽ نصير مرزا – "روشني پبليڪشن" طرفان ڪتابي صورت ۾ "آب حيات" ڪهاڻي – ڪليات ۾ ڇپرايا ويا آهن، جنهن ۾ مجموعي"آب حيات" کانپوءِ واريون پنج ڪهاڻيون.

"لهرن لک لباس"، "خواب"، "صبح ازل"، "همسفر"، "محمد موچيءَ جو حج" شامل آهن ۽ هن مجموعي ۾ خراج پيش ڪرڻ لاءِ آب حيات تي ٻه اکر – حميد سنڌي لکيا آهن. پيش لفظ غلام رباني آگري لکيو آهي ۽ ڪتاب جي آخر ۾ رباني صاحب تي چئن ناليوارن اديبن ۽ عالمن جا رايا آهن. انهن ۾ شيخ اياز، رسول بخش پليجو، جمال ابڙو ۽ حفيظ شيخ جا رايا شامل آهن رباني جي پنجن ڪهاڻين تي مختصر عرض

19- لهرن لک لباس:-

Gul Hayat Institute

هن ڪهاڻيءَ لاءِ رباني صاحب جو چوڻ آهي ته ورهين جي وٿيءِ کان پوءِ حيدرآباد جي هڪ شاعر دوست جي اصرار تي هي افسانو لکيو آهي. (1) ڪهاڻي جي شروعات هن طرح ڪري ٿو.

...... برسات ۽ برف جو شهر اسلام آباد ...... رات ڏينهن وڏ ڦڙي جا وسڪ ارا ...... لاڳيتو برسات مرگلا جي پهاڙ تي برف چمڪندي نظر ايندي (2)

(1) ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن ڪهاڻي ۾ ربانيءَ پنهنجي زندگيءَ جي عڪاسي ڪئي آهي.

(2) ساڻس جيڪي معمولي يا غير معمولي واقعا نمودار ٿيا آهن. انهن کي رنگيني ڏيڻ لاءِ افساني جو رنگ ڏنو اٿس.

(3) صوفيائن جو ڊائلاگ ، ان وقت جي دعوتن جو منظر هتان جو ڳ الهيون ، سياڻن ۽ نامورن شاعرن جا قول عالمي ماحول ، رات ڏينهن جا حصا جهڙوڪ رات جا ٻارنهن ، سفارت خانن جي صورتحال، قومن جي ثقافت، ڊائننگ هال، لنچ ۽ ڊنر، حاجين جو ذڪر، يورپين جي پچار، قديم آثارن جو ڏس پتو ، ڊرائنگ روم وغيره. رباني پنهنجي زندگي ۾ ڪيئي منظر ڏٺا. مگر پنهنجي ڳوٺ جي آس پاس وارن نظارن کي وساري نه سگهيو آهي. .... لکي ٿو.

...... اسان جي ڳوٺ وٽ موري ٿهيل هئي، اتي اسان جي ڳوٺ جا ٻار گرميءَ جي مند ۾ ڊنب ڪري، وهنجڻ ويندا هئاسين......موري هيٺيان ڊڪ و ٿهيل هوندو هو. ......اتي لهرن جا لک لباس هئا.

Gul Hayat Institute

هن ڪهاڻي ۾ جا منظر ڪشي ڪئي وئي آهي، قاري کي اها منظر ڪشي مجبور ڪري ته سڄي ڪهاڻي پڙهي.

1- "آب حيات" پيش لفظ: ص 139

2- "آب حيات" ڪهاڻي – ڪليات: ص: 1 ۽ 2 151ءِ167

20- خواب:-

خوابن جي دنيا ورهين کان پيا پڙندا اچون. خوابن جي حقيقتن سان ڪيترو تعلق آهي. ڪي خواب حسين هوندا آهن ته ڪي خواب بڇڙا هوندا آهن. خوابن جا ڪ يترائي قسم آهن. ڪي چون ٿا ته ڏينهن جون ڏٺل يا پڙتل ڳالهيون رات جو ننڊ ۾ ڏسڻ ايندبون آهن. ڪي شيطاني خواب به ٿين ٿا. ڪي استخارا لائق خواب به ٿ ين ٿا. خوابن جا تعبير به ٿين ٿا. مگر ڪو " راسخون في العلم " هجي جو خوابن جا تعبير ڪري، هڪ مقدس ڪتاب جنهن جو دنيا ۾ گهڻو ورد ٿئي ٿو. (القرآن) ان ۾ به خوابن جو ذڪر آهي.خوابن جي تعبير حضرت يوسف عليہ السلام لاءِ چئي وڃي ٿي ڪن ڪتابن ۾ هڪ خواب جو ذڪر اچي ٿوته عباسي شاهي خاندان جي هڪ عورت خواب ڏٺو ته ملڪ تي ڌارين جو قبضو ٿي ويو آهي. مل ڪ ۾ محل ڌارين جي حوالي ٿي ويا آهن، لٽيرن ۽ غاصبن ان سان زنا ڪئي آهي ڇا پاڪ دامن عورت لاءِ هن کان وڌيڪ ڪهڙي سزا ٿي سگهي ٿي. زارو قطار روئندي رهي. ڪاٿڻ پيٺڻ ڇڏي ڏنائين ڳري ڪنڊا ٿي وئي. ڪنهن سان سور سلي؟ آخر هڪ چولي پاڻ وقت سنگتيانڻي هن کان احوال پڇي ورتو، چيائينس " سائڻ " هن خواب جو تعبير ٿيندو. اهو احوال هن پنهنجي روحاني رهبر سان ڪيو. جنهن ٻڌي چيو ته اها ته پاڳوند ۽ پلاري عورت آهي. ان کي مبارڪ هجي هن کان اهڙو سٺو ڪم ٿيندو جنهن مان باقي رهندڙ دنيا مستفيد ٿيندي رهندي. اها حقيقت ج ڏهن ان پاڪ دامن بيبيءَ سان ڪئي وئي ته هن عربستان ۾ هڪ نهر کوٽايائين جنهن ۾ اڄ تائين ان خطي جا رهاڪو فائدو پيا حاصل ڪن ٿا ان نهر جو نالو ان پ لاري عورت جي نالي تي رکيو ويو. اها بيبي باقي خوش خورم زندگي گذارڻ لڳي. رباني صاحب هن ڪهاڻيءَ ۾ اهڙا ڪيئي حقائق بيان ڪيان آهن. مثلا :- شيرين سخن گهر ۾ آئي آهي ۽ ڏاڍي پريشان آهي. منهنجي بيڊ تي ويهي مون کي ٻڌائي ٿ ي ته منهنجي گهر ۾ رات چور گهڙيا هئا. ڏڻي بچايو... منهنجي مدد ڪر (1) منهنجا ٿپ ٿري ويا جو رات جيڪو خواب ڏٺو هيم... سوساڳيو لفظ به لفظ بيان ڪ يائين(2) رباني تمام ڏاهو ڪهاڻيڪار آهي. سندس گفتا ڏاهپ سان پريل آهن. هن ڪهاڻي ۾ پڻ ڪي اصلاح ۽ پهاڪا جا بجا ملن ٿا.جنهن ۾ ڪهاڻي پڙهڻ ۾ مزو اچي ٿو.

"آب حيات" ڪليات ڪهاڻي: ص: 18-180 ، 186 کان 209 تاءِ

Gul Hayat Institute

21- صبح ازل:-

غلام رباني آگرو هڪ سهڻو سيبتو ۽ وڙائتو اديب آهي. ڪيس لکڻ ۽ سمجهائڻ جو ڍ ول آهي. ماحول ۽ معاشري جي چڱاين خواهه مٺاين کي ڇاڻي ٿو. سندس عنوان ڪشش رکندڙ آهن. ربانيءَ جو مطالعو تمام وسيع آهي. جيترو سنڌ جي قدآور شاعرن جي شاعريءَ جو مطالعو ڪيو اٿس. اوترو ئي حافظ سعدي، جامي، رومي توڙي اقبال، فريد، شاهه حسين جهڙن جي شاعريءَ کان آشنائي رکي اٿس. هن ڪ هاڻيءَ جي ابتدا پڻ حافظ شيرازيءَ جي هڪ شعر سان ڪئي اٿس. رباني ڪنهن سان به مخاطب ٿئي ٿو ته اولين سياڻن جي طرح ٿئي ٿو.

هن ڪهاڻي ۾ ايران جي هڪ مانواري شاعره قرت العين کان ايترو ئي متاثر آهي، جيترو ميران ٻائي کان اثر ورتو اٿس. ان ڪري هن ڪهاڻي ۾ قرت العين جو هي شعر ڏنو اٿس.

تو حشم وجاهه سڪندري

من ورسم راهه قلندري

۽ پڻ هن شعر جي معنى به لکي اٿس. معنى هن ريت آهي.

تون ۽ سڪندر وارو رعب تاب

مان ۽ قلندر وارو هي فقير نمونو (1)

هڪ ذات لاءِ رباني جون لکيتون سهڻيون صلاحون آهن. سندس اهڙن صلاح پ ريل گفتن ۽ نڪتن جو ذڪر ڪجي ٿو.

...... مان ڪير آهيان ، هر اهل دل انسان ۽ عالم جي دروازي تي دستڪ ڏني ا ٿم. پر ڪٿان به جواب ڪونه ٿو مليم. (2)

...... آدم ڇاجو ۽ ڪنهن جو نالو آهي. ...... آدم هو آ- دم آيو ته آدم دم نه آيو ته مردو ڪڏ ڪوٺي ، وڃي پوري اچوس متان ڏپ ڪري (3)

---

1. آب حيات"، ڪهاڻي – ڪليات، ص: 212
   1- ايضا، ص: 213
   2- ايضا، ص: 214

...... انسان ذات جي ترقي ۽ روشن مستقبل جو مدار سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي ليول تي منحصر نه آهي. ان جو انحصار معاشري جي اخلاقي قدرن تي

Gul Hayat Institute

آهي. (1)

رباني صاحب کي جتان به نصيحت آموز گفتو وڻيو، اهو پڙهندڙن تائين پهچايو! مٿ

لا ً:-

...... پوءِ جنهن ذرڙي جيتري نيڪي ڪئي هوندي. اهو ان کي ڏسندو ۽ جنهن ذرڙي جيتري بدي ڪئي هوندي اهو ان کي ڏسندو ”القرآن“

...... ويهارو ورهيه اڳ، مان هڪ يار جي دعوت تي ڪن دوستن سان گڏ لالو ڪوٽ ويو هئس. اسان جي يار جو اوتارو هو بس ڪچين سرن جو هڪ ڪوٺو هو. گرم گرم پوڙ ۽ مانيون اسان جي اڳيان آڻي رکيون اسان ماني کائي پوءِ ڪيو.

ڪچي ڪوٺي اندر يڪتارن جي لرزندڙ تار تي دل درد جون صدائون بلند ٿيون.

جوڙي قلب بيت ربي، انسان ۾ سمايو

ڏسي ذات کي صفت ۾، مَلڪن ٿي نمايو

غلام رباني نه فقط پنهنجن ڪهاڻين ۾ پر پنهنجي حقيقي زندگي ۾ به غريبن جو يار رهيو هو. انهن غريب يارن جي اوتارن ۽ ڪچن ڪوٺن ۾ دعوتون کاڌيون ۽ انهن دعوتن کي هيئن ياد ڪيو اٿس. ...... صبح ازل! مون کي گهڻين ئي وڏين وڏين هو ٽلن ۾ رهڻ جو موقعو مليو آهي. روالپنڊيءَ جي انٽر ڪانٽيننل هوٽل، اسلام آباد جي اسلام آباد هوٽل ۽ سيدو شريف جي سوات هوٽل ۾ رهائش جو لطف ورتو اٿم. اهي هوٽلون ڇڻ محلاتون آهن. پر انهي مڙني محلاتن ۾ ڪابه محلات ۽ راڳ جي مجلسن ۾ ڪابه مجلس ڪوٽ لالو جي ڪچيءَ ڪوٺي ۽ راڳ جي مجلسن کان مٿي ڪانهي.

Gul Hayat Institute

رباني صاحب وٽ ڇا ته پيار هو، سندس هي ڪهاڻي شاهد آهي. رباني جو غريب دوستن سان ڪيترو پيار آهي ۽ رتبه ماڻهن کي عارضي طور وڏو ڪندا آهن، زندگي چار ڏينهن جو ڇٽڪو آهي، غريب توڙي امير احساس ۽ وفا جو اکر هجي ته غريبن يارن جا ڪچا ڪوٺا به بادشاهي محلاتن کان وڌيڪ لڳندا آهن جيئن رباني هن ڪهاڻي ۾ اهڙو ذڪر ڪيو آهي.

1- ” آب حيات“ ، ڪهاڻي – ڪليات، ص: 214 کان 218

22- <u>همسفر:-</u>

غلام رباني آگرو جي 1980ع کان پوءِ جي لکيل ڪهاڻين ۾ اسلام آباد جو ذڪر ملي

ٿو. اسلام آباد جي هوائن ۾ به ڪو اهڙو هڳاءُ آهي. هن ڪهاڻي ۾ به اسلام آباد جو ذڪر ڪيو اٿس، بهرحال جهڙو ديس تهڙو ويس هن ڪهاڻي جو پلاٽ ٽن مقصديتن وارن اصولن تي ٻڌل آهي. 1 ڪفايت 2- محنت 3- ڪوشش ڪنهن فلم ۾ گانو ٻڌوسون صبح سفر شام سفر، اس دنيا ڪا نام سفر ، هاڻي هن ڪهاڻي ۾ به رباني رڳو سفرن جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ ڪهاڻي کي نالو ڏنو اٿس.

” همسفر“ ...... اسان چنيوٽي واپار ۾ جو ڪامياب آهيون سو، ان ڪري جو اسان کي ننڍپڻ ۾ ئي ڪفايت جي ٽريننگ مليل آهي.

...... امان خرچي لاءِ چار پئسا ڏيندي هئي، چوندي هئي ته، چار ئي پئسا تنهنجا آهن. پر کپائڻ لاءِ ڪونهن توکي انهن ۾ هڪ پئسو جوڙڻو آهي

اڳان به هڪ ڳالهه جو تت جيڪو هن ڪهاڻي جو تت آهي.

...... اتم کيتي نيچ نوڪري ، پڻ بيڪار ۽ وڻ‌ڊڙ واپار هن همسفر ڪهاڻيءَ ۾ واپار جا به فائدا بيان ڪيل آهن. زندگي کي هن ريت بيان ڪيو اٿس.

نقش باقي نهين ڪوئي پيڇهي

غلام رباني آگرو ڪٽي پنهنجا حال به بيان ڪيا آهن.

...... ماضي جا الائي ته ڪيترا همسفر ياد آيا ، مرد به زالون به مون مٿن سالن جا سال پاڻ قربان ڪيو هو. پر هو مون کان پنهنجا مطلب حاصل ڪرڻ کانپوءِ ائين اکيون ڦيري ويا جو ڄڻ ته ڪڏهن واقف ئي ڪونه هئا. اڪثر انسان پنهنجي فطري مزاج موجب شايد خود مطلب ٿين ٿا.

هن ڪهاڻي ۾ رباني صاحب پنهنجا تجربا بيان ڪيا آهن ڪهاڻي ۾ نصيحت آميز مثال پڻ بيان ڪيل آهن. هي ڪهاڻي به اڳين ڪهاڻين وانگر بي مثال ڪهاڻي آهي.

Gul Hayat Institute

“ آب حيات” کان پوءِ واريون ڪهاڻيون، ص: 221-219 ۽230

23- <u>محمد موچيءَ جو حج</u>

غلام رباني آگري هن ڪهاڻيءَ جي شروعات هن طرح ڪري ٿو ته ڳالهه ڪندا ته گهڻا گهڻا سال اڳي، شام ملڪ جي دمشق نالي شهر ۾ محمد نالي هڪ موچي هو جو پنهنجي سٺي سڀاءَ ۽ مهمان نوازي سببان سڄي شهر ۾ مشهور هو. انهيءَ موچي پاڙي ۾ هڪڙو شاهوڪار رهندو هو، جو وري پنهنجي ڌن دولت ۽ بخيلي

سببان شهر ۾ مشهور هو. (1)
هڪ دفعي شاهوڪار شخص محمد موچيءَ کي اچي چيو ته ادا مون سان ڪو سنگتي ڪو نه ٿو ملي ، جو حج ڪري اچجي جو هل ته حج ڪري اچون، پراڻي دور ۾ اٺن تي سفر ٿيندو هو ۽ رستن تي مهمان سرايون هونديون هيون. هڪڙي رات پئي ڇڙا سراء ۾ ٽڪيا، جنهن ۾ هڪڙو شخص بيمار ۽ لاچار ٽڪيل هو، جنهن وٽ سمورا پئسا ڏوڪڙ کپي چڪا هئا، ويچارو عذابن ۾ هو: هڪ پرديس ٻيو بيماري مٿان وري پئسي ڏوڪڙ جي ڪمي، سراء جي مالڪ چتاءُ ڏنس ته ميان ڪ و خرچ جو بندوبست ڪر بنا پئسي مان توکي ٽڪائي ڪو نه سگهندس . رات جو ر ڙهي محمد موچيءَ وٽ آيو. جنهن همراهه کي دلداري ڏني ته ڏڻي سڀ سولي ڪ ندو، ماني کائي محمد موچي پنهنجي شاهوڪار سنگتي وٽ اچي ٿو. بيمار شخص جو ذڪر ڪري ٿو ، ۽ چويس ٿو تو وٽ رقم جهجهي آهي هن غريب جي مدد ڪ رين ته ڏاڍو چڱو شاهوڪار شخص چويس ٿو اهڙو مورکپائي وارو ڪم هرگز نه ڪبو........ محمد موچيءَ کي پنهنجي سنگتي ۾ وڏي اميد هئي........ سو اصل وسامي ويو خير صبح ٿيو، شاهوڪار شخص محمد موچيءَ کي چيو ته " ميان" اٺ ته اڳتي رڙهيو تنهن تي محمد موچي انڪار ڪندي اڳتي نه ٿو هلي ۽ چوي ٿو هيل حج منهنجي نصيب ۾ ڪونهي هن بيواهي بيمار شخص کي هڙي حالت ۾ ڇڏڻ تي دل نه ٿي چوي. شاهوڪار شخص اڳتي روانو ٿي وڃي ٿو. محمد موچي غريب جي خدمت چاڪري ڪري گهر موٽي اچي ٿو ڪجهه مهينن کان پوء پاڙي ۾ هُل ٿيو ته شاهوڪار شخص حج ڪري موٽي آيو آهي، محمد موچي به پنهنجو ڏن ڏو ڇڏي اچي ٻين سڻون اچي گس تي بيٺو جڏهن شاهوڪار شخص اٺ تان لهي ٿو، سندس مٽ مائٽ ، يار دوست ملڻ لاء اڳتي وڌن ٿا،

"آب حيات کانپوء واريون ڪهاڻيون"، ص: 234-231

پر حاجي سڳوري، انهن مان ڪنهن سان به هٿ ملائڻ کان اڳ پاسي کان ڦري اچي محمد موچيءَ کي ڀاڪر پاتو ۽ پوء تعظيم وچان سندس هٿن کي چمي ڏنائين ۽ چيائينس ته ادا تون منهنجي حق ۾ دعا گهر ته ڏڻي منهنجو حج قبول ڪري اهو لقاءُ ڏسي هرڪو وائڙو ٿي وڃي ٿو، خود محمد موچي به عجب ۾ پئجي وڃي ٿو، شاهوڪار کي ماڻهو کلي چون ٿا، ميان عقل ته جاء تي اٿئي هي ته اڌ واٽ تان موٽي آيو هو پوء شاهوڪار ماڻهو ڳالهه ڪري ٿو ته مان حج ڪري مديني مبار ڪ ۾ رسول الله ﷺ جي روضي پاڪ جي زيارت لاء ويس. رات جو مسجد نبوي ۾

نماز پڙهي پاسي سان ٿي ويٺس ته اک لڳي وئيم ، ڇا ٿو ڏسان ته حاجي سڀ ورا آهن جن سان گڏ بيٺو ڪعبة الله جو طواف ڪريان پري کان ڪا شيءِ اڏ امندي نظر آيم .... چار نوراني شخص هئا...... انهن شخص جي ڪلهن تي هڪ تخت هو، جنهن تي محمد موچي ويٺل هو! اهي نوراني شخص محمد موچيءَ کي طواف ڪرائي........... (1) منهنجن نظرن کان گم ٿي ويا...... بسنت بهار جهڙو جهو ٿو آيو، ڪارا ڪڪر آيا........ مينهن مان ڪو سوز ڀريئي آواز ۾ ڪو ڳائي رهيو هو. محمد موچي دمشق وارا! تنهنجو حج قبول! مون پاڻ پنهنجي ڪنن سان ٻڌو ته هن جهان جي هر شيءِ هوا، پاڻي، پکي پکڻ ، گاهه گلزاريون، هي ڌرتي آسمان سڀ گڏجي سيبائيندڙ آواز ۾ ڳائي رهيا هئا :- محمد موچي دمشق وارا ! تنهنجو حج قبول!

غلام رباني آگرو هن ڪهاڻي ۾ انساني خدمت جو درس ڏنو آهي، اهو عالمي پيغام آهي ته سڀ ڪجھ انسانن جي خدمت ۾ آهي انهيءَ معيار کي سامهون رکي هي ڪ هاڻي جوڙي وئي آهي هن ڪهاڻي جي شروعات توڙي آخر ۾ سٺي ڪردار نگاري ۽ بهتري منظر ڪشي ڪئي وئي آهي. ٻولي ۽ اسلوب بيان نهايت ئي وڻندڙ آهي اهو ميٺاج ۽ ڏانو پڙهندڙن جي ذهن کي گرفت ۾ وٺي ٿو جنهن مان ڪهاڻيڪار جي سوچ جو پتو پوي ٿو سندس انقلابي سوچ جي هي ڪهاڻي ڇرڪائيندڙ موضوع ، اسٽائيل ، ڊائلاگ ڇرڪ ڪيرائي ٿا ڇڏن. ڪهاڻيڪار پنهنجو مقصد سامهون رکي هي ڪهاڻي جوڙي آهي ان مقصد ۾ ڪامياب نظر اچي ٿو جنهن مان سندس شعور جي بيداري ، حب الوطني نظر اچي ٿي.

Gul Hayat Institute

1- سنڌي ادب ۾ تنقيد اينٿالاجي (حصو ٽيون). "افسانوي ۽ فڪري ادب" مرتب - جامي چانڊيو- پهريون ڇاپو ، سنڌي ڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 2007ع.

6.غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي تي تبصرو:-

غلام رباني آگري جو شمار سنڌ جي وڏن نثر نويس عالمن ۾ ٿئي ٿو، افسانن جي دنيا جو وڏو افسانا نگار، ڪهاڻيڪار، سوانح عمريون لکندڙ وڏي پايه جو سفرنگار ، سندس نثر جي صنفن ۾ سفر ناما، خط ، انٽرويو، تقريرون ، ڊائريون، ادارن جا احوال ، ادارن جون خدمتون ساراهڻ جوڳيون آهن. ربانيءَ جي تحريرن ۾ اعتقادي مسئلا اخلاقي، هدايتون، عبرت، تنقيد، دليل، تاريخي ۽ نيم تاريخي قصا، ماضيءَ جا حقائق، آثار ڪائنات، اشارن ۽ ڪناين کان علاوه گفتا لفظ صاف ۽ چٽا بيان ڪيل آهن.

سنڌ ۾ چوڻي آهي ماءُ ٻار لاءِ ۽ دائي پورهئي ڪرڻ لاءِ ٻار سان پيار ڪندي آهي.

اسان وٽ اڪيچار ليڪ آهن. هر هڪ پنهنجو هٽيءَ سارو هوڪو ڏنو آهي. اسان لا ۽ سڀئي مان وارا آهن. انهن جا ڪيترائي درجا آهن. هر هڪ پنهنجي پنهنجي حرارت واري پَدَ تي بيٺل آهي. انهن جي پورهئي جي ماپ لاءِ ادبي ماپا ۽ علمي قدر آهن، انهن ماپن ۽ ماڻن سان جڏهن پاڪستان ٺهڻ کان وٺي هن دور تائين ڪ سوٽيءَ تي پرکون ٿا ته رباني کرو، برجستو سورهيه هئڻ سان گڏ ادبي کيتر جو اهڙو محرڪ آهي. جنهن لاءِ چئي سگهجي ٿو.

پاڻياري سڀ ڪا ، سر مٿي گهڙو ڌري
ڪالئه سڄڻين، ڪا پورهئي ڪاڻ پري

سو رباني سڄڻن ۽ ساٿين لاءِ ئي لکيو آهي. سندس لکڻين ۾ اهڙو درس آهي، جنهن جو اثر دير پا ۽ جٽادار آهي، جنهن ڪري پاڪستان ٺهڻ کان وٺي اڄ تائين جي لکندڙن ۾ سرموڙ جي حيثيت رکندڙ آهي. رباني صاحب جا ڪتاب "ماڻهو شهر ڀنڀور جا"، "جهڙا گل گلاب جا" "خط غبار"، "هنگلاج ۾ چانهه" " ٿيا قلب قرار " "سنڌي ڪلچر" "سنڌي ادب تي ترقي پسند تحريڪ جو اثر" " سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" " آب حيات" اهڙا شاهڪار مجموعا آهن، جيڪي غلام رباني آگري جا علمي ادبي کيتر جا مٺا ۽ ميويدار وڻ آهن. جنهن تي جيترو لکجي اوتر گهٽ آهي، سندس قلم جي ڪمال کي سلام پيش ڪيان ٿو. رباني جي گفتن مان مثالي ٽڪرا جهڙا گل گلاب جا ص 110 هت ته وک وک تي ڪنڊا چڀن ٿا. ۽ انهن کي هٽائي پنهنجي لاءِ رستو ڪڍڻو ٿو پوي. غلام رباني جي نظر ۾ سهڻيءَ جو ڪردار انسان ذات جو معراج آهي. (عنوان بابا سائين عبداللطيف آگرو: ص: 123)

Gul Hayat Institute

...... ڪاري رنگ جي ڀٽري چونڊي ، ڀٽرين جي دير تي ڇٽيندا هئاسين. ته منجهائن ڇڻنگون نڪري پونديون هيون. ڏايو مزو ايندو هو. ڇڻ ته جنت جا ڏيئا ٻري پوندا هئا...... امان اڄ بڪ لڳي آهي. منهنجا اهي اکر ٻڌي سندس اکين ۾ خوشيءَ جا ڳوڙها اچي ويا، سٽ پائي اٿي اڌ پاءَ جيترو ڪڇڙو ڪڪڙ جو چوزو گهرايائين، ڦوٽي جي داغ (داگ) سان ڪارن مرچن ۾ رڌيائين ۽ نرم اوڦراٽو پچائي ڀرسان ويٺي ننڍڙا ننڍڙا گرهه ٺاهي وات ۾ ڏيندي وئي، جڏهن ڪائي ٻؤ ڪيم، ته الله جو مٺو نالو وٺي لولي ڏنائين مون کي ننڊ ڪڻي وئي. زندگيءَ ۾ مون ان کان بهتر ماني ڪونه کاڌي" رباني جا هي جملا اهڙا ته اثرائتا آهن. جنهن ۾ ماءُ جي سچي محبت جو اظهار آهي.

...... مون کي يقين آهي ته قيامت جي ڏينهن جڏهن الله سائين گاهي فقير کي قبر مان اٿاريندو ته ڪائنس ڀڄاڻو ڪو نه ٿيندو. ملائڪن کي حڪم ملندو ته بهشت

جا دروازا کولي ڇڏيو گاهي فقير اچي رهيو آهي. ”جهڙا گل گلاب جا“ (ص 131)
بابا سائين جي زندگي جو پويون عرصو تنهائي ۾ گذريو فقط سائين مير محمد گهانگهرو چاچي عبدالعليم اڇڻ، چاچي نصرالله جلباڻي سان اڳ وانگر قرب جو رستو قائم رکيو جڏهن بابا سائين جي حياتي جو پيالو ڀرجي آيو، تڏهن هڪ ڏينهن مون کي چيائين ته ”پٽ“ بهشت جي وڏي ڳالهه ٻڌجي ٿي. پر هن جهان جا نظارا به وڏا وڻندڙ آهين، جو ڪنهن به انسان جي انهن کي ڇڏڻ لاءِ دل ڪانه ٿي ٿئي. بابا سائين، امان مٺي ٻئي ڇڻا هي جهان ڇڏي ويا آهن، پر هو اسان جي ڳوٺ جي قبرستان ۾ ابدي آرامي آهن. مان جڏهن ٻارهين مهيني، ٻئي سال ڳوٺ ويندو آهيان، تڏهن قبرستان ۾ حاضري ڏيڻ ويندو آهيان جڏهن سندن تربتن وٽ وڃي ويهندو آهيان، تڏهن ڌرتي لڏڻ لڳندي آهي ۽ آسمان ۾ سخت گجگوڙ ٿيندي آهي پر ڪڪر ڪو نه هوندا آهن، ان ڪري منهنجون اکيون وسڻ لڳنديون آهن،

رباني صاحب جي نثر ۾ ڪهڙي نه زبردست وڻندڙ ٻولي بيان ٿيل آهي. رباني اهڙو ليکڪ آهي، جنهن جي لکڻين ۾ ڀرپور فڪري ۽ فني حسن سان گڏ پنهنجي تحريرن ۾ خارجي ۽ ڳوٺاڻي زندگي کي موضوع بنايو آهي، اتي اڀوجهه ۽ سادا ما ڻهو رهن ٿا، سندس ڪهاڻيون سماجي کوٽ جو ۽ فني ڪمزورين جي ڪري پنهنجي دور جي پڙهندڙن جي ذهنن تي ڀرپور تاثر نه ڇڏي سگهيون آهن. رباني سنڌي سماج جي نبض تي هٿ رکي موضوعن جي چونڊ ڪئي آهي. هن سنڌي سماج کي زندگي ۽ موت جهڙن مسئلن کان آگاهي ڏني آهي. رباني جون ڪهاڻيون ”هوندا سي حيات“، ”بري هن ڀنڀور ۾“ جاگيرداري خلاف بغاوت جو منظر ڏيکاريو ويو آهي، ڪهاڻي بيان انداز وڻندڙ پر پڙهندڙن کي ٿڪائي ٿي وجهي. ”شيدو ڏا ڙيل“ غلام رباني جي مشهور ڪهاڻي آهي. شيدوڏاڙيل ڪهاڻي ۾ اسان جي سماج ۾ اهڙا اهڙا ڪردار اڀريا آهن، جيڪي سماج ۾ وحشت ۽ جبر ڏسي ڌاڙيل ٿيا آهن. ليکڪ ڌاڙيل کي ظالم نه مگر اصل وڏيرن کي ظالم ڏيکاريو آهي. رباني جا اڪثر بيان بيان جامع ۽ مفصل آهن. ڪهڙو به سندس موضوع کڻو ان ۾ تضاد وارا نڪتا به اتي بيان ڪيا اٿس. هڪ مضمون بيان لکندي ان سان تعلق نه رکندڙ ڳالهيون پڻ بيان ڪيون اٿس. هڪ مضمون جي وچ ٻيو مضمون اچي وڃي ٿو. اهڙي طرح ذهن ۽ توجهه هر هنڌ بدلجي وڃن ٿا. سندس بيان جو رخ رکي رکي جدا جدا طرفن ڏانهن ڦري ٿو. جزن يا پاڱن توڙي مضمونن جي ڳنڍجڻ يا ٽٽڻ جو ڪٿي سنڌو يا نشان نظر نٿو اچي گويا ربانيءَ جون تحريرون هزار داستان يا الف ليلا واري داستان جو نقل آهن.

Gul Hayat Institute

غلام رباني آگرو ، عنوان ، "عبداللطيف آگرو" ، پهريون حصو ، ڇاپو ٻيو ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2007ع، ص: 117 ۽ 140

7 ـ سوانح نگاري تي تبصرو:-

جيئن ته مذڪوره عنوان ۾ پنهنجي تحقيقي حوالي سان غلام رباني بحثيت سوانح نگار جو ذڪر ڪيو اٿم. مگر هن حصي ۾ سوانح نگاري جي فن بابت جائزو وٺ ندس ته سوانح نگار ڇاڪي چئبو آهي؟ ۽ ان سان ملندڙ جلندڙ هڪجهڙائي رکندڙ ٻيا ڪهڙا بيان آهن. ان جي روشني ۾ ڏيسل ماهرن جي اصولن جي آڌار تي غلام رباني جي سوانح نگاري جي بابت وضاحت ڪندس.

Gul Hayat Institute

سوانح نگاري ڇا آهي؟:-

جيئن ته هن فن جي وضاحت ڪري الڳ حيثيت يا تعين ڪرڻ ڏکيو ڪم آهي. نئيڙ ي ڪوشش ورتي اٿم. ته هن فن سان لاڳاپيل صنفن آتم ڪهاڻي ، خاڪا، تذڪرا، جيون ڪهاڻي، سوانح عمري جي ڪجھ وضاحت ڪريان ۽ ان ڪانپوء پنهنجي مقصد ڏانهن اچان ۽ غلام رباني آگرو جي ٽن ڪتابن جو جائزو وٺان. ۽ هڪ نئيڙي پڙهندڙ شاگرد وانگر ڪچڙي ۽ علم کان اڻڄاڻ ذهن کان ڪم وٺان ته سوانح عمري يا سوانح حيات جو سنڌي ادب ۾ ڪافي مواد موجود مٿي ذڪر ڪيل صنفن يعني آتم ڪهاڻي ، سوانح عمري، تذڪره نويسي ، خاڪا نويسي جي وضاحت کان اڳ ايترو چوندس ته انهن صنفن جو تعلق چئن ويڳين ٻنڀرن يا ٻائرن وانگر آهي. جن ۾ ٿورو گهڻو فرق موجود آهي.

(1)سوانح عمري لکڻ وقت ليکڪ انهي ڳالهه جو پابند هوندو آهي ته ڳالهه جي

حقيقي ڇنڊ ڇاڻ ڪجي.

(2)سوانح عمري ۾ جنهن شخص بابت لکيو ويندو آهي ته ان ۾ سوانح نگار مرضي شامل نه ڪندو آهي.

(3)سوانح عمري ۾ مختصر بيان ۽ ليڪ ڪنهن شخص جي جنم جو سال ڏيندو آهي ۽ فوت ٿيل آهي ته وفات جي تاريخ ڏيندو آهي.

(4)سوانح نگار لکڻ وقت ليڪ ڪنهن شخصيت جا حالات ٻين کان حاصل ڪري مواد ڪٺو ڪندو آهي. اهو مواد مختلف جاين اخبارن ، رسالن يا خود پاڻ پڇ ي لکندو آهي.

قاضي خادم "ادب ۽ روايتون" ڇاپو پهريو: سنڌي ساهت گهر حيدرآباد ، سنڌ ، 1992 ع، ص: 49

آتم ڪهاڻي ۾ ليڪ پنهنجي زندگي جو احوال لکندو آهي. جنهن ۾ خود ليڪ پنهنجي باري ۾ لکي ٿو ته: "اها سندس ذاتي آهي. ان جو علم سواءِ ٻي ڪنهن کي ڪونهي. ڇو ته ان ۾ ان شخصيت جا ڪجھ پهلو شامل هوندا آهن.

الف: ذاتي زندگي

ب : شخصي آزمودا

ت : ماحولياتي تجربو

ث : سياسي ۽ سماجي پسمنظر

خاڪا نويسي بابت ڊاڪٽر قاضي خادم لکي ٿو ته: "خاڪو بنيادي طرح جيون ڪهاڻيءَ جو ئي قسم آهي، فرق صرف اهو آهي، ته هن صنف ۾ جيون ڪهاڻيءَ واري طوالت ۽ تفصيل کان پاسو ڪيو ويندو آهي.

Gul Hayat Institute

الف : جيون خاڪا

ب : ادبي خاڪا يا شخصي خاڪا

جيون خاڪا گهڻو ڪري، مذهبي سماجي ۽ سياسي شخصيتن جي باري ۾ هوندا آهن. جن ۾ ڪنهن به قسم جو وڌاءُ کان ڪم نٿو وٺي سگهجي ۽ هنن جو احوال جيئن جو تيئن بيان ڪرڻو پوي ٿو.

جيون خاڪا:-

گهڻو ڪري مذهبي ، سماجي ۽ سياسي شخصيتن جي باري ۾ هوندا آهن. جن ۾ ڪ نهن به قسم جي وڌاءُ کان ڪم نٿو وٺي سگهجي. خاص ڪري مذهبي شخصيتن جي حياتيءَ جي بيان ۾ ڪا به تبديلي پسند ۾ برداشت نه ٿي ڪئي وڃي ۽ نه ئي تاريخي انگن اکرن ۾ ڪا به ڦير ڦار ڪرڻ ممڪن نه آهي. موضوع ڏانهن ايندي غ

لام رباني آگري جي ٽن ڪتابن جن کي خاڪا چيو وڃي ٿو. انهن ڪتابن ۾ "جهڙا گل گلاب جا" (2 ڀاڱا) "سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" انهن ڪ تابن کي خاڪا نويسي چيو وڃي ٿو. جڏهن مذڪوره ڪتابن جا مطالعو ڪجي ٿ و.

"سنگت پبليڪيشن"، جولاء، آگسٽ – سيپٽمبر – خاڪا نمبر، 2013ع.

ته ماهرن جي مٿي ڏسيل اصولن تي پرکجي ٿو ته، غلام رباني صاحب جا ٽئي ڪ تاب ظاهر ۾ جيون خاڪا آهن. پر ادبي پرک جي اعتبار کان سندس لکيل ڪتابن کي هيٺين طرح ورهائي انهن جو ڏار نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو.

" جهڙا گل گلاب جا " (پهريون حصو)

هن ڪتاب ۾ غلام رباني آگري سنڌ جي نامارن شخصيتن جو ذڪر ڪيو آهي. انهيءَ ۾ سڀ کان پهرين نمبر تي ڪتاب جو مقدمو آهي. مقدمي کانپوءِ سنڌ جي ڏ اهي شخصيت علامه آءِ آءِ قاضيءَ جو ذڪر ڪيل آهي، هن خاڪي ۾ علامه امداد علي قاضي جي ڪتابن ۽ سندس جي وابستگي بابت فلسفيانه ڳالهيون ڪيل آهن، پر علامه امداد علي جي جنم جي تاريخ وغيره جو ڪٿي به ذڪر ٿيل نه آهي، پر نوڪري دوستن يارن ۽ ٻين مامرن مسئلن جو ذڪر ڪيل آهي. هن ۾ به رباني جو ياد گيريون سمايل آهن.

1_عبداللطيف آگرو جيڪو رباني صاحب جو والد محترم هيو. هن شخصيت جي ذ ڪر ۾ رباني پنهنجي ننڍپڻ ۽ تعليم بابت، استادن شاگردن بابت ذڪر ڪيو آهي. پنهنجي اوس پاس بابت پنهنجي يادگيرين کي سهيڙيو آهي. هن ۾ به پنهنجي والد جي جنم وفات جون تاريخون ڪونه ڏنيون اٿس.

1- ڊاڪٽر عمربن محمد دائود پوٽو: علامه امداد علي ، عبداللطيف آگرو، وانگر هن شخصيت جو ذڪر اڌ ۾ مان ڪيو اٿس. پر علامه عمر دائود پوٽي جي زندگيءَ جا ڪي اهم پهلو بيان ڪيل آهن ۽ هن ۾ مذڪوره شخصيت جي وفات جي تاريخ شروعات جي ڏني اٿس. ڇو ته غلام رباني جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو نائب سيڪريٽري ٿيو هو. تڏهن رباني لکي ٿو ته ان وقت علامه عمر دائود پوٽي جو پيالو ڀرجي آيو هو. سندس گهرائپ ۽ گهاٽائيءَ جو موقعو ڪونه مليو هو. غلام رباني آگرو علامه عمر دائود پوٽي جي والد جو نالو ۽ سندس ڏنڌ ي بابت ذڪر ڪيو آهي.

2- عثمان علي انصاري : مذڪوره شخصيت بابت لکي ٿو ته جي- ايم- سيد چوي ٿو ته انصاري جا ابا ڏاڏا ٻاهران آيا هئا. بهر حال هن ۾ رباني صاحب اڳين

Gul Hayat Institute

شخصتن وانگر جنم ۽ وفات جا سال ڪو نه ڏنا آهن.

3- ميران محمد شاهه: هن شخصيت جو احوال لکندي. رباني جي تحريرن ۾ معلوم ٿئي ٿو ته،رباني هن شخصيت ۾ به پنهنجون ڪجهه يادگيريون سهيڙيون آهن.

4- پير احسام الدين راشدي: هن ڪتاب جي آخر ۾ پير حسام الدين راشدي ڪي رکيو آهي ۽ هيٺ فوٽ نوٽ ۾ پير حسام الدين راشديءَ جي جنم جي تاريخ 1911ع ڏنل آهي. جنهن ۾ حسين شاهه راشدي جي حوالي سان لکي ٿو ته: "جنهن جي چاچي جيڪا بائيوبڊيٽا ٺهرائي هئي، ان ۾ جنم جو هنڌ بهمڻ لکايو هئائين 1911ع بهر حال مذڪوره ڪتاب پڙهڻ ڪانپوء ان نتيجي تي پهتو آهيان ته "جهڙا گل گلاب جا" (پهريون حصو) ۾ غلام رباني سهڻي ريت پنهنجين يادگيرين کي سهيڙيو آهي. انهن عظيم شخصيتن سان همدرديءَ ۽ ان جي ادبي خدمتن تي ڀرپور نوٽ لکيا آهن ۽ ان وقت جي حالات ۽ واقعات جي روشني ۾ شخصيتن جي خدمتن کي ساراهيو آهي.

1- جهڙا گل گلاب جا (حصو پهريو)

هن ڪتاب کي به نه ڪي خاڪا چوندس نه وري سوانح عمري چوَ ته هي ڪتاب پهرين حصي وانگر هن ڪتاب ۾ (17) سترنهن جن شخصيتن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ انهن شخصيتن سياسي، سماجي ۽ ادبي ميدان ۾ خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. هي ڪتاب غلام رباني آگري جي يادگيرين تي ٻڌل آهي، جهڙي طرح پهريون حصو باڪ مال نموني لکيل آهي، انهن يادن کي جهڙي طرح سهيڙيو ويو آهي، ۽ انهن خوبصورت لفظن جملن واقعن جو بيان آهي، اهڙي طرح هن ڪتاب جي جيتري ساراهه ڪجي اها گهٽ آهي. هن ڪتاب ۾ 17 امر ڪردارن جي زندگي بابت ڪ يتريون ئي دلچسپ ۽ انوکيون ڳالهيون بيان ڪيل آهن، اهي بيان اسان تائين اهڙي معلومات فراهم ڪن ٿا، جن جي تمام گهڻي ضرورت آهي. انهيءَ ضرورت جي کو ٽ کي پوري ڪرڻ جي سٺي ڪوشش ڪيل آهي، هي ڪتاب ماضيءَ جي تاريخي داستان هئڻ سان گڏ تاريخي ماخذ جي حيثيت پڻ رکي ٿو.

8 ـغلام رباني آگري جي قلمي پورهئي جو تنقيدي جائزو-:

اسان کي اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته غلام رباني جو قلمي پورهيو علم ادب ۽ ادبي

Gul Hayat Institute

تخليق جي راهه ۾ پانڌيئڙن لاءِ رهبر ۽ رهنما ٿيندو. جنهن مان سنڌي ليکڪ ضرور فائدو حاصل ڪندو. غلام رباني جا سمورا مضمون ، مقالا لکيل ڪتاب تمام وڏ ي ڏاهپ ۽ اتساهه سان لکيل آهن. سندس لکڻين مان ماديت سان گڏوگڏ روحانيت جو پڻ درس ملي ٿو. سندس سڄو سارو فڪر ۽ فهم اسلامي تصوف جي رنگ ۾ رتل آهي سندس ڪتابن ۾ معنٰي جا موتي پوئيل آهن جيڪي املهه آهن، سندس بيان ڪيل نڪتن جي ٻولي سولي ۽ سهڻي آهي. رباني مرحوم جي لکڻين ۾ وڏي علمي افاديت آهي. ان جي ضرورت جهڙي ڪالهه هئي، ۽ اڄ آهي ۽ سڀاڻي رهندي، سندس ادبي اصول ادبي دنيا لاءِ سونهري اصول آهن. ربانيءَ خود لکيل يا ڇپايل يا ايڊٽ ڪيل تحريرن ذريعي هن وچايل وٿون هٿيڪيون ڪيون آهن. هن جيڪا جاکوڙ ۽ جستجو ڪئي آهي، اهو ڪم ساراهڻ جهڙو آهي. هن هڪ پل به سنڌ سنڌ يت ۽ ان جي ادب ۽ ڪلچرل جي خدمت ڪانسواءِ نه گذاريو بقول شاهه لطيف رح

” تتي ٿڌي ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي “

اڄا به ان ڪان وڌيڪ سائين سلطان الاولياءَ لنواري شريف جي باني جي قول مطابق

” سڄڻ ڏٺو جن، تن ڏسڻ غير گناهه

جني لڌي راهه، ويهڻ تني وهه ٿيو.“

غلام رباني آگري جي جدوجهد جنهن کي هن تحريرن ۾ بند ڪيون آهن. اها سنڌي ادبي دنيا ۾ انمٽ ۽ اٽوٽ نشان ٿي رهندي. اهو اسان توڙي اسان جي ايندڙ نسلن لاءِ هڪ ادبي تحفو ۽ سوکڙي آهي. جنهن مان هر ادبي ذوق رکندڙ انهي مان وڏو فائدو حاصل ڪندا رهندا رباني سنڌي ٻوليءَ جي جيڪا خدمت ڪئي آهي.ان جا انفرادي توڙي اجتمائي فائدا نظر اچن ٿا. سندس جون عبارتون ته مختلف ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، مگر سندس فڪر ۽ فهم هڪڙو ئي آهي. اهو ته انسان ذات جي فلاح ۽ بهبودي ۽ جملي قومن جو ادب ساڻيڻ هر وقت ۽ هر جاءِ تائين الاهي جو قائل ۽ حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سيرت مبارڪ جا حوالا ڏيڻ ۽ پڻ مشائخ ڪرام ۽ صوفي عظمتن جا قول حوالي طور پيش ڪرڻ هڪ مضمون ۾ لکي ٿو ته: “محمد هاشم جا سڪايل وڻ اڄا ساوا ڪونه ٿيا آهن. حالانڪ اهو مقولو مخدوم شهيد عبدالرحيم گرهوڙي جو آهي. (1) سندس تنقيد به اهڙي جو پڙهندڙ توڙي ٻڌندڙ جي دل تي اثر ضرور ڪري مگر بار نه ٿي ڪري جئين ته هن ئي مقالي ۾ محمد هاشم ٺٽوي تي تنقيد ڪندي لکي ٿو ته مخدوم صاحب مهراڻ درياءَ (سنڌ و دريا) جي انڪٽ موجن ۽ بيشمار لهرين هوندي به سنڌ کي عربي صحرا سمجهي “هاشمي ڪوزا ” ايجاد ڪيا هئا. (2)

رباني جي تحرير فاسدرت ڪيڻ واري نشتر جهڙي به آهي. هن ئي مضمون ۾ لکيو ا

Gul Hayat Institute

ٿس. سنڌ جي بي رحم معاشري ۾ اهڙي سٺي اميد رکڻ ٻٻرن کان ٻير گهرڻ وانگر آهي.انهي ساڳئي مقالي خط شاهه والي الله دهلوي جا مخدوم معين ٺٽويءَ ڏانهن. تازو اخبارن ۾ هڪ خبر آهي. جنهن مان وري هن دور جي سنڌ جو احوال معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي فلاڻي ضلعي ۾ ڪتن ۽ سوئرن جي ويڙهه جي ٽ ورنامينٽ وڏو مقابلو ٿيندو، جنهن ۾ خفتي وڏيرا پنهنجي ڪتن جون لوڌون ڪ اهي ايندا ۽ سوئرن تي ٻڇيندا. پنجاب جو وڏيرو پنهنجا ڪتا ڪاهي ايندو ۽ پنهنجي ٻائرن سنڌي وڏيرن جي هن شاهاڻي شغل ۾ ساڻن شريڪ ٿيندو. غلام رباني جون تحريرون ۽ ان ۾ اعتقادي مسئلا، اخلاقي هدايتون ، عبرت، تنقيد، دليل تاريخيءِ نيم تاريخي قصا ماضيءَ جا حقائق ، آثار، ڪائنات ، اشارن ۽ ڪناين، ڪان ء لاوه چٽا ۽ صاف بيان ڪيل آهن. آگري جا عنوان جامع ۽ مفصل آهن. ڪهڙو به سندس موضوع ڪڻو ته ان سان تضاد وارا نڪتا به اتي بيان ڪيا اٿس، هڪ مضمون بيان ڪندي ان سان تعلق نه رکندڙ ڳالهيون ٻڻ اتي اظهار ڪيون اٿس. رباني جي مضمونن ۾ ٻڻ ڪٿي ڪوٽ نظر اچي ٿي مثال هڪ مضمون جي وچ م ٻيو ٻڻ مضمون اچي ٿو،اهڙي طرح مخاطب ۽ هٽڪلم هر هنڌ بدلجي وڃن ٿا. سندس بيان جو رخ رکي رکي جدا جدا طرفن ڏانهن ڦري ٿو. جزن يا ٻاڱن توڙي مضمونن جي ڳنڍجڻ يا ٽٽڻ جو ڪٿي سڌو يا نشان نظر نه ٿو اچي. گويا رباني جي تحريرن هزار داستان يا الف ليلان واري داستان جو نقل آهن، ته ڪٿي رباني پنهنجي مضمونن ۾ جو فني اوج ٻڻ سمايوآهي.

منجهس انسان دوستي ۽ خيرخواهي اقوام عالم جي سمايل آهي، ڪٿي مغربي ليک ڪن جي اثر ۾ اچي اسان جا سنڌي ليکڪ مست قلبي ۽ دلي ڪشادگي ۽ روحاني پاڪائي ۽ ذهني بلندي کان بي خبر آهي. وٽن تعميري جذبو ۽ غائب آهي. مگر اسان جو آئيڊل ۽ آدرش رباني صوفي منش پنهنجي محبت آميز، الفت انگيز ۽ حيات آفرين ، جذب و مستي سان زنده ليکڪن جي غلاظتن ۽ ڪثافت کي يڪ لخت ميساري اڇو اجرو ڪري ڪايا پلٽي ڇڏي آهي.

غلام رباني جي حسن انتخاب کي داد ڏيڻ ڪانسواءِ رهي نٿو سگهجي هن سنڌ واسين کي صوفين ، درويشن جي حيات ۽ ڪلام سان روشناس ڪري وڏو ڪم ڪيو آهي. سندس تحريرن ۾ سطحي ڳالهه ڪيل نه آهي.

سندس قلم ڳوڙهائي ۽ عميقائي سان بيان لکيو آهي. مثال طور ”وحي“ جي حقيقت ۾ تمام گهڻي جستجو ڪئي آهي. جهڙوڪ وحي جي معنٰي، وحي جي اصطلاحي معنٰي وحي جي ڪيفيت يا وحي جي نازل ٿيڻ واري حالت وحي جي نازل ٿيڻ وقت حضورﷺ جن جي بدني حالت يا وجودي ”پوزيشن “ جيڪا وحيءَ جي نازل

Gul Hayat Institute

ٿيڻ وقت وحي جي پذيرائي بيان ڪئي اٿس، اها وڏي اتساهه ۽ سڪ ۽ معلومات تي مبني آهي، جهڙوڪ وحي جي اچڻ وقت حضور ﷺ جن گهنٽڻين جا آواز ٻڌندا هئا، جئين هن دور ۾ موبائيل تي ڪو پيغام ايندو آهي ته قسمين قسمين ڪال جا آواز ايندا آهن. ڪڏهن ڪو آدمي صورت وارو شخص روبرو سلام ڏئي ويهندوهو. گفتگو ٿيندي هئي. جيڪا صرف پاڻ سڻندا هئا. بعضي سڄي ڪچهري ۾ آواز ٻڌو ويندو هو. ڪڏهن سندس منهن مبارڪ ڳاڙهو ٿي ويندو هو. ته ڪڏهن سڄو بدن پگهر ۾ پسي ويندو هو. مطلب ته مٿن ڄڻ وڏو بار اچي پوندو هو. غلام رباني آگرو جيڪو به لکيو سو وڏي جانفشانيءَ سان بيان ڪيل آهي. جيڪو لفظ جملو لکيو اٿس. اهو چڱي ريت سوچي ۽ سمجهي لکيو اٿس هن دور ۾ رباني جي تحريرن کي مطالعي ۽ اڀياس جي ضرورت آهي. سندس ڪم اسان کي ذهني اوسر ۽ ترقيءَ جو رستو مهيا ڪري ٿو.

غلام رباني آگري جي تحريرن ۾ ٻوليءَ جو ورجاءُ سڀاجهو ۽ سولو آهي. ٻڻ مٿ اس ۽ نمڪيني به آهي، سندس لکڻي سهڻي ۽ سٺري آهي. مطلب ته رباني جي لکيت ۾ اڪيچار خوبيون آهن، اها پر لطف ۽ پر ڪشش آهي، نزاڪت ۽ نفاست ڀڻ منجهس آهي، ڄڻ رنگ برنگي گلن جو گلدستو آهي، گهڻي جاذبيت ۽ هماگيريت سببان دلنواز ۽ دلفريب آهي، سندس نثر نويسي سدا بهار آهي، منجهس اڪٿ صلا حيتون ۽ اٿاهه استعداد آهي. نثري ادب جي کيتر ۾ زرخيزي آندي اٿس. هن سنڌي ادب جي نثري پهلوءَ کي ترقي ڏيارڻ ۾ مالامال ڪرڻ ۾ گوناگون ڪوششون ۽ ڪ اوشون ڪيون آهن. سندس پورهيو تصنيف ۽ تاليف سان گڏوگڏ ترجمو به انتهائي اهميت رکي ٿو. رباني جي دور ۾ ڪن نام نهاد عالمن توڙي بي راهه روين صوفين ۽ دقيانوسي ليکڪن ڪجهه غلط فلسفيانه نظرين کي اسلامي لاب ۾ فاسد خيالات کي جنم ڏنو. ليڪن هن دور م ڪي مصلح ۽ مفلح مجدد به هئا. تن پنهنجي اجتهاد سان سنڌي ادب ۾ اهڙي صورت پيدا ڪري وڌي. جو معتقدانه ۽ مشترڪانه اثرات زائل ٿيندا رهيا. اهڙي گروهه جي دائري ۾ غلام محمد گرامي، انجم هالائي، محمد ابراهيم جويو، حيدر بخش جتوئي، برڪت آزاد، رشيد ڀٽي، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر گل حسن لغاري، ڊاڪٽر غلام علي الانا، علي محمد راهو، ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ، مولانا غلام مصطفٰي قاسمي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، ڊاڪٽر حبيب الله صديقي، جمال الدين مومن، سائين جي ايم سيد، تاج صحرائي، ڊاڪٽر اياز حسين قادري، جمال ابڙو ۽ ٻيا ڪيترا جن ۾ غلام رباني آگرو به اهم جاء والار ي ويو آهي. سندس مکيه خاصيت هئي "خارجيت" ليکڪن جي ليکن ۾ هڪ اعلي معيار، پوري علميت، اظهار ۾ چٽائي ۽ مضمونن توڙي تنقيد جي کيتر ۾ خارجي پرک

Gul Hayat Institute

جو اظهار انهن سببن ڪري غلام رباني نه رڳو عظيم افسانه نگار، مترجم، محقق ۽ موٴرخ جي روپ ۾ ڄاتو وڃي ٿو بلڪ ڪيس ساهت جي سائين جو درجو ڏنو ويو آهي. اگر رباني سان ڪنهن جي ڀيٽ ڪريون ته اهو سندس هڪ همدوش آهي. ڊا ڪٽر تنوير عباسي جنهن کي به سنڌي ساهت جو مهان تارو سڏيو ويوآهي، ٻنهي شخصن ۾ عبرت انگيز فرق ۽ هڪجهڙائي آهي، رباني وڏي سگهه ۽ سوچ جو مالڪ هو، جيڪو پنهنجي پوئيان معيار جون آعليٰ تخليقي رچنائون ڇڏي ويو. سندس ڪ تابن مان "جهڙا گل گلاب جا"، "سنڌ جا بربحر ۽ پهاڙ، توڙي ٿيا قلب قرار، جن جي و ڏي اهميت آهي، تنوير جي ڪتابن "رڳون ٿيون رباب"، "ڪلام نانڪ يوسف" ، "ڪ لام خوش خير محمد توڙي جو"، "سچل جو سنيهو" وغيره ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ٻ ئي حيات ۽ ادب کي اندروني طور ڳنڍيل ۽ مڃيندڙ هئا، پنهنجي صحيح سهڻي لک ڻي جا توڙي لطيف ذوق ۽ سالم پرک جا ماڻ پرماپا مقرر ڪرڻ جي شروعات ڪئي ۽ ٻنهي سنڌ جي صوفي بزرگن جي ڪلام کي آدرشي مددگار ڪري تسليم ڪيو. ڏٺ و وڃي ته ربانيءَ جو سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ اپرڻ اپ ۾ سج جي اپرڻ سمان آهي بطور افسانه نويس رباني عظيم ته هو نقاد جي ناتي ۾ به نام ڪٿيو هو. مگر تخليقي فنڪار جي نالي ۾ نئين سجاڳي جي حوالي سان سندس ادا ڪيل پارٽ ۽ تنقيدي ويچار ۽ عمل کي جهڪو ڪري ڇڏيوآهي، سندس تنقيد ڪمال جي آهي. اها تيز ۽ چست ۽ درست قوت جي آهي. هن راءِ رکندي غلام رباني کي اهو ڄاڻي سڄاڻ ي سگهندو جنهن سانڀس چند گهڙيون گهاريون هونديون جنهن لاءِ پڪ ٿيو ڪبير چوي ٿو.

گهڙي آئي گهڙي، گهڙي ڪاپي آڌ
سات سنگت هوجائي، ته هو جائي پرساد

اهي غلام رباني کي سمجهي سگهن ٿا، جنهن سندس تحريرن جو گهرو اڀياس ڪيو آهي. سندس مقصد ۽ مدعا، مرڪزي خيال انداز بيان، اصطلاح، چوڻيون، سطحي ٻ وليءَ ۾ نه آهن. اهو هڪ وڏو عميق بحر آهي، جنهن ۾ تاريخي حقيقتون بيان ڪيل آهن، سندس تخليقات جو مرڪزي نڪتو، سنڌ ڏيهه جي سڄي تاريخ، سنڌي ماڻ هن ۽ انهن جي تهذيب ۽ ڪلچر جي سڌ ٻڌ آهي. هو ڪٿي به ويو ته اتان جي قديم ڪتابن جي هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ان ڪري ڪيائين ته من هن ڪتاب مان سنڌ ڏيهه ۽ ان جي زبان ڪلچر ۽ تهذيب بابت ڪا معلومات ملي وڃي، چين ۾ اتان جي ديوار جي ساخت کي ڏسندي، اهو خيال اتي پيش ڪيائين ته هڙي ساخت سان ملندڙ جلندڙ "رني ڪوٽ" اسان وٽ آهي. رباني سان رهاڻ ڪرڻ جو جسماني موقعو ته نٿو ملي سگهي. باقي سانڀس روحاني ڪچهري جنهن کي ڪرڻي آهي ته ان

Gul Hayat Institute

جي تحريرن کي پڙهي جيئن مان واري زيب النساءَ ٽي اورنگزيب جو چوڻ آهي ته اگر ڪو مون کي ڏسڻ گهري ته مون کي منهنجي شهرن ۾ ڳولي.

"محمدﷺ ڪارڻي"

اهو ڪهڙو انسان آهي، جو رب العزت ﷻ سان محبت نه ٿو رکي. محبت جو سرچشمو حق تعاليٰ آهي. دنيا جي مائرن ، انسانن، جانورن، پکين ۽ جيتن جي محبت پنهنجي اولاد سان مڃيل حقيقت آهي. مگر هڪ مثال وڏا عالم ۽ مفڪر ڏين ٿا ته اگر محبت سڄي ڪائنات جي حصا هڪ سو ڪجن. هڪ حصو مخلوق جي مائرن و ٽ آهي ۽ نوانوي حصا خلق جي خالق وٽ پنهنجي مخلوق لاءِ آهن، اهو به مڃيل اصول آهي ته هر شيءَ ڪان پنهنجو محبوب ئي پيارو هوندو آهي. هر مخلوق جي فرد جو محبوب ضرور هوندو آهي. جنهن کي پنهنجو آئيڊل بنائيندو آهي. بلڪل انهي اصول تحت مالڪ حق پاڪ رب تعاليٰ ﷻ جو پڻ هڪ محبوب آهي. اهو ڪ ائنات جو ڪارڻي آهي. جنهن جو اسم مبارڪ حضرت محمد ﷺآهي.

ان ڪان وڌيڪ رب فرمايو آهي . اي مومنو! آءُ ان پنهنجي محبوب محمدﷺجن تي دورود و صلوٰت پڙهان ٿو ملائڪ به اهو ورد ڪن ٿا ۽ اوهان به ان عبادت جي شڪل ۾ مون سان شامل ٿيو. قرآن فهمي ڪندي اهو معلوم ٿئي ٿو ته ربي محبت، حضور ﷺ جن سان چٽي ۽ پڌري صاف بيان ڪيل آهي.

جئين ته هر مسلمان اديب ، ليڪ ، شاعر ۽ فلاسافر حضور ﷺ جن جي بابت ساراهه ڪري آخرت سنواري آهي. تئين رباني صاحب به آخرت جو ثمر ۽ توشو گڏ ڪيو جو حضورﷺ جن بابت محبت ۽ عشق جو ڳالهيون لکيون آهن. بلاشڪ اهو رباني صاحب علمي پنهنجي خانداني بزرگن جي پيروي ڪئي اٿس.

Gul Hayat Institute

ڏسو ڪتاب: “ٿيا قلب قرار”، ص: 197

2. ايضاً، ص: 198 (3) ايضاً، ص: 202

9 ـ غلام رباني آگري جي لکڻين بابت عالمن ۽ اديبن جا رايا:-

غلام رباني آگرو- هڪ مڪمل يونيورسٽي هو، هن وٽ پنهنجا ماڻ ۽ ماپا هئا. سندس زبان گهٽ اکيون وڌيڪ ڳالهائينديون هيون.هر انسان کي ايتري عزت ڏيندو هو. جيترو هو پاڻ کي مان ڏيندو آهي، هو انسانيت کان وڌيڪ انسانيت کي وسهندو هو محمد پناهه کان ٻڌو هيم ته هڪ دفعي پاڻ سندس ادبي بورڊ جي آفيس ۾ مليو ته ملاقات دوران هن کي ٻڌايائين ته ماڻهپو ماڻهوءَ لاءِ ائين آهي جيئن عورت لاءِ سينگار ۽ انسان ٿيڻ ته سولو آهي. مگر انسانيت حاصل ڪرڻ مشڪل ۽ اڻانگو ڪم آهي. مون کي مولانا غلام مصطفى قاسمي صاحب رات هڪ مقالو ڏيکاريو آهي، جنهن ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي ته، انسان کان انسانيت وڌيڪ آهي.(1) ان جو مطلب ٿيو ته انسانيت حاصل ڪرڻ لاءِ سخت ۽ گهڻي محنت حاصل ڪرڻي آهي (2) رباني جي لکڻين ۾ سچائي ۽ صداقت آهي، هو اهڙا لفظ لکندو آهي، جنهن ۾ حق ۽ سچ جو ذڪر هوندو آهي، لفظ ڇا آهن؟ جيئرا جاڳندا ڪردار آهن. جن تي حقيقت ۾ ربانيءَ جهڙي ڏاهي اديب تي انهن کي لکڻ گهرجي، جيڪي سالن گهڻو وقت گ ڏ رهيا يا سالن گهڻو سفر ڪيو آهي. اسان کي ڪيس سا گڏ رهڻ جو موقعو حاصل نه ٿيو مگر انهن شخصن سان مليا آهيون. جيڪي سالن ٿورو يا گهڻو گڏ رهيا. (3) پيو ته سندس تحريرن کي پڙهيو آهي. (4) اهو به سندس هڪ ملا قات جو ذريعو آهي.رباني بنيادي طور ته مذهبي ماڻهو هو. مگر سنڌيت جو جذبو سندس اندرم‌وڙن کان وديعت ٿيل هو، هو چوڏهن سو سالن کان مسلماني ڪردارن جو معتقد هو ۽ آدجگاد کان سنڌيت جي محنت سان سرشار هو مگر سندس لکڻين ۾ ٻنهي ثقافتن جو سنگم ملي ٿو، اهو ثبوت ملاحضه ٿئي، سندس لکڻين جي روشني ۾ ڇگن پلن پنهنجي ٻارن کي سنڌي اسڪولن ۾ موڪلڻ بدران اردو سيڪاري يا انگريزي پڙهڻ لاءِ ڪانوينٽ اسڪولن ۾ ويهاروي- ڇڻ ته شاهه، سچل ،

Gul Hayat Institute

مخدوم معين، مخدوم نوح ۽ لنواريءَ شريف جي لعل محمد زمان (سلطان الالياءَ) جي ٻولي هن غير مهذب هئي.(5)

1- غلام مصطفى قاسمی
2- خواجه محمد زمان لنواری شریف وارن جا ملفوظات ڪتاب "فتح فضل" جوسنڌی ترجمو
3- ڦرڙو محمد پناهه ، نثار احمد آگرو، حميد پارس، غلام نبی ناشاد
4- "جهڙا گل گلاب جا" پهريون ۽ ٻيو حصو "مانهو شهر ڀنڀور جا"
5- شيخ اياز، ربانی جو نالو سونهری اکرن ۾ لکيو ويندو، ص: 167

ربانيءَ تي لکڻ ترڻ ڏيڻو ٻاري سج جي روشنيءَ کي ڳولڻ يا اڇا به ائين ته ا ڇري ٿر مان هڪ هڪ واريءَ جو چمڪندڙ داڻو ڪڻي ان کي ڪٽائڻ برابر آهي، ادبي دنيا ۾ جيئن ڪي ڪي قدآور هوندا آهن ته تيئن رباني به قدآور شخصيت هو. سندس قد ۽ پورهيو ماپي نٿا سگهجن. ڇو ته هو گهڻ رخو ۽ هر وجه لائق ۽ فائق شخصيت جو مالڪ هو. سندس ذهن يادگيريءَ لاءِ بي مثال هو. سندس تحرير کي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته کيس ٻالڪ پڻي واري اوستا کان وٺي معمولي واقعا به ياد هوندا هئا. جڏهن ٻاراڻي ڪلاس ۾ داخل ٿيو. اسڪول گاهي خان جلباڻيءَ ۾ ان وقت جي شاگرد ۽ ڳوٺ جي ماڻهن جا نالا ملاقاتين سان ڪڻدو هو، پڻ انهيءَ دور جي مسئلن ۽ سماجي توڙي معاشي حالات جا ذڪر ڪندو هو. سندس ڪلاسي دوستن مان قاضي شمس الدين، قاضي محمد معروف، علي محمد ڦرڙو، احمد نواز ڦرڙو، حسين بخش ڦرڙو، غلام مصطفى سومرو، عبدالغني سومرو، رسول بخش ڦرڙو، جان محمد جلباڻي، محمد پناهه ڦرڙو، گلزار علي دايو، جلال الدين قاضي، محمد بچل قاضي، ليلومل، بولومل هينئر هندستان ۾ زنده آهي. تازو 2010ع تي ڳوٺ گاهي خان جلباڻي ۾ آيو آهي. رباني صاحب جي لکڻين ۾ ڪٿي ڪٿي جهڙوڪ ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" ۾ هن ڳوٺ جي ماڻهن جو ذ ڪر ملي ٿو. ۽ ان وقت جيڪي استاد هي هئا، تن ۾ ڪن جا نالا. عبداللطيف آگرو سندس والد محترم، محمد يوسف چنه، ڪندن مل، نظر محمد ڪونڊر، غلام فريد م لاح ذڪر لائق آهن. غلام رباني آگرو هڪ نثر نويس آهي، جنهن سنڌي ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. سندس لکڻين ، ڪهاڻيون،افسانا، سوانح، ڪالم، مضمون، سفرناما، مقالا، ايڊيٽوريل، خط- رپورٽون، نثري ٽڪرا، خاڪا پڻ شامل آهن. ڏ سڻ ۾ اچي ٿو ته رباني جيڪو به موضوع کنيو ان کي پوري طرح نڀايو اٿس. شيخ اياز لکي ٿو ته: "مان رباني لاءِ جيڪو لکندس، ان تي هن لاءِ منهنجي ذاتي محبت ضرور اثر وجهندي ربانيءَ جون ڪهاڻيون "غريبن جي جهوپڙي" ، "پن ٻوڙ

Gul Hayat Institute

ين پاتال ۾"، "هوندا سي حيات"، "شيدو ڌاڙيل" ۽ "بري هن ڀنڀور ۾" ٻولي ڪهاڻ
ي جي اوسر ۽ پڇاڻي، ٻهراڙي جي عڪاسي سنڌ جي پيڙهيل ۽ ڏتڙيل عوام
سان گهري دلچسپيءَ ۽ همدردي سبب سنڌي ادب جو لازوال حصو بنجي چڪيون
آهن.(1)

1- شيخ اياز، رباني جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو، ص: 169

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ : خط عنوان "سون برابر سڱڙا" ۾ لکي ٿو ته: "ادا غلا
م رباني السلام عليڪم مهرباني ڪري، اوهان جو گلن وارو ڪتاب موڪليو. اوهان
جي گلن جي واڙيءَ جو سير ڪيم ۽ اوهان جا چونڊيل گل ڏٺم. جيتوڻيڪ اوهان
پنهنجو وڙ ڪري، مون کي گلاب جو گل ڪونه بنايو آهي، ته به ٻيڙي فقير جي
حوالي سان جيڪي لفظ لکيا آهن، سي سچا آهن. ان انصاف لاءِ اوهان کي مبارڪ !
(1)

ولي رام ولڀ : پنهنجي مضمون "جلي پئي جوت" ۾ لکي ٿو ته: "غلام رباني بنيادي
طور سنڌي ادب جي افق تي ڪهاڻيڪار ٿي اڀريو. (2)

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ته غلام رباني آگرو بنيادي طرح افساني جي دنيا
جو ماڻهو آهي. ليڪن بعد ۾ خاڪا نگاري به ڪيائين ۽ ٻين عنوانن تي به قلم
کنيائين، راشدي ڀائرن کانپوءِ موجود دور ۾ رباني صاحب کي ڀلوڙ نثر نويس تسليم
ڪيو وڃي ٿو. (3)

گل محمد عمراڻي مقدمي "جهڙا گل گلاب جا" جو نفسياتي ۽ سماجياتي جائزو ۾
لکي ٿو ته: "رباني صاحب جو هي ڪتاب واقعي پنهنجي جاءِ تي هڪ اهڙو ڪتاب
ڪري لکجي ٿو، جنهن ۾ سنڌي ادب ۽ زبان کي وڏي ضرورت هئي. هي ڪتاب
سوانح عمري جي کيتر ۾ ڇڻ هڪ بلندو بالا درخت آهي، ان کوٽ جي پورائي ڪري
ٿو ۽ ائين لڳي ٿو ته ان ڪتاب جي لکڻ جي پويان علامه آءِ آءِ قاضي صاحب
جي هدايت ۽ ان کان متاثر ٿي انهن قدآور علمي ۽ ادبي شخصيتن جا خاڪا لکيا ويا
، جيڪي ويهينءَ صديءَ جي تاريخ ۾ پنهنجو پاڻ مڃرائي چڪيون هيون. (4)

قاضي جاويد لکي ٿو ته: "غلام رباني آگرو ڏاڍو مٺ ٻوليو هو. افسانه نگار هجڻ
جي ڪري جڏهن ڳالهائيندو هو ته معلوم ٿيندو هو ته ، ڪو افسانو ٻيو ٿهي
(5)

Gul Hayat Institute

1- "سڏ پڙاڏو" ، مرتب - نصير مرزا، 1993ع (ص 103)
2- "سڏ پڙاڏو"، مرتب - نصير مرزا، 1993ع (ص 57)
3- غلام محمد لاکو "غلام رباني آگرو- شخصيت جو هڪ پهلو" ص: 168
4- گل محمد عمراڻي، مقدمي "جهڙا گل گلاب جا، جو نفسياتي ۽ سماجي جائزو"، ص: 147
5- قاضي جاويد "آگري صاحب جون ڪي يادون"، ص: 182

حافظ مهراڻ سڪندري لکي ٿوته: "آگري صاحب ڪڏهن به سياست جي پيچرن تي ڪم ڪو نه ڪيو هو، پر هڪ ئي وقت "ملتان" پير ڳوٺ ۽ هالا جي مسند نشين سان چاه جون سرڪيون ڀرڻ وارو فن به رباني آگري جو ڪمال هو. سندس زندگيءَ جي ڀرپور پاسن ساڄي کاٻي پاسي وارا منظر به سندس شخصيت جي گهرائيءَ جي خوب عڪاسي ڪن ٿا، پر انهن کان به وڌيڪ سندس تحريرن سنڌي ادب لاءِ "آب حيات" کان گهٽ ڪونه هيون. سندس شاهڪار تخليق "جهڙا گل گلاب جا" کان وٺي "سنڌ جا بر بحر پهاڙ" توڙي "مهراڻ" ۾ ڇپجندڙ مقالن ۽ سفرنامن تائين بس اهو اونو رهندو هو، ته آگري صاحب جي قلم جي چاشني چکجي ٿي، سندس زندگيءَ جي آخري تحرير جيڪا مهراڻ ۾ ڇپي آهي. ان جي ڇا ڳالهه ڪ جي... سندس فڪر جو انداز تعميري ۽ نظر بگهي هئي. سفرنامن ۾ اهڙي منظر ڪشي ڪندو هو، جو پڙهندڙ کي تصور ئي تصور ۾ پاڻ سان گڏ وٺي هلندو هو. (1)

عبدالغفار صديقي لکي ٿو ته: "اهو ئي اهو ئي دور هو جنهن ۾ ون يونٽ خلاف سن ۾ تحريڪ زور تي هئي. سنڌي اديب ، شاعر، دانشور، سنڌ زبان ۽ سنڌ صوبي جي اصلوڪي حيثيت بحال ڪرڻ لاءِ رات ڏينهن مصروف هئا. ادا رباني به انهن جذباتي نوجوان مان هڪ هو. (2)

محمد هاشم لغاري لکي ٿو ته: "ورهاڱي کانپوءِ جمال ابڙو، غلام رباني آگرو ۽ ٻيا ڪجهه ليکڪ بهترين نثر نويس ٿي اڀريا ۽ قومي جدوجهد ۾ پاڻ ملهايائون.(3)

سيد زوا نقوي لکي ٿو ته: "رباني صاحب جي لکڻيءَ جي اها خصوصيت آهي جو هو جيڏي مهل مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جي سنڌالاجيءَ ۾ ڪيل آخري تقرير جو ع ڪس ڇڏي ٿو ته اکين ۾ پاڻي تري اچي ٿو ۽ وري جڏهن رشيد ڀٽيءَ سان ڪ يل کل ڀوڳ جو ذڪر ڪري ٿو ته پڙهندڙ پنهنجي منهن مسڪرائي ٿو. (4)

1- حافظ مهراڻ سڪندر "آگري صاحب جو وڇوڙو" ص: 183
2- عبدالغفار صديقي "جوڳي ڇڏي ويا جوءِ" ص: 195
3- محمد هاشم لغاري "غلام رباني جي جدائي"، ص: 200
4- سيد زوار نقوي "صفحن ۾ نظر" ص: 203

اياز پاٽولي لکي ٿو ته محترم غلام رباني اهڙين لياقتن ۽ صلاحيتن جو مالڪ هو

Gul Hayat Institute

جنهن جو اعتراف سڀاجهي سنڌ جا ماڻهو ڪندا رهندا، اهڙيون شخصيتون امر آه
ن ۽ امر رهنديون. (1)

امام راشدي لکي ٿو ته نيٺ رباني راهه رباني وٺي وڃي مالڪ حقيقي سان مليو
سنڌ جو هي املهه ماڻڪ اديب پنهنجي لاجواب لکڻي سبب تاحيات زندهه رهندو.

غلام رباني قلم جو بادشاهه هو. سندس تحريرن جو محور سنڌ رهيو. سنڌي ادب ۾
افسانن ۽ مضمونن جي حوالي سان منفرد مقام رکندڙ رباني صاحب ملڪ جي آعلى
اديبن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. (2)

غلام رباني جي وفات جي موقعي تي ٽماهي "مهراڻ" نمبر 1 جنوري - مارچ 2010
ع واري پرچي ۾ غلام رباني آگري لاءِ لکيل آهي ته سنڌي ادب ، هڪ بيمثال قصه گو
اديب کان محروم ٿي ويو. سنڌ جو اهو حيرت انگيز one and only ڪٿاڪار غ
لام رباني آگرو نالي وارو هڪ عجب شخص هو. (3)

سراج ميمڻ "آب حيات" جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته: "غلام رباني آگرو تي ڀه اکر لکڻ
منهنجي خوش نصيبي آهي. هو نه صرف منهنجو همعصر به هو، پر پنجاهه جي
آخري ڏهاڪي ۾ سن سٺ ستر تائين اسان چند چرين جو لڏو هوندو هو. (4) جس
ٽس (ر) ديدار حسين شاهه پنهنجي مضمون "وساريان نه وسرن" ۾ لکي ٿو ته:
"آگرو صاحب هڪ ڀهراڙيءَ جي ڳوٺ مان نڪري ڪري پڙهي ڪري محنت ڪ
ري ترقي ماڻي سنڌي ادبي ۾ شامل ٿي پنهنجي زندگيءَ جو آغاز ڪيو. (5)

حڪيم اعجاز حسين چانڊيو "خط غبار" ۾ لکي ٿو ته: "هن عظيم ليکڪ غلام
رباني سان منهنجي ملاقات جي خواهش ۽ پوءِ نياز منديءَ جي رستي جو ڪارڻ
"جهڙا گل گلاب جا" هو. مون جڏهن ڪتاب پڙهيو ۽ خاص ڪتاب جو مقدمو مون
کي سڪ پيدا ٿي ته اهو ماڻهو

1- اياز پاٽولی "ڪو ڪو ماڻهو موتی داڻو"، ص: 204
2- امام راشدی "هن دنيا جی حياتی هڪ ڏينهن وانگر"، ص: 206
3- طارق عالم ، "سنڌی ادب هڪ بيمثال قصه گو اديب کان محروم ٿی ويو" ٽ
ماهی، "مهراڻ"
جنوری - مارچ 2010 ع
4 - سراج " آب حيات" مقدمو، ص: 14
5- روزانی – عوامی آواز ، ڇنڇر، 23 جنوری 2010ع

جي سرهاڻ وانگي محسوس ڪندي، ڪين ڀٽائي جي بيت "جهڙا گل گلاب جا" تهڙا
مٿن ويس اخلاق جي اوچائي ۽ ان جي آعلى اپياس لکيو (1) ڊاڪٽر شمس الدين
عرساڻي پنهنجي تحقيقي مقالي "آزادي کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر" ۾
لکيو آهي ته: "جمال ابڙو کانپوءِ غلام رباني آگرو ٻيو فنڪار آهي جنهن ڳوٺاڻي

Gul Hayat Institute

ماحول ۽ مقامي زندگيءَ جي رنگ ڍنگ کي پنهنجي ڪهاڻين جو موضوع بڻائڻ ۾ سڀني کان پيش رفت ڪئي.روايت کي اڳتي وڌايو ۽ ذوق ۽ مطالعي جي آڌار تي ان ۾ اڄان به پختگي آندي، هو ٿوري وقت ۾ ئي هڪ اڀرندڙ فنڪار نظر اچڻ لڳو. ڊاڪٽر ڊيوڊ چيزمن غلام رباني آگرو - يادگيريون مترجم مجيب الرحمان آگرو ٽماهي مهراڻ جنوري - مارچ 2012 ع ص 181 تي لکي ٿو ته: "غلام رباني آگرو هڪ با فخر پاڪستاني شهري هو هن پنهنجي اصلوڪي ڳوٺاڻي زندگيءَ کي ڪڏهن به نه وساريو.(2) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته رباني واقعات کي ڪهاڻيءَ جي توڙ تائين مڪمل ڪري ٿو. (3) ڊاڪٽر غلام علي الانا "چونڊ سنڌي افسانا" جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته: "غلام رباني جو ڳڻتيءَ افسانه نگاري ۾ شمار ٿئي ٿو. منظر نگاري ۾ مؤزون لفظن جو انتخاب هن جي افسانن جي خاص خوبي آهي.(4) موهن ڪلپنا، جمال ابڙو، رشيد ڀٽي ڀين وڏن عالمن غلام رباني آگري جي قلمي پورهئي ۽ لکڻين جي ڀڻ وڏي ساراهه ڪئي آهي. مٿين عالمن ڪانسواءِ ٻين ڪيترن ئي محققن ۽ اديبن غلام رباني صاحب جي ڪردار ۽ تحرير ۽ تصنيفات کي وقت به وقت پئي ساراهيو آهي. جهڙوڪ: اعجاز منگي، نصير مرزا، الطاف آگرو، محمد قاسم ماڪا ، الهه ڏتو وگهيو، ڊاڪٽر فهميده حسين، سيد مظهر جميل، بدر ابڙو، نواب ڪاڪا، حميد سنڌي، ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، نفيس احمد شيخ، عنايت بلوچ، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، نواز احمد ميمڻ، شيخ راز انهن صاحبن غلام رباني صاحب جي تصنيفات تي سندس تعريف ۾ نوٽ لکيا آهن.

1- حڪيم اعجاز حسين چانڊيو "خط غبار" سارينڌڙ ۽ سانڍيندڙ، ڇاپو پهريون، روشنی پبلیڪشن، ڪنڊيارو2010ع.
2- ٽماهی "مهراڻ" ، سنڌی ادبی بورڊ ڄامشورو، سنڌ، جنوری - مارچ 2010 ع.
3- جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر "سنڌی ادب جی تاريخ" (جلد ٽيون) سنڌی لئنگويج اٿارٽی حيدرآباد ، سنڌ 2006 ع.
4- الانا غلام علی ڊاڪٽر "چونڊ سنڌی افسانا " مهاڳ

Gul Hayat Institute

باب ٽيون : غلام رباني آگرو بحيثيت نثر نگار اديب:-

سنڌ جي نثر نويسن ۾ غلام ربانيءَ جو نالو پنهنجي ڇاپ سان آهي. سندس جي پهرئين ادبي شاهڪار جو نالو "آب حيات" آهي. جيڪو ڀڻ ڪهاڻين جو ڪتاب آهي ۽ ان ڪانسواءِ مشاهيرن جي تذڪري تي ٻڌل سندس نشانبر ڪتاب آهن. مثال "جهڙا گل گلاب جا"، "سنڌ جا بر بحرءِ پهاڙ"، "سنڌي ڪلچر" ۽ اجهو هاڻي "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" ڄاڻو ڄاڻن ٿا ته رباني جي تحرير ۾ جا دلڪشي ۽ اسلوب جي ندرت هميشه کان سندس نثر جو خاصو رنگ رهي آهي نصير مرزا لکي ٿو ته: "ادبي

مؤرخ هن جي هر تحرير بابت هيئن به چوندا آهن ته هو پنهنجي نثر ۾ رڳو لفظ ئي ڪٿي؟ چڻ ته موتي پوئيندو آهي ۽ جئين مٿي بيان ڪيو آهي. "آب حيات" رباني صاحب جي پهرئين شاهڪار جو نالو آهي. سندس آخري ڪتاب "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" جڏهن پڙهجي ٿو ته واهه واهه ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي. ڪتاب "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" ڇپائيندڙ لکي ٿو ته ڪتاب "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" سنڌي ادب جي نامور نثر نگار سائين غلام رباني آگرو جن جي آخري تصنيف آهي.جيڪا پڻ سندن اڳين تصنيفن جيان تحرير جي دلڪشي ۽ اسلوب سبب ڏاڍ ي دلپذير آهي ۽ لکڻ جو اهو انداز اتساهيندڙ ادب جو هڪ اهم حصو آهي. هن زندگي جي مختلف مرحلن ۾ تجربي ۽ تلخيءَ جي وهه کي ماکيءَ ۾ ملائي عجب جه ڙو ڪم ڪيو آهي. (1)

رباني جي مذڪوره تخليق ڏيهي ۽ پر ڏيهي ادبي ثقافتي سماجي ۽ سياسي شخصيتن جي مختلف رخن تي روشني وجهي ٿي. محترم غلام محمد لاکو پنهنجي مضمون "غلام رباني آگرو شخصيت جو هڪ پهلو" ۾ لکي ٿو ته: "راشدي ڀائرن کانپوءِ موجوده دور ۾ رباني صاحب ڀلوڙ نثر نويس تسليم ڪيو وڃي ٿو. (2)

1- "ماڻهو شهر ڀنڀور جا"- ڇاپو پهريون - ڇپائيندڙ پاران- الهڏنو وگهيو، سيڪ ريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ، فيبروري - 2012ع.

2- "مهراڻ" ٽماهي- جلد نمبر 60 - اپريل - جون نمبر 2 سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ 2010ع، ص: 168

غلام حسين "مشتاق" سچاروي پنهنجي مضمون: "سي لاهوتي لڏي ويا" ۾ غلام رباني آگرو بابت لکيو آهي ايم سيد، ڊاڪٽر عمر بن محمد خان دائود پوٽو، پير حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي، مخدوم محمد زمان طالب المولٰي، شيخ اياز، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه غلام مصطفٰي قاسمي، جمال ابڙو، رشيد ڀٽي، حفيظ شيخ جهڙن مهان شخصيتن ۽ ٻين ڪيترن ئي عالمن اديبن ۽ دانشورن سان گڏجي ڪم ڪرڻ ۽ ويچار ونڊڻ ته رباني کي ڊاڪٽر اينمري شمل، جي ۾ صحبت ياران نصيب ٿي. سندس يارن جي خزاني ۾ ڪيترائي ڪتاب ۽ لا ئبريريون لڪل هيون. رڳو ورق ورائيندو ويندو هو ۽ ماضي کي حال جي آئيني ۾ اڀيندو، ٻڌندڙن ۽ پڙهندڙن جو من موهي ڇڏيندوهو. (1) رباني جي نثر ۾ خوش پوشي سان گڏ خوش طبعي ۾ به سندس اڇو اجرو رنگ لڳندوهو. خداوند ڪريم کيس سهڻي شڪل شباهت ، طبعي نفاست،علمي لياقت،گفتگو ۾ سنجيدگي سان گ ڏ ظرافت جو عنصر وڏي سخا ۽ عطا سان عنايت ڪيو هو. جنهن به چند گهڙيون گ

Gul Hayat Institute

ڏ گذاريون ته هميشہ هميشہ سندس دوستي ۽ عقيدت مندي جي دائري ۾ داخل ٿي ويو. غلام رباني جو شمار سنڌي ٻوليءَ جي چند چوٽيءَ جي مثالي نثر نگارن ۾ ٿ ئي ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ سندس ادبي حوالو سنڌي ڪهاڻي جي جديد باني‌ڪارن ۾ ٿئي ٿو. ورهاڱي کانپوءِ جن ليکڪن جديد سنڌي ڪهاڻي کي اڳتي آندو ڪ هاڻي جي ميدان ۾ پاڻ کي ملهايو انهن ۾ رباني جو نالو سر فهرست آهي. غلام رباني جو شمار جن نثر نويس ۾ ٿئي ٿو. تن ۾ اهي وڏا نالا عرض ڪري ڇڪو آهيان. رباني جو شمار سنڌي ڪهاڻي جي ٿمورتي ۾ ٿئي ٿو. جنهن ۾ غلام رباني آگرو، اياز قادري جمال ابڙو اچن ٿا. رباني جي سفر نامن، جيون خاڪن، سوانح عمرين جي نثر ۾ ميٺاج ۽ چاشني شامل ڪئي آهي. نصير مرزا پنهنجي مضمون ”سنڌي ٻوليءَ جو منفرد نثر نگار“ ۾ لکي ٿو ته: ”رباني صاحب جون ڪهاڻيون ”شيدو ڏاڙ يل“ هجي ”بري هن ڀنڀور ۾“يا ”آب حيات“ مشاهيرن جا خاڪا، تذڪرا، سفر ناما، ادارن بابت تفصيل يا سارونڻين جا احوال پاڻ جي‌ڪي صفحا لکيا آهن، انهن ۾ سندس نثر ۽ اسلوب جي دلفريبي بيشڪ پنهنجي جاءِ تي پر سندس هر تحرير جا مکيه موضوع جي‌ڪي سدائين رهيا آهن.

1- غلام حسين ”مشتاق ”سچاروي“، ”سي لاهوتي لڏي ويا“ ٽماهي ”مهراڻ“ – اپريل – جون 2010ع، ص: 187

اهي هئا سنڌ، شاهه لطيف، ماروئڙا ۽ جهانگيئڙا. رباني پنهنجي ذات ۾ ڇا هو؟ هڪ دلبر انسان ڳالهين جو ڳهير، ڪچهريءَ جو ڪوڏيو ۽ ايڪهين صديءَ ۾ سنڌي نثر جو سڀ کان منفرد نثر نگار غلام رباني هڪ مڪمل يونيورسٽي هو، هن وٽ پنهنجا ماڻ ۽ ماپا هئا. سندس زبان گهٽ اکيون وڌيڪ ڳالهائينديون هيون، ربانيءَ جي نثر ۾ ميٺاج ۽ چاشني رڪيل آهي، ان سان گڏ سندس نثر ۾ جا بجا اصطلاح، پهاڪا، چوڻيون، ورجيسون، ٻوليءَ جو درست ۽ صحيح استعمال پڻ ملي ٿو.(1)

Gul Hayat Institute

1- روزاني ڪاوش "دنيا" سنڌي ٻوليءَ جو هڪ منفرد نثرنگار، مضمون، آچر- 9 جون 2013ع .

1 ـغلام رباني آگري جو علمي ادبي دائرو:-

رباني صاحب جي تصنيف ۽ تاليف جي مطالعي مان اهو بخوبي ظاهر ٿئي ٿو ته سندس نثر نه رڳو علم ادب ۽ سيرت سوانح نگاري، افسانه نگاري، ترجما نگاري، تاريخ، تنقيد وغيره ۾ سهڻو لڳي ٿو، پر سفرنامن، ادارن جي موضوعن متعلق اصلا حي، انقلابي ۽ جامع تصنيف جو ڪم به ڏئي ٿو. هن ادب جي ميدان ۾ معياري ڪم ڪيو آهي. هن معاشي، ديني، ادبي اصلاح خاطر اثرائتا اپاءَ ڏسيا آهن. شروع ۾ سندس علمي ۽ ادبي مضمون مختلف اخبارن، رسالن ۾ شايع ٿيڻ لڳا. جنهن ڪري سندس نالو ادبي دنيا ۾ مشهور ٿيڻ لڳو.

Gul Hayat Institute

غلام رباني جو شمار موجوده دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي چوٽيءَ جي مثالي نثر نگارن ۾ ٿئي ٿو. سندس بنيادي ادبي حوالو سنڌي ڪهاڻي آهي. سندس شمار سن ڌي ڪهاڻي جي باني‌ڪارن ۾ ٿئي ٿو. غلام رباني آگرو، جمال ابڙو، ۽ اياز قادري جن جو شمار جديد سنڌي ڪهاڻي جي ٿمورتي ۾ ٿئي ٿو، سنڌي ڪهاڻي کي نوان موڙ ۽ لاڙا ڏنا، سندس ڪهاڻين جي ڪتاب "آب حيات" کي سنڌي ڪلاسڪ ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. رباني ڪهاڻين کان علاوه مختلف ادبي ثقافتي، سماجي ۽ سياسي شخصتين جي زندگيءَ تي روشني به وڌي آهي. سندس ڪتاب "جهڙا گل گلا ب جا" ٻن حصن ۾ لکيو آهي، انهي ۾ هن سهڻي ريت پنهنجن يادگيرين کي سهيڙيو آهي.

رباني مرحوم سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي. سندس

سفر نامن جي ڪتاب "هنگلاج ۾ چانهه" ۾ اٺ سفر ناما شامل آهن. غلام رباني تمام سچاڻ ۽ اعلى پايه جو ليکڪ آهي. سندس مضمون ، مقالن، يادگيرين، ترجمن، ۽ تقريرن ۽ خاڪن جو احوال سندس ڪتاب "ٽيا قلب قرار" ۾ آيل آهي. سندس تقريرون، خاڪا، مقالا، مضمون، يادگيريون ۽ ترجما سنڌ ۽ سنڌي ادب ۾ اهم جاءِ وا لارين ٿيون. سندس تقريرن جي هن بي مثل ڪتاب مان ائين سمجهو ته سندس لکيل غير افسانوي ۽ شاهڪار تحريرن جو باب ڇڻ مڪمل سهيڙجي چڪو آهي رباني جئين ته تمام گهڻ پاسائين شخصيت هوندا هئا ۽ سندس شخصيت جا ڪ يترائي حوالا آهن.

1 رباني تخليقي ڪم جا قائل هئا.

2 رباني جي تقرير ۽ تحرير جا پهلو روشن آهن.

رباني جو شمار اهڙن چڱ مشهور اديبن ۾ ٿئي ٿو. جن کي دنيا جي مقبول ۽ معروف ٻولين ۾ ترجمو ٻڻ ڪيو ويو آهي جن ۾ انگريزي، هندي ۽ چيني وغيره شامل آهي. رباني وٽ رنگارنگي به هئي، سندس تحريرن جي موضوعن ۾ سيرت پاڪ،ازواج مطهرات، ڪلامي الاهي جي ترجمن جي تاريخ ، سنڌ جي تاريخ، تاريخي مامرا، اوائلي تعليمي ادارا، ميٽارام هاسٽل گورنمينٽ ڦليلي ڪاليج، ريڊيو حيدرآباد، سنڌي صحافين جو ذڪر، نشانبر شخصيتن جا خاڪا، ڪتابن جا مهاڳ، ادبي ادارن مان انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ادبي بورڊ، مقدمه نگاري، مشاهيرن جا خاڪا ۽ سفرناما لکيا. هي سنڌي نثر جو هڪڙو نئون درياهه هو جيڪو سندن تخليقي وجود مان نڪري سنڌي ادب ۾ روان ۽ دوان ٿي ويو ۽ ائين ڪهاڻيون هجن يا خاڪا، يا ڪالم، رباني صاحب هر صنف ۾ اول يا آخر تخليقار بڻجي اڀ رندو ۽ چمڪندورهيو.

رباني صاحب ريڊيو حيدرآباد لاءِ هڪ گيتن ڀري ڪهاڻي ٻڻ تحرير ڪئي هي. "سيلاني" جيڪا اڄ به سندن ريڊيا ئي تحريرن ۾ شاهڪار شمار ڪئي ويندي آهي.(1)

Gul Hayat Institute

---

(1) ٿيا قلب قرار: (مرتب) نصير مرزا ، الطاف آگرو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 2013ع

2ـ غلام رباني آگرو بحيثيت افسانه نگار / ڪهاڻيڪار:-

غلام رباني پنهنجي ڪهاڻين بابت لکي ٿو ته مون پنهنجي ننڍي ڄمار ۾ جيڪي واقعا ڏٺا ۽ ٻڌا آهن، تن مان ڪن کي ڪهاڻين جو ويس ڍڪائي عام ماڻهن اڳ يان پيش ڪيو اٿم ۽ ڪي ڪهاڻيون اهڙيون به آهن، جي رڳو خيالي آهن. جيئن ته "آب حيات" جي پڇاڙي واريون ٻه ٽي ڪهاڻيون ، هر ڪهاڻي ۾ منهنجي ڪ وشش ، بهر صورت اها رهي آهي ته ڪوڙ کي سندس اصلي روپ ۾ نروار ڪريان منهنجي لکڻ جو مقصد اهو ئي آهي، حاصلات ڇا ٿيندي ؟ تنهن باري ۾ ايترو چوندس ته ڪاري رات جي پويان چمڪندڙ صبوح اچڻ هڪ لازمي امر آهي، تيئن مون کي يقين آهي ته هڪ اهڙو ڏينهن ضرور ايندو، جڏهن نيڪيءَ جي پري گهر گهر ايندي ۽ پوءِ دلين تي خوف جو نه ، پيار جو راڄ هوندو، پوءِ سموري انسان ذات هڪ ڪٽنب وانگر گڏجي پورهيو ڪندي، انهن مقدس مقصدن جي حاصلات لاءِ دنيا مان بک ، بيماري ۽ گناهه ختم ٿئي، چوڏس سونهن خوشي ۽ پيار پکڙجي، آدم جو اولاد ، هن ڌرتيءَ تي وڃايل جنت وري هٿ ڪري. (1) ڪهاڻي جديد ادب جي هڪ نهايت مقبول صنف آهي. جنهن ۾ ليکڪ ڪردار ۽ واقعن جي ذريعي هڪ ڀرپور تاثر پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. اديب جو موضوع انساني حياتي ۽ هر دور جي تقاضائن سان هوندو آهي. (2) پٿر جي دور واري انسان کان وٺي هن سائنسي دور تائين جيڪي ترقيءَ جا ڏاڪا طئي ٿيا آهن انهن مان هر ڏاڪو پنهنجي جڳهه تي هڪ وڏي حيثيت ۽ اهميت رکي ٿو. پراڻي ماضيءَ جي ڀيٽ ۾ اڄوڪو دور بلڪل بدليل آهي. سواءِ بنيادي انساني قدر جن ۾ پيار، نفرت، کل، خوشي، بهادري، ڪاوڙ، بزدلي، ۽ چالاڪي وغيره اچي وڃن ٿا. لغوي لحاظ کان هر ڪهاڻي کي افسانو چئي سگهجي ٿو. پر مختصر طور افساني لاءِ فني لوازمات مقرر ڪيل آهن. وحدت، تاثر، ۽ مواد جي فنڪارانه ترتيب مختصر ڪهاڻي سماجي تعمير اصلاح جو سڀ کان و

Gul Hayat Institute

ڏو ڪارگر ۽ روز اثر ذريعو ثابت ٿيو آهي. جديد سنڌي افساني لاءِ اهو چوڻ بيجانه ٿيندو ته ان جي شروعات ڪندڙ مرزا نادر بيگ، لعل چند امر ڏنو مل ۽ ان جا ٻيا اديب هئا.(3)

1- غلام رباني آگرو "آب حيات" ، پيش لفظ ، ص: 18 ۽ 19
2- قاضي خادم "ادب ۽ روايتون" (ڇاپو ٻيو)- سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، سنڌ 1992ع.
3- ايضاً، ص: 71

قاضي خادم لکي ٿو ته :"1914 ع مرزا قليچ بيگ "شريف بيگم" نالي هڪ افسانو لکيو جنهن جي سٽاءُ اڄڪلهه جي افساني کان الڳ آهي. پران مان اڄ جي افساني جا اهڃاڻ ملن ٿا. قاضي خادم وڌيڪ لکي ٿو ته 1932ع ۾ شڪارپور مان"سنڌو" نالي هڪ رسالو نڪتو. جنهن سنڌ ۾ وڏو انقلاب آندو. ان رسالي کي سنڌي ادب جي جديد دور جو سنگ ميل چئون ته به بجاءِ آهي. هن رسالي ۾ اسان کي ڪيترائي اهڙا افسانه نگار ملندا، جن سنڌي ادب ۾ افساني جو پايو وڌو سنڌي افساني تي بحث ڪرڻ کان اڳ ان دور جي چند افسانن جو ذڪر ضروري آهي. "انار ڪلي" پير حسام الدين راشدي، "اسڪول ماسترياڻي" عبدالله عبد، "غريبت" عثمان انصاري وغيره .

سنڌ اوائلي افسانا نگارن ۾ مرزا نادر بيگ ۽ ان کان علاوه لطف الله بدوي، شيوڪ ڀوڄراج ۽ شيخ اياز ٻڻ "سنڌو" رسالي ۾ ڪهاڻيون لکيون. (1)

1940ع کان 1947ع تائين نوان ڪهاڻيڪار پيدا ٿيا جن ڪراچي مان نڪرندڙ ماهوار رسالي ڪهاڻي لاءِ ان کانپوءِ شيخ اياز جي ايڊيٽري هيٺ "اڳتي قدم" رسالو نڪتو. جنهن ۾ ٻڻ نوان ليکڪ پنهنجي لکڻين سان ظاهر ٿيا. انهن ۾ محمد عثمان ڏيپلائي، ڊاڪٽر نجم عباسي، جمال ابڙو، ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ڪهاڻي ۾ تبديلي آئي. ٻاهرين دنيا جي هلندڙ تحريڪن، انقلابن، تبديلين جو اثر اسان جي ٻولي ۽ ادب تي ٿيو. جنهن ۾ هڪ مخصوص سماجي توڙي سياسي پس منظر هيٺ ملڪي مسئلن توڙي ملڪن جي باشندن جي ذهني ۽ جسماني مسئلن جو ذڪر ڪيو ويو . سنڌي هندن جي لڏ پلاڻ هندستانين جي آمد سنڌ جي اديبن تي وڏو اثر ڪيو. (2)

1947ع کانپوءِ جن ڪهاڻيڪارن ڪهاڻيون لکيون. انهن ۾ ع-ق شيخ ، جمال ابڙو، شيخ اياز، غلام رباني آگرو، اياز قادري، سوڀو گيانچنداڻي ، حفيظ شيخ، عبدالرزاق راز، نجم عباسي، محمد عثمان ڏيپلائي، بيگم زينت، عبدالله چنه ، ثميره زر

Gul Hayat Institute

ين، خيرالنساء جعفري،

1- قاضي خادم"ادب ۽ روايتون" ڇاپو ٻيو- سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، سنڌ 1992ع، ص: 72
2- ايضاً، ص:73

مهتاب محبوب، نسيم کرل، امر جليل، عبدالقادر جوڻيجو، طارق اشرف، منير ، آغاسليم، غلام نبي- مغل، بشير مورياڻي ذڪر لائق آهن، هر هڪ ليکڪ وٽ پنهنجا پنهنجا مشاهدا ۽ تجربا هوندا آهن. هر هڪ وٽ انداز پنهنجو پنهنجو هوندو آهي. مذ ڪوره ليکڪن نه صرف ڪهاڻي کي ترقي وٺرائي پر موضوع توڙي فني لحاظ کان سنڌ ۾ ڪهاڻي کي ڪلاسڪ جي درجي تي پهچايو.
سنڌ ٻوليءَ ۾ ڪهاڻي جي ڪامياب سفر ۾ غلام رباني آگري جو اهم ڪم آهي. جنهن پنهنجي دور ۾ وڏي مڃتا ماڻي. پنهنجي ڪهاڻين ۾ فڪري ۽ فني اصولن کي قائم رکندي خاص اسلوب قائم ڪري ورتو. "پشو پاشا"، "شيدو ڌاڙيل"، "بلو داد" اهڙ يون ڪهاڻيون آهن. جيڪي چوڏهينءَ جي چنڊ وانگر تابناڪ آهن. واقعي کي قلمند ڪرڻ ته رباني کان ڪو سکي. ابتدا کان آخر تائين هڪڙي تسلسل ۾ رکڻ هر ه ڪ جي وس جي ڳالهه نه آهي. پر هر هڪ جي ڪوشش سارهه جوڳي هوندي آهي. مٿين ليکڪن مان سڀني پنهنجي پنهنجي نموني ڪهاڻي جي صنف کي ترقي وٺرائي پر موضوع توڙي فن جي لحاظ کان سنڌ ۾سنڌي ڪهاڻي جي ڪيتر ۾ عروج واري دؤرکي جنهن انداز سان رباني توڙ تائين پهچايو ۽ ڪهاڻي جي سفر کي ڪامياب ۽ مقبول ڪيو. رباني ڪهاڻي جي ميدان ۾ وڏو رول ادا ڪيو هو. پنهنجي دور ۾ هڪڙو وڏو نالو آهي. ڪنهن به ڪهاڻيڪار جي ڪهاڻي ڏسڻ کان پهريائين غلام رباني آگري جي ڪهاڻي جا مثال ۽ دليل نه ڏنا وڃن ته ڪهاڻيڪارن جي ڪ هاڻي اڌوري اڻپوري هوندي. غلام رباني سنڌي ڪهاڻيءَ جو اهڙو ڪهاڻيڪار هو جنهن وٽ تاريخي واقعن ۽ مظلومن جي آهن جي دانهن جي ترجماني ڪيل آهي، جنهن ۾ هڪڙو منفرد ۽ مخصوص انداز آهي ان مخصوص ٻولي جي ڪري ڪردار و ڻندڙ ۽ دل کي لڀائيندڙ ۽ پاڻ ڏانهن ڇڪيندڙ ۽ ڪهاڻي پڙهڻ ۾ دلچسپي پيدا ڪ رائين ٿا. نوان ڪاڪا لکي ٿو ته غلام رباني اهو واحد ڪهاڻيڪار آهي. جنهن سنڌيءَ ۾ پهريون ڪهاڻي ۾ فلسفيانه نڪتن تي بحث ڪيو ۽ پنهنجي ڪهاڻين ۾ فڪري بحث کي علامتي انداز ۾ پيش ڪيو.(1)

Gul Hayat Institute

1- ڪاڪا نواب "غلام رباني آگري جي افسانن جي ڪردارن جو جائزو" "ڪ
ارونجهر" جرنل آرٽ ۽ سائنس، شعبو سنڌي وفاقي اردو يونيورسٽي براء آرٽ
س ۽ سائنس
ٽيڪنالاجي، جون، 2011ع، ص: 54

غلام رباني پنهنجي تحقيق بابت لکي ٿو ته: "مون جيڪي ڪجهه لکيو آهي. اهو شعوري طرح مارن سان هڪ قول اقرار هو ته اسان سڀ هڪ‌ٻئي جي ڏک سک ۾ شريڪ آهيون. اسان هر ظلم جي خلاف احتجاج ڪنداسين، قلم سان، زبان سان ۽ ٻئي هر ممڪن ذريعي سان.(1)

غلام رباني جا ڪردار، ٻولي، واقعا، انداز، بيان، منظر نگاري، ماحول اهڙا بيان ٿيل آهن. جن وسيلي سندس ڪهاڻيون مڪمل ٿين ٿيون. سندس لکڻ جو فن مضبوط آهي تڏهن ته سندس ڪهاڻي مقبوليت ماڻي آهي ۽ پڙهندڙ جي ذهن تي اثر ڇڏيا آهن. منهنجي نظر ۾ رباني جو ڪهاڻيون موضوع توڙي فن جي لحاظ کان افسانا نگاريءَ جو هڪ اهڙو عمدو شهپارو آهي. جو ان کي دنيا جي ٻين ترقي يافته ٻولين جي بهترين افسانن سان بنا ڪنهن هٻڪ جي ڪلهو ڪلهي سان ڏياري بيهاري سگهجي ٿو. (2)

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني " آب حيات" ڪهاڻي ڪليات- پيش لفظ ص: 18

2- سراج "آب حيات" ڪهاڻي ڪليات ،جو، مهاڳ، ص: 16

سنڌي افسانو غلام رباني آگري جي دور ۾:-

پاڪستان ۾ سنڌي افساني جو نئون دور 1950ع ۾ شروع ٿيو. سنڌي ادبي جمود کي ٽوڙڻ ۽ افساني کي عام ڪرڻ ۾ ماهنامي "نئين زندگي" ۽ ٽه ماهي "مهراڻ" جو اهم ڪم آهي. پاڪستان قائم ٿيڻ کانپوءِ جيڪي بهترين افسانا لکيا ويا. انهن جو مختصر جائزو وٺڻ کان پهرين ان وقت جي ادبي ڪوشش جا ڪي روشن نشان ڪ جھ ڪتابن ۽ رسالن ۾ موجود آهن، جن مان "پرهه ڦٽي" ۽ "اڳتي قدم"

ڪجھ افسانن جا مجموعا "ڊاڪ بنگلو"، "پنهل کانپوءِ"، "گل مڪڙيون" وغيره جن آزادي کانپوءِ افسانن جي دنيا ۾ مضبوط مقام جو ماڻيو، 1953ع ڌاري "سنڌي ادبي سنگت" جو بنياد پيو. انهيءَ پليٽ فارم تان سنڌي ۾ افسانن جي ترقي لاءِ اهم ڪم ڪيو ۽ سنڌي ادبي سنگت سنڌي افسانن جي ڇٽا پيٽي ڪرائي انعام پڻ ڏنا. جن ۾ سنڌي پوليءَ جي ڪيترن ئي افسانا نگارن حصو ورتو ۽ انهن ۾ جن افسانا نگارن کي سندن افسانن تي انعام مليو.انهن افسانن کي پوءِ سه ماهي "مهراڻ" ۾ ڇ پرايو ويو. بهر حال آزاديءَ کانپوءِ سنڌي ادب ۾ انقلابي تبديليون آيون. هر موضوع تي طبع آزمائي ڪئي وئي- 1955ع ۾ ون يونٽ جي قيام ۽ ان کانپوءِ ستت ئي 1958ع ۾ ايوب واري مارشل لا سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ رڪاوٽون آنديون ۽ رنڊڪون پيدا ڪيون. 1955ع ۾ ٽيهر سه "مهراڻ" جاري ٿيو. جنهن ادب جي راهه ۾ روشن راهون پيدا ڪيون، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته سنڌي ادبي سنگت طرفان افسانن جي ڇٽا پيٽي ۾ حاصل ڪيل انعام وارن افسانن کي مذڪ وره رسالي ۾ ڇپرايو ويو ۽ ان کان علاوه ٻيا به رسالا هئا. جن سنڌي افساني کي عام ڪرڻ ۾ قابل فخر ڪوشش ورتي. انهيءَ ۾ "تقاضا" سکر مان نڪرندو هيو. "مارئي" حيدرآباد مان "ادا" جنهن ۾ سنڌي افسانن جي دنيا جو قابل فخر ڪم ڪيو، تن ۾ ڪجھ افسانن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

"ڪڏهن بهار ايندو" سوڀو گيانچنداڻي.

"بدمعاش" ، "خميسي جو ڪوٽ" ، "مان مرد"، "مهرباني" ۽ "شاهه جو ڦر"، جمال ابڙي جا افسانه ، "انسان ۽ زندگي جي ڪنارن تائين" (سراج) "بري هن ٻنپور ۾" غلام رباني آگرو "نئون مڙدو"،"چهڙي"،"پريم ٽڪري" ۽ زندگي جو روڳ (بشير مورياڻي) "مان انسان آهيان" (اياز قادري) "ٻه ڳوڙها ۽ ٻه پاڇا" (شيخ حفيظ) بهرحال آزادي واري دور کانپوءِ سنڌي سماج جي سماجي مسئلن جو ذڪر وٺيڪ آهي. انقلابي ڳالهيون آهن. بين الاقوامي مسئلن جو ذڪر آهي. هن دور جو سنڌي

Gul Hayat Institute

اديب بين الا قوامي ادب جو پڙهندڙ هيو. ۽ ان کان گهڻو متاثر ٿيندي نظر اچي پيو. جيئن مٿي ڪجھ رسالن جو ذڪر ڪيو اٿم. انهن رسالن سنڌي افساني کي عوام تائين پهچائڻ ۾ وڏو ڪم ڪيو هو. انهن ۾ ڪجھ رهجي ويل رسالن جو ذڪر، پرهه ڦٽي، "روح رهاڻ" مارئي ، سهڻي ۽ فردوس به هئا. جن افساني جي ترقيءَ لا ۽ اهم هئا. ٻين دور جي مقابلي ۾ هن دور ۾ لکيل اڪثر افسانا اسان جي ادب جو بيحد قيمتي سرمايو آهن. هن دور جي افسانن ۾ پڙهيل ۽ مظلوم طبقي جي نمائندگي ٿيل آهي. سرمائيدارن ۽ جاگيردارن جي خلاف مظلوم ڪردارن کي زبان ڏني وئي آهي ۽ انهن جي خلاف پنهنجي حقن جي وڙهڻ جي سگھ ۽ مهاڏي اٽڪائڻ جي صلاح ۽ ترغيب ۽ تربيت ڏني وئي آهي. فني لحاظ کان آزادي کانپوء جي دور جو افسانو وڌيڪ چڱو آهي.

غلام رباني آگرو جي دور جي افسانا نگارن ۾ اياز قادري، جمال ابڙو، شيخ اياز، ع-ق شيخ شيخ حفيظ ، نجم عباسي، غلام علي الانا ، سراج ميمڻ، رشيد ڀٽي، ابن حيات پنهور، بشير مورياڻي ،قمر شهباز، رسول بخش پليجو، حميد سنڌي، امر جليل، علي احمد بروهي ۽ جمال رند وغيره اچي وڃن ٿا. ذڪر ڪيل افسانه نگارن وٽ پنهنجي پنهنجي حيثيت ، پنهنجي راهه ۽ پنهنجو نظريو آهي.

3_غلام رباني جي دور جو فني ۽ تقابلي جائزو:

غلام رباني جي افسانن ۾ فني اوج سمايل آهي ۽ سندس افساني ۾ اڪثر ڳوٺاڻي زندگي جو عڪس ملي ٿو ۽ هن ليڪ جنهن منفرد ۽ مفرد انداز سان پنهنجي افسانن ۾ رنگ ڀريا آهن. اهڙا رنگ جمال ابڙي، يا اياز قادري نه ڀريا آهن. هن جي افسانن ۾ خالص سنڌي ڳوٺاڻن جي گفتگو آهي. هن پنهنجي افساني "شيدو ڌاڙ يل" ۾ انداز گفتگو ۽ ڪهاڻي کي جنهن انداز ۾ پيش ڪيو آهي. اهڙو انداز بيان جم ال ابڙي جي "پشو پاشا" ۾ نه آهي ۽ سندس همسفر ڪهاڻيڪار اياز قادري جو "بلو دادا" ، جمال ابڙي جو پشوپاشا ٿي اهڙا ڪردار آهن. جيڪي وڏيرن ۽ سرمائيدارن ، جاگيردارن ۽ ڦورو طبقي لاء اهم ڪردار آهن. جيڪي پنهنجن پنهنجن ارڏاين سان ڇاتا سڃاتا وڃن ٿا.

هن دور کي عبوري دور چيو وڃي ٿو. هن دور ۾ مختصر ڪهاڻي جو بنياد پيو خيال آرائي بدران حقيقت نگاري جي خشڪ ۽ پٿريلي زمين تي رکيل آهي. هن دور ۾ ڳوٺاڻي ۽ مقامي زندگيءَ جي مسئلن جو عڪس ، هن دور جي ڪهاڻيڪ ارن جي خصوصيت آهي. هنن جي تجربي ۾ هڪ نئون افسانوي ڍنگ پيدا ڪيو، جنهن ۾ مقامي رنگ جي تمام وڏي لهر شامل آهي. هن دور جي ڪهاڻيڪارن جو

Gul Hayat Institute

اهو اثر ٿيو. جن ۾ همعصر ڪهاڻيڪار ڳوٺاڻي سنڌي ماحول جي ڪشش ڏ
انهن ڇڪجي ويا. غلام رباني آگري- جمال ابڙي- اياز قادري – جي ڪهاڻي ۾ نج
سنڌي ماحول جو مشاهدو آهي ڇو ته مذڪوره ٿموړتي جي ڪردارن ۽ واقعن مان
پڻ معلوم ٿئي ٿو ته هنن ڪهاڻيڪارن جي ڪهاڻين ۾ سنڌ جي رهواسين. جا
حقيقي ڪردار آهن ۽ انهن ڪردارن سان پيش ايندڙ واقعن کي محرومين کان نڪر
ڻ لاءِ ڪهاڻيڪارن رستا مهيا ڪيا آهن ۽ سندن ڪهاڻين ۾ ڪردارن جي واتان
معاشري ۽ سماج کي صلاحون ڏنل آهن. جنهن ڪري سنڌي ڪهاڻيڪارن جي ه
ڪڙي نسل کي متاثر ڪيو آهي ۽ سندس ڪهاڻين جي معاشري کي گهڻي گهرج ٿ
ي ۽ هن دور جي ڪهاڻيڪارن جي ڪهاڻين جي ماڻهن کي ضرورت پيش آئي ۽
ان وقت جي ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون مختلف رسالن ۽ ادبي مجموعن ۾ بار
بار ڇپيون رهيون هيون. هن دور ۾ جن ڪهاڻين پنهنجي اهم جڳهه والاري انهن ۾
غلام رباني جون ڪهاڻيون. \

”غريبن جي جهوپڙي“، ”پن پوڙين پاتال ۾“، ”هونداسي حيات“، ”فتوي“ ”شيدو ڌاڙ
يل“، ”بري هن پنپور ۾“ هي غلام رباني جون اهڙيون ڪهاڻيون آهن. جنهن ۾ ليک
ڪ عام ٻگر ڪان هٽي هڪ حقيقت نگار جي طريقي ڪار کي اپنايو آهي. مذڪوره
ڪهاڻين ۾ زندگيءَ سان لاڳاپيل اهي مسئلا بيان ڪيل آهن. جن ۾ جاگيرداڻا اثر،
سنڌ جا ڳوٺ ۽ انهن جي رهواسين جو خاص لب و لهجو ۽ خالص پڻو شامل آهي.
اهڙيون ڪهاڻيون آهن. جنهن ۾ پنهنجي دور جي حساب سان هن ڪهاڻين جو
منفرد ۽ الڳ مقام آهي. جن ۾ اهو اصلوڪو مقامي رنگ ۽ ان جون روايتون سنڌي
ڪهاڻي نويسيءَ جي افق تي ڇانيل ڪهاڻيون سنڌ جي ادبي حلقي ۾ مشهور ٿ
يون، انهن ڪهاڻين کي گهڻي ذوق ۽ شوق سان پڙهيو ويو. هن دور جي ڪهاڻي
ڪار جي ڪهاڻين تي مختصر تقابلي جائزو وٺڻ کان پهرين، هن عبوري دور جي
سنڌي ڪهاڻيءَ جي موضوعات ۽ ان جي مجموعن جي خصوصيتن تي الڳ نموني
سان روشني وجهجي ته جيئن هن دور جا سمايل سڀئي تجربا مختصر بيان ٿي
سگهن. مثال ورهاڱي کان اڳ اسان وٽ تمام ٿورڙ ڪهاڻيڪار هئا. پر سنڌي ڪها
ڻيءَ جي صورت واضح ڪانه ٿي هئي. هندو اديب لڏي ويا ۽ مسلمان ڪهاڻيڪ
ار مايوس ٿي لکڻ ڇڏي ڏنو ۽ سنڌي ڪهاڻيڪارن جا ڪتاب اڻلڀ ٿي ويا.
آزادي ڪانپوءِ ڪجھ اهڙين معاملن ۽ مسئلن تي سوچ ويچار ٿيڻ لڳو. جنهن جي
ڪري آهستي آهستي ادبي ماحول جڙڻ لڳو ۽ ادب ۾ تيز رفتاري اچي وئي. ان
ميدان ۾ ڪم ٿيڻ شروع ٿيو. انهن مسئلن مان جن هڪدم اديبن جو ڌيان
ڇڪرايو سي هئا هيٺيون ۽ مٿيون طبقو دولت جي ڦرلٽ، فرقيواريت ۽ مذهب

جو بي دريغ استعمال، جاگيردارن جي معاشري ۾ ناانصافي سان ڀريل ظلم، لڏپلاڻ مان اٿيل نوان تهذيبي مونجهارا ۽ مسئلا جن ڪر ڪنيو. عبوري دور جي ڪهاڻيڪ ارن انهن بد ديانتين ۽ بڇڙاين ڪي هن دور جي ڪهاڻيڪارن پنهنجي ڪهاڻين جو موضوع بڻايو. ٿوري مختصر نظر هن دور جي خاص خاص موضوع تي مٿي بيان ڪري چڪو آهيان ته غلام رباني جون ڪهاڻيون."بري هن ڀنڀور ۾"، "هونداسي حيات" شيخ اياز جي "چار ايڪڙ ڀني" ابن حيات پنهور جون "زن طلا ق"، "واهه وڏيرا" محمد عثمان ڏيپلائي جي "مهربان خوني" جمال ابڙو جون "بدمعاش"، "شاهه جو قر"، "خميسي جو ڪوٽ"، "سينڌ ۽ منهن ڪارو، رشيد ڀٽ ي جون "اوسيئڙو" حفيظ شيخ جون "مبارڪون" اهي سڀئي اهڙيون ڪهاڻيون آهن. جيڪي وڏيري ڪلاس جي ظلمن ۽ هارين جي مظلوميت تي لکيل آهن. علي احمد جي "رانجهو مداري" اياز قادري جو "فرشتو" ۽ "بلو داد" ، شيخ رازجون "گريجوئيٽ"۽ "ناڪام محبت". ع-ق شيخ جي "پريشان انسان" بشير مورياڻي جي ٽڪري ۽ زندگيءَ جو روڳ، وغيره طبقيوار سماج ۾ پرماريت باعث بک ۽ بيروزگاريءَ جا اهم مسئلن بابت لکيل ڪهاڻيون آهن.

بشير مورياڻي جي "چهڙي" بيگم زينت چنه جي "مٽي" وغيره سڀ اوچ ۽ نيچ طبقي جي پيداوار ڪهاڻيون آهن. هن دور بابت آغا سليم لکي ٿو ته: "اهو دور اسان جي ڪهاڻين جو عبوري دور آهي. جنهن ۾ ڪهاڻي جي موضوع سان گڏ ٽي ڪنڪ ۾ نوان تجربا ڪيا ويا. ع-ق شيخ ، جمال ابڙو، حفيظ شيخ، بشير مورياڻي ، رباني ، سراج رشيد ڀٽي ، رشيد آخوند ، ثميرزرين، خواجه سليم، ابن حيات پنهور، ابن الياس سومرو، اياز قادري ، مراد علي مرزا، ممتاز مرزا، نذير احمد زئي. رشيدهه حجاب ، نجم عباسي، سڀني گڏجي رت ست ڏئي سنڌي ڪهاڻي کي اڳتي وڌايو. ڪهاڻين جي مٿين جائزي ڪانپوء ان نتيجي تي پهچجي ٿو ته ان وقت جي ڪها ڻيڪارن ۽ جي ڪهاڻيڪارن جا معاملا ۽ مسئلا ته ساڳيا رهيا ساڳئي سماج جي پيداوار هئا. تنهنڪري سندن ڪهاڻين جا موضوع جنهن ۾ هڪجهڙائي نظر آئي.

مثال طور:- هڪڙي ئي مرڪزي خيال واريون ڪهاڻيون اسان کي متعدد اديبن جون ملن ٿيون. جن ۾ اياز قادريءَ جي ڪهاڻي "بلو دادا" غلام رباني آگرو جي "شيدو ڌ اڙيل" جمال ابڙو جي "پشو پاشا"،"بدمعاش" ۽ هنن ڪهاڻين ۾ ٽئي ڪهاڻيون جنهن ۾ ٽنهي اديبن جو هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿيڻ پر ٽنهي ڪهاڻين ۾ موضوع، ٻولي، ڪردار ۽ ڪردار نگاري اسٽائيل ۽ پيشڪش ۽ سماجي شعور جدا آهي.

۽ ٻوڏ جي عنوان تي غلام رباني آگرو جي"بري هن ڀنڀور ۾" جمال ابڙو جي"ڪ ارو پاڻي"سراج جي "اوندهه جو وڻ" بشير موريانيءَ جي"چهڙي" هڪڙي ئي انداز

Gul Hayat Institute

۽ مرڪزي خيال تي ٻڌل آهن.
ع- ق شيخ جو "پريشان انسان" شيخ راز جو" گريجوئيٽ"۾ هڪجهڙائي نظر اچي ٿي. ڇا ان وقت ادب جي ميدان ۾ کوٽ هئي. ڇا مارڪيٽ ۾ يا پڙهندڙن وٽ ڪها ڻين جي ايتري گهرج هئي. مسائل جي صورت ۾ ڪچو مال ميسر هو. ڇا هن دور جي ليڪن مختصر ڪهاڻي جي روپ ۾ ڇا آندو. ڇا هن دور جي ڪهاڻيڪارن جذباتي طور هڪ ٻئي تي ڇڙهت ته ڪانه ڪئي. انهيءَ تي آغا سليم هيئن روشني وڌي آهي. انهن ڏينهن ۾ جڏهن اسان ٻين ٻولين جي اديبن ڏانهن نهاريو ته اسان کي انهن ٻولين جي ادب ۾ وڏا وڏا ڪهاڻي نويس ۽ نفاد نظر آيا. اسان کي يڪدم احساس ڪمتريءَ کي مٽائڻ لاء اسان جمال ۽ ربانيءَ کي عظيم ڪهاڻي نويس ڪ ڻي بنايو.

"آزادي کانپوء سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، ص: 254
آزادي کانپوء سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، ص: 255

عبوري دور جي ڪهاڻيڪارن ۾ سوچڻ ۽ فن جو رياض وڌي ڳالهه ته هنن پنهنجو پاڻ کي نقالي کان آجو به ڪرايوهو ۽ هنن پنهنجن ڪهاڻين ۾ اصليت تي زور رکيو جيڪي شيء اڳي گهٽ موجود هئي. جمال ابڙو، غلام رباني، حفيظ شيخ. ويندي بشير مورياڻي، تائين روس جي افسانوي ادب کان متاثر آهن. هنن جي فن ۽ مقاصد ۾ دوستو- وسڪي ، ٽالسٽاء ۽ گورڪي گوگول جو اڻ لکو رنگ سمايل آهي. هنن وٽ اڪثر ڪري بياني ۽ مڪالماتي انداز آهي. پر هنن جو فن پيچيدهه ناهي. سندن جا پلاٽ صاف ۽ سٽرا آهن. هنن مان ڪنهن به موپاسا، چيخوف، اوهينري ، يا سمر سيٽ ماهم جي مڪمل طور تي طرز اختيار نه ڪئي آهي. هن عبوري دور ۾ صرف ڪن ڳاڻ ڳڻين نالن کي سٽن اديبن جي قطار ۾ بيهاري سگهجي ٿو ۽ انهن مان صرف ٻه فنڪار جمال ابڙو ۽ غلام رباني آگرو اهڙا آهن. جن جو نالو خصوصي طور وٺي سگهجي ٿو، هنن جي تجربي ۾ مشاهدو، ڇاڻ ۽ جذبو ڪافي حد تائين شامل هو. ڪنهن حد تائين پڙهندڙن جو توجع پاڻ ڏانهن ڇڪائڻ ۾ ڪامياب ويا. نون لکندڙن کي فني واٽ ڏيکاري. اسين ٽن ڪهاڻيڪارن جمال ابڙو، اياز قادري ۽ غلام رباني آگري جي ڪهاڻين جو جائزو وٺنداسين. ڪهاڻي جي تاريخي معلومات مان حاصل ڪيل مطلب مان ظاهر ٿيو ته غلام رباني ۽ جمال ابڙو ۽ ايازقادري عبوري دور جي ڪهاڻيڪارن ۾ بنيادي پيڙهه جو پٿر رکندڙ آهن. جڏ هن جمال ابڙو پنهنجي ڪهاڻي "پشوپاشا" محمد ابراهيم جويو ڏانهن موڪلي ته

ان سان گڏ خط لکيائين جنهن بعد ان ڪهاڻيءَ جمال جي خط تي مهراڻ ۾ ڪافي بحث هليو. جمال ابڙو محمد ابراهيم جويي صاحب کي لکيل خط جي شروعات هن ريت ڪري ٿو "ادا سائين مون پنهنجو پشو اوهان طرف موڪليو آهي، اميد ته پهتو هوندو.مون "پشو پاشا" بلو دادا ، (اياز قادري) ۽ شيدو ڌاڙيل (غلام رباني آگرو) تان متاثر ٿي لکيو آهي. غلام رباني –ايازي- جمال ابڙو اهڙا ڪهاڻيڪار آهن، جنهن جي ڪهاڻين ۾ مقامي رنگ ملي ٿو. سندس ڪهاڻين جي جائزي وٺڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته جمال ابڙو ، اياز قادري ۽ غلام رباني جي ڪهاڻين پڙهڻ کانپوءِ لڳي ٿو ته هي اهڙو سماج آهي، جنهن م انسانيت سڪرات ۾ آهي.

"مهراڻ" نمبر- 1 ، جلد 5 ، سال 1985ع ، ص: 301

"افسانوي ۽ فڪري ادب" مرتب - جامي چانڊيو ، ص: 26

هن دور جي ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون ۽ انهن جا ڪردار اهڙي قسم جا ڪردار آهن. جيڪي سنڌ جي سنڌي ليڪن سنڌ جي وڏي آبادي جا ڳوٺن ۾ رهي ٿي. جن جي نقاشي صحيح نموني ڪيل آهي. جتي ظلم جو رد عمل به آهي. ڪردار خوني هوندي ته به گناهنگار نٿا لڳن. اگر رباني ۽ ان جي همعصر ڪهاڻيڪارن جو جائزو وٺنداسين ته هڪڙي وڏي لسٽ ٿي ويندي. جنهن ڪري مذڪوره ڪها ڻيڪارن ۽ سندن ڪهاڻين جي روشني مان ثابت ٿيو ته عبوري دور جي ڪهاڻي ڪارن ۾ غلام رباني سنڌ ٻولي ۽ ادب جو اهو واحد ڪهاڻيڪار آهي، جنهن جون ڪهاڻيون پنهنجي دور جي ڪهاڻيڪارن ۾ بنيادي حيثيت جون حامل آهن ۽ غلام رباني کي پنهنجي دور جي ڪهاڻيڪارن ۾ پهرين درجي حيثيت حاصل آهي. جمال ابڙي به پنهنجي هڪ انٽريو ۾ اظهار ڪيو هو ته غلام رباني جو انداز ڏايو پيارو آهي ۽ ان جو لهجو مٺو آهي جيئن فيض احمد فيض جي شاعريءَ جو لهجو آهي. غ لام رباني پنهنجي شروعاتي دور جي ارڙهن ڪهاڻين ۾"اتر ڍاهي ان جا"،" بري هن ٻنڀور ۾"،"اکڙيون اڃايون"،"نيٺ بهار ايندو"،"ڪريڪ"،"جي پل هجان"،"غريبن جي جهوپڙي"،" بک بڇڙو ٽول"،"نئون مژدو"،"اخبار"،"پن ٻوڙين پاتال ۾"، " هونداسي حيات"،"شيدو ڌاڙيل"،"پيار جي پري"،"آب حيات"،"بدلو"،"هن لکيو" اچي وڃن ٿيون، ان کان پوءِ يعني ٻئي دور جون ڪهاڻيون جيڪي 1980ع کان پوءِ لکيون ويون."لهرن لک لباس"،"خواب"،"صبح ازل آهي"،"همسفر"، "محمد موچيءَ جو حج" اچي وڃن ٿيون. غلام رباني جيتوڻيڪ تعداد جي لحاظ کان ته ٿوريون ڪ هاڻيون لکيون آهن، پر اهي فني فڪري معنوي ۽ ادبي لحاظ کان سنڌي ادب ۾ خاص جاءِ جوڙين ٿيون جي غلام رباني آگرو سان سنڌي ادب جي افسانوي ميدان ۾ افق تي بيٺل هڪ روشن ستاري جيان آهي. هن جون ڪهاڻيون سنڌي ماڻهن ۽

Gul Hayat Institute

سنڌي سماج جي ڏار ڏار مسئلن جي بيان سان ڀريل آهن. هن جي ڪهاڻين ۾ هارين ، نارين، مزدورن، عام ماڻهن جي مسئلن جو ذڪر آهي. غلام رباني آگرو جديد سنڌي ڪهاڻيڪارن علمبردارن مان هڪ آهي. رباني ڪانسواءِ هن دور جي ٻين ڪ هاڻي نويسن ۾ جمال ابڙو، اياز قادري، حفيظ شيخ ، عبدالغفور انصاري، علي احمد بروهي، شيخ اياز، ابن حيات پنهور، محمد حسن ڪروڙيتي، بيگم زينت عبدالله چنه، نسيم کرل، امر جليل، سراج الحق ميمڻ، بشير مورياڻي، ثميره زرين، ع-ق شيخ، شيخ عبالستار، راز بلڙائي، آغا سليم، محمد بخش جوهر، حميد سنڌي، شمس صديقي، خواجه سليم ۽ جمال رند جا نالا اهم آهن.

ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ غلام رباني آگري کي اهم مقام حاصل آهي جو هي پهريون ڪهاڻيڪار آهي. جنهن جي مختصر ڪهاڻي کي جديد حقيقت نگاري واو سگهارو روپ ڏنو آهي. توڙي جو ان کان اڳ ۾ حقيقت نگاريءَ جي ابتدائي شڪل امر لعل هنگوراڻي ، آسانندمامتوراء ڇيٹمل پرسرام گلراجاڻي ،گوبند مالهي ، گوبند پنجاب ي، ڪيرت ٻاٻاڻي ،سندري اتمچنداڻي، موهن ڪلپنا، ايشور چندر، گورڌن محبوباڻ ي، عثمان علي انصاري، مرزا نادر بيگ ۽ ٻين ڪهاڻيڪارن ۾ ملي ٿي پر انهي شيءِ کي جنهن شڪل ۽ انداز سان غلام رباني آگري پيش ڪيو آهي ۽ سندس ڪها ڻين ۾ اسان کي فن ۽ فڪر جو خوبصورت سنگم ملي ٿو. سندس ڪهاڻيون موضوع جي لحاظ سان منفرد حيثيت رکن ٿيون.

اڄ جي دور ۾ غلام رباني آگري جي ڪهاڻين کانسواءِ سندس ڪهاڻي جو نالو وٺڻ ۽ مثال ۽ دليل نه ڏيڻ ڪانسواءِ سنڌي ڪهاڻي ۽ ان جي تاريخ ڏيڻ جو تصور اڻ پورو ۽ اڌورو آهي، ڇو ته غلام رباني جون ڪهاڻيون فني ۽ فڪري لحاظ سان اسلوب بيان ، ننڍين جملن واري عبارت ، سليس ۽ عام فهم ٻولي تشبيهن ، استعارن ، اصطلاحن، پهاڪن ۽ چوڻين ۽ ٻين خوبين سان ڀريل آهن.

غلام رباني آگري جي سنڌي ادب ۾ وڏي سڃاڻپ آهي. هن عنوان ۾ غلام رباني جي افسانن جو مقام بابت ڇا حيثيت آهي. موضوع جي حساب سان افساني يا ڪهاڻيءَ جي فن ۽ فڪر بابت مکيه رخن تي ڇنڊ ڇاڻ ڪجي ٿي.

سنڌ افساني يا ڪهاڻي ۾ غلام رباني جي افسانن جو مقام:-

1- موضوع:-

موضوع ڪانسواءِ هر تحرير اڻپوري ۽ اڌوري هوندي آهي. موضوع تمام گهڻي اهميت رکندو آهي تخليقار جي چونڊ مان ئي خبر پئجي ويندي آهي ته ان جو ڪهڙن رخن ۽ پاسن ڏانهن لاڙو آهي. موضوع ۾ مرڪزي خيال سمايل هوندو آهي. ان مان ئي

واقعن حالتن ۽ نظرين جي ڇاڻ ملندي آهي. ليڪ پنهنجي لکڻين ۾ جيڪي تجربا بيان ڪيا آهن. ان جي ڪيتري ضرورت آهي. موضوع رحجانن ۽ لاڙن جي نمائندگي جو ڏس ڏين ٿا. لکين ڪروڙين مسئلا آهن. هر معاشرو مسئلن جي لپيٽ ۾ آهي. فن ڪارن تي ڪهڙين تحريڪن جو اثر ٿيو آهي. جنهن جي زير اثر اهو ليڪ جي نظرياتي شعور تي منحصر آهي ته هو انهن مان ڪهڙن مسئلن کي پنهنجي فن جو موضوع بنايو آهي. هن عبوري دور ۾ خاص طور تي جيڪي رجحان رهيا آهن. انهن سماجي مسئلن جو ليڪ ڪيئن رنگ ڀريو آهي، رباني جي ڪهاڻين ۾ جنهن انداز سان رنگ ڀريل آهن، اهي رنگ ڏاڍا خوبصورت ۽ پابندي سان نظرن اچن ٿا هن پنهنجي معدبانه اظهار سان حقيقتن جي تلاش ڪئي آهي. غلام رباني ، جمال ابڙو ۽ اياز قادري، اهڙا فنڪار آهن، جن پنهنجن ڪهاڻين ۾ ڳوٺاڻي زندگيءَ کي موضوع بنايو آهي. غلام رباني آگري مقامي زندگيءَ جي رنگ ڍنگ کي پنهنجي ڪها ڻين جو موضوع بنائڻ ۾ سڀني کان پيش رفت ڪئي آهي. هن کان اڳ پيدا ٿيل روايت کي اڳتي وڌايو ۽ ذوق ۽ مطالعي جي آثار تي ان ۾ اچان به وڌيڪ پختگي آندي اٿس. هو ٿوري وقت ۾ ئي وڏو فنڪار نظر اچڻ لڳو. رباني جي ڪهاڻين جي موضوع ۾ مهارت ۽ ادبي حسن جو ثبوت ملي ٿو. هن جي ڪن ڪهاڻين ۾ ڇڙ ڪائيندڙ پڇاڙي آهي. ڪن ۾ دردناڪ انجام سان تاثر پيدا ڪيو آهي ته ڪن ۾ وري مستقبل جو اميد افزا پيغام ڏنو ويو آهي. فن توڙي موضوع جي لحاظ کان رباني جو ڪهاڻيون زيادهه ڪامياب آهن. جن کي فنٽسيءَ جي خوبصورت رنگت ۾ جوڙيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

2- ٻولي:-

غلام رباني آگرو پنهنجي ڪهاڻين ۾ اهڙي ته ونندڙ ۽ ڪردارن سان ٺهڪندڙ ٻ وليءَ استعمال ڪئي آهي ۽ محسوس ٿئي ٿو ته ، هر مڪتبه فڪر سان تعلق رکندڙ ۽ ڪردار سان ٺهڪندڙ ٻوليءَ جو استعمال ڪيو آهي. هن جي ڪهاڻين ۾ استعمال ٿيل ٻولي ۾ هٿرادو ٺاهيل ۽ سينگاريل نه آهي. ننڍڙن جملن ۾ وڏيون ڳالهيون چوي ٿو. سندس پهرين ڪهاڻي "اتر ٻاهي ان جا" ۾ مهراڻ دريا جو ذڪر ڪيو اٿس، هڪ ڪردار ٻچل بابت چوي ٿو، ٻچل جا ابا ڏاڏا به اهائي ڪرت ڪندا هئا ڪاريون ڄاريون ڇڄ ڇپريون جن جي محبت مڇي سان ، ماءُ ته ٺڻين موڪلائي وئي هيس، پر مڇن جي ساول ٿيس ته پڻس به پٺي ٻڳهيري...... هتي پٺي ٻ ڳهيري اصطلاح آهي. ڇا ته رباني پنهنجن ڪهاڻين ۾ ڪيئي. اصطلاح، چوڻيون، پهاڪن ، محاورن جو استعمال ڪري ثابت ڪيو آهي نه ته فقط ڪهاڻيون لکڻ پر

منفرد انداز جو به مالڪ هو. سندس ڪهاڻين ۾ خوبصورت ۽ وڻندڙ ٻوليءَ جو استعمال بهترين انداز سان ڪيو آهي، پر اها ٻولي روز مرد جي زندگيءَ ۾ ڪتب ايندڙ ٻولي آهي، اها عام پڙهندڙ لاءِ سولي ۽ آسان آهي. رباني جي ڪهاڻين ۾ هو زندگيءَ جي مختلف واقعن کي پنهنجي مشاهدي تجربي آڌار خوبصورت ٻوليءَ جي ذريعي بيان ڪرڻ جو ماهر آهي ۽ ان ۾ ڀڻ ڪاميابي حاصل ڪئي اٿس ۽ سندس ڪهاڻين پڙهڻ محل ائين محسوس ٿيندو آهي ته انهن ۾ ڪي به اجايا ۽ غير ضروري بيان نه آهن، پر ٻولي ماحول ۽ ڪردار موضوع ۽ اسلوب ۾ پوري پوريءَ حق ادائيءَ سان استعمال ڪيا اٿس. سندس ٻوليءَ ۾ سگهڙائپ موجود آهي.

3- ڪردار ۽ ڪردار نگاري:-

غلام رباني آگري جي ڪهاڻين ۾ اسان کي شاندار ڪردار نگاري ملي ٿي، جيئن ته ادب جو واسطو انساني حياتي سان آهي ۽ مواد به اتان ئي کنيو وڃي ٿو، ڪردار ، ٻولي، واقعو، حادثو، انداز بيان، منظر نگاري ماحول وغيره فني جزا آهن. جن جي ترتيب سان ڪهاڻي مڪمل ٿئي ٿي. غلام رباني پنهنجي روز مرهه جي زندگيءَ ۾ جيڪي ڪردار ڪنيا آهن. اهي سڀ جو سڀ اسان جي زندگيءَ سان وابستا آهن. غ لام رباني پنهنجي ڪهاڻين جي ڪردارن وسيلي ڪافي ڪوشش ورتي آهي ته، اهي اوپرا نه لڳن ۽ ان ۾ ڪامياب به ويو آهي. ڪردارن ۾ ليڪڪ جي مرضي ته ڪو نه هلندي آهي. پر اهي پنهنجي مزاج ۽ نفسيات موجب چرپر ڪن ٿا. ليڪڪ صرف پڙهندڙ جي اندر ۾ ڪردارن لاءِ همدردي جاڳي پوي ٿي ۽ نا انصافي خلاف ا تما اٿن ٿا. رباني انهن ڇاتل سڄاتل ڪردارن ۾ رنگ ڀريو آهي، جو هو پنهنجي ماحول ۾ اڀري بيهن ٿا. غلام رباني جي ٿيويهن ئي ڪهاڻين جا ڪردار پنهنجي سماج کي صحيح صحيح راهه مهيا ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. غلام رباني جي مشهور ڪهاڻي "شيدو ڌاڙيل" آهي.،اسان جي سماج ۾ ماضي توڙي حال ۾ اهڙا ڪ ردار اڀريا ۽ اڀري رهيا آهن. جيڪي سماجي نا انصافي ۾ جبر جي ڪري ٻي واهه نه ڏسي ڌاڙيل ٿيا آهن. ليڪڪ ڌاڙيل کي ظالم نه پر وڏيرن کي ظالم ڏيکاريو ته اهي ڪيئن نه ڌاڙيل پاڻ پيدا ڪرائي ۽ پاڻ ئي ان جو ساٿ ڏئي پاڻ ئي ان کي موت جي گهاٽ تي پهچائي ڇڏين ٿا.

4- تجربو ۽ مشاهدو:-

غلام رباني آگرو لکي ٿو ته مون پنهنجي نن۾ڍيءَ ڄمار ۾ جيڪي واقعا ڏٺا ۽ ٻڌا آهن. تن مان ڪن کي ڪهاڻيءَ جو ويس ڍڪائي عام ماڻهن جي اڳيان پيش ڪ يو اٿم. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته ربانيءَ جي نگاهه تمام گهري هئي، سندس ٻيڙ هيل ۽ ڏتڙيل ماڻهن سان همدردي هئي. سندس ڪهاڻين جا ڪردار پڙهندڙن سان ڳالهائيندا رهندا آهن، رباني جي ڪهاڻين جي مطالعي ڪانپوءِ ان نتيجي تي پهچجي ٿو ته ربانيءَ جو مشاهدو ۽ مطالعو تمام وسيع هو جنهن پنهنجي تجربن آڌ ار ڪهاڻيون جوڙيون آهن. سندس ذهن تي بيروزگاري، فرسودهه قديم روايتن، طبقاتي ڇڪتاڻ، تاريخي واقعا ۽ حالتون، رباني جي ڪهاڻين جو موضوع رهيا آهن. سندس ڪهاڻين جي ڪردارن ۽ واقعن مان ثابت ٿئي ٿو ته، هن ڳوٺن جي ماحول ڏاڍين مڙسن جي ڏاڍين ، ڪمزورن جي مجبورين جا قصا رباني جي ڪهاڻين جا موضوع رهيا آهن. غلام رباني سنڌ جو اهو واحد ڪهاڻيڪار آهي، جنهن سنڌ يءَ ۾ پهريون ڀيرو ڪهاڻيءَ ۾ فلسفيانه نڪتن تي بحث ڪيو آهي ۽ پنهنجي ڪ هاڻين ۾ فڪري بحث کي علامتي انداز سان پيش ڪيو آهي. غلام رباني آگري جو " آب حيات" اهڙو فلسفيانه افسانو آهي. جنهن ۾ هن شهزادي "مهراڻ " جي آڙ ۾ افسانا نگار انسان دوستيءَ ۽ نيڪيءَ ۽ سچائي تي عمل ڪرڻ لاءِ اهڙا ڪردار جوڙ ي انساني خدمت جي عظمت جهڙي فلسفي کي پيش ڪري هڪڙو نظريو پيش ڪيو آهي ته جيڪڏهن انسان جو روح پاڪ آهي، ۽ هن جا سٺا عمل ڪيل آهن ته پوءِ سندس نالو تيسين قائم رهندو. جيسين بقا کي بقا آهي. هن ۾ رباني انساني عظمت جي بقا جي اصول جو فلسفو پيش ڪري ثابت ڪيو آهي ته " آب حيات" جا ٻه يڪ پيئڻ سان انسان جو روح پاڪ رهٿو ٿي سگهي، اهو نظريو ڪاميابي سان پيش ڪيو آهي.

Gul Hayat Institute

5- منظر نگاري:-

غلام رباني جي ڪهاڻين جو موضوع ۽ مواد ڳوٺاڻي زندگي مان ورتل آهن. منظر نگاري ۽ سنڌي ثقافت جڏهن هڪ ٿي وڃن ٿا ته سونهن وجود وٺي ٿي. غلام

رباني ڪهاڻين ۾ اهڙي ته منظر نگاري ڪئي آهي، جو دل ٺري چوي ته دل کي فرحت وٺرائڻ لاءِ ڳوٺن، دريائن ، ٻيڙين، سانوڻي جي مينهن ۽ برسات جو مزو چکجي. منظر نگاري چکڻ ته ڪو غلام رباني کان سکي. "بري هن ڀنڀور ۾" عيسو چوهاڻ ڪچي ۾ واهه جي ڪڙ ۾ رهندو هو، هو روز صبح جو گڏهه ڪاهي ٻڪي تي گذارن لاءِ ويندو هو. هڪ سال سانوڻيءَ ۾ گهڻي ٻوڏ اچي ٺي ۽ سڄي رات برسات به زور سان وسي هئي. ان ڪري بند ٻڃڻ جو امڪان هو...... باک ڦٽي صبح ٿيو. مينهن بس ٿيو. عيسو چوُنري کان ٻاهر نڪتو ڪڻي جو نظر ڪري ته چوڌاري اڇ لڳي پئي آهي. ...... رباني جي هن ڪهاڻي ۾ ڪهڙو نه خوبصورت منظر چٽيل نظر اچي ٿو، جيڪو دل کي وندرائي به ٿو ته سڪون به مهيا ڪ ري ٿو.

6- واقعه نگاري:-

غلام رباني جي سمورين ڪهاڻين ۾ خوبصورت مقامي رنگ جو ماحول بيان ڪيل آهي، ۽ سنڌ ڌرتي واسين جا جيئرا جاڳندا ڪردار نظر اچن ٿا. هو سماج جي ناسورن کي سڀني سامهون کولي رکي ٿو ۽ ان ناسورن جو علاج به پاڻ ٻڌائي ٿ و. واقعه نگاري جي حوالي سان رباني جا افسانا فني خوبين جي اعتبار کان تمام روشن ۽ چٽا آهن. "شيدو ڌاڙيل" واقعه نگاري جي اعتبار کان هڪ شاهڪار افسانو آهي چو ته ، هن کي غير ملڪي ٻوليءَ ۾ ترجموبه ڪيو ويو آهي ۽ هن ڪهاڻي کي ڪيترن ئي حلقن وٽان ساراهيو ويو آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي نقادن به ان تي تبصرا ڪيا آهن. هن ڪهاڻي ۾ رباني صاحب ڪيترن ئي واقعن جو خوبصورتي انداز سان بيان ڪيا آهن. غلام رباني آگري جي مٽي بيان ڪيل روشني ۾ سندس ڪهاڻين جي اڀياس کانپوءِ معلوم ٿيو آهي ته غلام رباني آگري جون ڪ هاڻيون فني ۽ فڪري حوالي سان بهترين ڪهاڻيون آهن. سندس چند ڪهاڻين جي روشني ۾ اهي دليل پيش ڪيا ويا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو. غلام رباني آگرو پنهنجي دور جي افسانن ۾ وڏو افسانا نگار هو. جنهن پنهنجي افسانن جي ذريعي سنڌي قوم جي ڀلي لاءِ عالمي معيار جون ڪوششون وٺي سنڌي ادب جي گلشن کي مالا مال ڪيو آهي. تحقيق جي شاگرد جي حيثيت سان ماهرن جي ڏسيل اصولن آڌار تي هڪ ننڍڙي مطالعي جي آڌار تي رباني جهڙي وڏي اديب تي قلم ک ڻڻ جي هڪڙي ننڍڙي ڪوشش ڪئي اٿم ۽ پڻ ڪهاڻين ۾ لکڻين جي روشني ۾ ايترو چوندس ته رباني ويهين صدي جو عظيم ليکڪ هو. جنهن جي لکڻين ۾ ع المي پيغام سمايل آهي ۽ ٻلوڙ ليکڪ جون جيترن موضوعن تي لکڻيون موجود

Gul Hayat Institute

آهن، اهي نه فقط سنڌ ۾ سنڌي ٻولي لاءِ پر عالمي معيار تي پورو لهن ٿيون.

Gul Hayat Institute

" آب حيات" ، ص: 31

4 ـ غلام رباني آگرو بحيثيت مضمون نگار:-

مضمون هڪ نهايت دلچسپ ۽ انوکي ادبي صنف آهي. ان لاءِ جوان جي موضوع تي ڪابه پابندي ڪانهي. مضمون ذاتي ۽ شخصي به ٿي سگهن ٿا ۽ علمي ادبي ۽ سائنسي به جديد دور ۾ ان کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. ذاتي ۽ شخصي تجربن ۽ ڪوجنائن جي آڌار تي لکيل لکڻين کي "مضمون" ڪوٺيو وڃي ٿو ته علمي ادبي ۽ سائنسي تجربن ۽ ڪوجنائن جي آڌار تي لکيل مضمون کي "مقالو" ڪوٺيو وڃي ٿ و. انهن مان پهرين قسم جي مضمونن ۾ ڪو شخص پنهنجي اردگرد جي حالات، واقعات، حادثات تجربن جو بيان ڪندو آهي. هن فن جي شروعات تڏهن ٿي جڏ

هن لکڻ وجود ۾ آيو ته مضمون نويسي به شروع ٿي. عربيءَ ۾ "مقامه" پارسي ۾ "مقاله" ۽ انگريزي ۾ "Essay " اهڙي قسم جون شيون آهن. انگريزي لفظ "Essay" فرانسيسي لفظ "Essay" جي انگريزي صورت آهي، جيڪي وري عربي لفظ "اسمعي" جي فرانسيسي شڪل معلومات ٿئي ٿي، ٻئي لفظ ڪوشش جي معنى ۽ مفهوم کي ظاهر ڪن ٿا. ذاتي يا شخصي مضمون کي انگريزيءَ ۾ "Essay" ۽ اردو ۾ انشائيه ٻڻ چون. جڏهن ته علمي ۽ تحقيقي مضمون کي انگريزيءَ ۾ "Research Article" ۽ اردو ۾ مقاله چون سنڌي ٻوليءَ ۾ ورهاڱي کان اڳ واري دور ۾ هن صنف ڏاڍي ترقي ڪئي. خاص ڪري ذاتي ۽ شخصي مضمون ته ڏاڍا مشهور ٿيا. ڪيترائي ڌارين ٻولين مان مضمونن جا مجموعا ترجمو ٿيا. مثال.

1863ع "ٻڪو پهه" ديوان ڪوڙو مل

1877 ع "مقالات الحڪمت" بيڪن جي مضمونن جو ترجمو مرزا قليچ بيگ

1907 ع "گلدستو" ترتيب ديوان ڏيارام وسڻمل ۽ ديوان ليلارام پريمچند

1925ع ۾ "گل ڦل" جوت اخبار ۾ ڇپيل مضمونن جو مجموعو پرمانند ميوارام جو ٻيو حصو. - 1936ع ۾ شايع ٿيو.

1940 ع "ادبي گلشن" چونڊيل پروفيسر نارائڻ داس ڀمڀاڻي

1941 ع "ادبي آئينو" ليکراج ڪشنچند عزيز

1944 ع "ويچار" لالچند آجواڻي

1945 ع "ادبي غنچو"پروفيسر رام پنجواڻي ۽ نارائڻ داس ڀمڀاڻي

1947ع "ڪلاڪار جي دنيا" پروفيسر خوشي رام واسواڻي

ورهاڱي کانپوءِ ڇپيل مضمون جا ڪي اهم مجموعا هي آهن.

Gul Hayat Institute

1957 ع " ادبي گل" ،موتي پر ڪاش

1974 ع "چار مقالا "، محمد اسماعيل عرساڻي

1974 ع" آثار الڪلام"، مولانا ابوالڪلام آزاد جي مضمونن جو ترجمو، علي محمد راهو

1975ع "هٻڪار"،ڊاڪٽر نواز علي شوق

1977ع "ٻولي منهنجي ماءُ"، پوپٽي هيرا ننداڻي

1979ع "مضمون ۽ مقالا"،(علامه عمر دائود پوٽو) سهيريندڙ خانم خديجه دائود پوٽو

1980ع "نياريون وٿيون"،(ٻارن لاءِ مضمون) محمد اسماعيل عرساڻي

1980ع "چونڊ سنڌي مضمون ۽ مقالا"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي

1983ع "ڪچان ته ڪافر"، ناز سنائي
1983ع "مضامين خليل"،- مرتب- عبدالقيوم صائب
1984ع "آئينو ۽ اولڙو"، ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ انهيءَ کان علاوه ٻيا ڪوڙ سارا ٻ يا ٻه مجموعا پڻ ڇپجي چڪا آهن. منهنجو موضوع آهي رباني جا مضمون پر انهن جي شروعاتي تاريخ تي ان ڪري نظر وڌي اٿم، تاڪه هن صنف جي باري ۾ نون پڙهندڙن کي مضمونن جي مجموعن جي ڄاڻ ملي. حالانڪ مونکي ته صرف غلام رباني آگري جي مضمونن تي تحقيق ڪري پيش ڪرڻي آهي.
رباني جو مضمون لکڻ جو ڏانءُ پنهنجو آهي، سندس تحرير جو طريقو نرالو آهي. رباني جو جنهن ٻه مضمون يا مقالو پڙهيو هوندو ته اهو سندس لکيل شاهڪار کي ڀلي اهو سواءِ نالي جي لکيل هجي، ان کي پڙهڻ سان چوندو ته هي لکيت رباني جي آهي. جنهن ۾ هو ڪنهن شخصيت تي لکي ٿو ته سندس هر طرف جي خدوخال کي ڇنڊي ڇاڻي صاف ڪري لکي ٿو.
سنڌ جي نامور ۽ قدآور عالم ۽ دانشور سائين غلام علي الانا رباني جي باري ۾ لکي ٿو ته:
" غلام رباني آگرو قابل مصنف ، هڪ باخبر، با صلاحيت ليکڪ ۽ اهو ڄاڻندڙ اديب هو جو هو ڪنهن جي باري ۾، ڪهڙي مضمون واقعي تي لکي رهيو آهي. سو هن جڏهن ٻه لکيو هر لفظ، فقرو، جملو ۽ پئراگراف سوچي، سمجهي، سنڀالي، توري تڪي پوءِ لکيو. سندس ٻين ڪتابن وانگر "سنڌي ڪلچر" ٻه سنڌ جي هڪ دور جي پوري تاريخ آهي. جيڪڏهن ان جي مضمون ۽ عنوانن کي الڳ ڪري هر هڪ تي ويهي ڏار تحقيق ڪجي ته منجهائنس گهڻو ئي مواد ملي ويندو. (1)
جهڙي طرح رباني ڪهاڻين ، خاڪن ،سوانح عمرين، سفر نامن، خطن، ۾ ادبي ۽ وڻندڙ جملا ۽ لفظ ڪتب آهن. اهڙي طرح مضمونن جي ڪتاب "سنڌي ڪلچر" ۽ "ٿيا قلب قرار" ۾ پڻ ٻولي ۽ ادب جي خدمت ڪئي آهي. مضمون لکيا ته هڪ روزانه "اخبار" لاءِ ويا آهن، مگر انهن مضمونن جي اهميت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.
ربانيءَ جا مضمون ڇا آهن؟ مصريءَ جون مٺيون تڙون، ماکيءَ جي شڪر، ڪمند جي رس، انبن جو ٻور، گلن جي خوشبو، ڪير جي مهڪ، سنڌوءَ جو پاڻي مينهن جو پلر، پلي جو پلاءُ، گهوگهاري ،سگداسي چانور، ڪڻڪ جا آنٽو، نسيم شملا يا ڏکڻ جي هير، شهيدن جو خون، عالمن جي مس، ميهڙ جي ميندي،لاڙ جا زيور ۽ نوٽن جي سرهاڻ وغيره آهن. جئين ٿر ۾ پنجين موسم وسڪارو چئبي آهي. تيئن رباني جي مضمونن کي سنڌي ادب جو وسڪارو چئي سگهون ٿا. سنڌي ادب ۾ غلام رباني آگري جو شمار سر فهرست ڪهاڻيڪارن ، محققن ۽ دانشورن ۾ ٿئي ٿو. شاندار

ادبي ڪارنامن جي ڪري رباني صاحب جو نالو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڪيترن ئي همعصرن ۾ جن سنڌ جي جدوجهد ۾ نهايت اهم حصو ورتو آهي، جن جي لڳاتار جاکوڙ نئين سنڌ انهي تاريخ جي منتظر آهي، جنهن ۾ هن جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو. (2)

مذڪوره ڪتابن ۾ آگري مرحوم ثابت ڪيو آهي ته سنڌ جي ثقافت سنڌ ڌرتي جي اصل ثقافت آهي. جهڙي طرح تهذيب ۽ ثقافت الڳ ۽ نج سنڌ جي آهي، تهڙي طرح هو ان جي اصليت ۽ نج پڻي کي به ظاهر ڪري ٿو، اها حقيقت آهي ته ، سنڌ جي ثقافت ۾ ڪنهن به شاهوڪار ثقافت جون سموريون خوبيون موجود آهن. غلام رباني آگري جا هي مذڪوره ڪتاب "سنڌي ڪلچر" پڙهندڙن لاءِ چاهه ۽ دلچسپي جو سبب بڻبو. (3)

---

1 غلام رباني آگرو "سنڌي ڪلچر" ثقافت کاتو حڪومت سنڌ سال 2011 ع.
2 شيخ اياز "رباني جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو" ٽه ماهي، "مهراڻ " اپريل – جون، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو،سنڌ 2010ع، ص: 167
3 قاضي خادم "ادب ۽ روايتون" سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، سنڌ، 1992ع "پيش لفظ"
،ص: 5-6-7

بقول رباني جي ته مون ويهن سالن جي ڄمار ۾ لکڻ شروع ڪيو. اسان ڪيس ان دور جي تحريرن کي پهرين اوستا چاهون ٿا، پر اها ابتدائي اوستا جي لکيت پنهنجي همعصر ڪهاڻيڪارن ۾ ڪيس انعام يافته ڪهاڻي نويس بنايو، سندس پڻيو دور مضمونن لکڻ جو اچي ٿو. هن دور جي تحريرن ۾ سندس تجربن ۽ مشاهدن جو نچوڙ اچي وڃي ٿو. پهرين لکي چڪو آهيان ته ربانيءَ جا مضمون ظاهر ۾ اخباري ڪالم ئي چئجن ٿا، مگر انهن جو موضوع زمان ۽ مڪان تمام وڏو وکر آهي. انهن اخباري مضمونن کي سيد سليمان ندوي جي "خطبات مدارس" جيان وسهي سگهجي ٿو، انهن مضمونن ۾ هم گيريت ۽ عالمگيريت وارو ذخيرو آهي. اهڙن مضمونن ۾ ربانيءَ جو ادبي چهرو چٽو ۽ صاف نظر اچي ٿو. سندس لکڻين ۾ سنڌي ثقافت ۽ اسلامي تمدن جو بحر بيڪران سمايل آهي ۽ پڻ سندس مطالعي ۽ گهري مشاهدي جو عڪس ۽ جلوو ظاهر پيو پسجي. سڀ کان سهڻي ۽ سچي ڳالهه ته سندس مضمونن جو سلسلو ڳنڍيل نظر اچي ٿو. ربانيءَ جو ذهن ڪمپيوٽر جيان آهي. جيڪي لکيو هئائين. اهو ياد هيس. جنهن ڪري سندس تحريرن هڪٻئي جون تسلسل نظر اچن ٿيون. غلام علي الانا لکي ٿو ته:" غلام رباني آگرو قابل مصنف ه ڪ باخبر باصلاحيت ليکڪ ۽ چاهيندڙ اديب هو. هو ڪنهن جي باري ۾ ڪهڙي موضوع يا ڪهڙي واقعي تي لکي ته سندس هر لفظ، فقرو، جملو ۽ پئراگراف سوچي سمجهي سنڀالي ٽڪي توري پوءِ لکيو. (1) جئين اسانکي هر سماج ۽ معاشري ۾

متقي، پاڪيزه روشن دل ۽ دماغ شخصيت جي تلاش ڪرڻ جڳائي جنهن وٽ نه صرف شخصي ۽ انفرادي فلاح وارو فعل هجي، پر اجتماعي ۽ بني آدم لاءِ پروگرام هجي. اهو پروگرام علمي ۽ ديني هجي يا ادبي هجي. اهڙي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ بعد اسان کي ربانيءَ جي شخصيت پوري ۽ ٺهڪندڙ نظر اچي ٿي. سندس ڪهاڻي هجي يا مضمون يا خاڪو، سڀني ۾ اتحاد انساني ۽ قومي وحدت جو جذبو نمايان ۽ نشانبر نظر اچي پيو. ربانيءَ جي ذهانت وسعت فڪري ۽ ان جي اخلاق حسنه جي ارد گرد نظر اچي ٿي. اها حقيقت اسان جي لاءِ نهايت خوشي ۽ سرور جو باعث آهي ته اسان جي لاءِ غلام رباني آگرو هڪ قوي ترين ادبي سرمايو هو.

---

1 غلام ربانی آگرو "سنڌی ڪلچر" پس منظر – پيش منظر – ثقافت کاتو حڪومت سنڌ،
2011 ع – پويون پاسو.

ربانيءَ جي تحريرن جو مطالعو هر طرف ۽ رخ کان ڪيوويندو ته سندس لکڻين ۾ ٻولي سهنجي ۽ صاف آهي. ڪنهن به موضوع تي سندس تحرير مڪمل ڪوائف سان ڀرپور آهي. پوءِ اهو موضوع مذهبي هجي يا ادبي هن اسلام ۽ حضور ﷺ جي حقيقت کي کولي بيان ڪيو آهي.

اسان جا ڏاها ۽ ترقي پسند عالم توڙي اديب ربانيءَ جي پورهئي کي دانشورانه ۽ ڏاها گفتا ڪوٺين ٿا انهن ربانيءَ جي مفيد ارشادات ۽ قيمتي آراء کان استفادو وٺڻ جي لاءِ زبردست آرزو رکي آهي. ڇاڪاڻ ته ربانيءَ جا گفتا اسان جي قومي وحدت لا ءِ مشعل جو سنگ ميل ثابت ٿي سگهن ٿا. ڏسڻ ۾ اهو به اچي ٿو ته هن قوم جي ڀلائي لاءَ بغير اجوري ۽ مخلصانه جذبي تحت مضبوط ذريعي سان ڪم ڪيو آهي. هن آخري دور ۾ توڙي اصلاح پسند شخصن ۽ قومي اتحاد لاءِ جدوجهد ڪئي، انهن مان هڪ قدآور شخصيت رباني جي به آهي.

Gul Hayat Institute

سفر نامو سنڌي ادب ۾ اهم جاء والاري ٿو. سنڌي ادب جي هي صنف نه ڪي قديم آهي نه ته وري ڪا جديد ۽ نئين صنف آهي. انساني فطرت ۾ گھمڻ ڦرڻ سمايل آهي. هوئن به چر پر ۽ تحرڪ ۾ ئي زندگي آهي. ماٺار ۽ بي حسي جو ٻيو نالو موت آهي، جڏهن به ڪو ٻار ڇمندو آهي ته اهو چرپر نه ڪندو آهي ته دائي چوندي آهي ته ٻار ٿريل آهي، جنهن جو مطلب هوندو آهي ته ٻار مئل آهي. اهڙي ريت جيڪو انسان ٿورو يا گھڻو سير ڪري ٿو، اهو ئي جيئرو جاڳندو ماڻهو آهي، وري گھمندڙن ۾ جڏهن ڪي ڏاها ۽ دانشور شخص شامل هوندا آهن ته اهي پنهنجي سير سفر جو احوال لکندا آهن ۽ جيڪي سفر جي احوال کي پڙهندا آهن، اهي ڄڻ ته سياح سان گڏ سفر ڪندڙ آهن. اسان وٽ ڪي سياحن جا نالا مشهور ۽ معروف آهن. جن پنهنجي سياحت جو احوال لکيو آهي. جن ۾ ابن بطوطه ۽ ابوريحان جي سفر نامن کي وڏي اهميت حاصل آهي ۽ جديد سنڌي ادب ۾ محترم الطاف شيخ ۽ عبدالحئي پليجي کي وڏو مقام حاصل آهي. سندس تمام قيمتي ۽ ڪ ارائتا سفر لکيل آهن ٿوري نگاهه سفر نامن جي تاريخ تي وجهنداسين ته سنڌي ادب ۾ سفر نامن جي شروعات انگريزن جي دور ۾ ٿيل نظر اچي ٿي جنهن جي ابتدا مرزا قليچ بيگ ۽ لالچند امر ڏني مل، پيرومل مهر چند آڏواڻي ۽ ٻين ڪئي. ورهاڱي کان اڳ سير سفر بابت مضمون نموني سفر ناما ملن ٿا. جي سنڌي ادب ۾ سفر نامن جي ابتدائي ڪوشش ڪئي آهي. ورهاڱي کانپوء سفرنامن جو نئون دور شروع ٿئي ٿو.

هن دور ۾ سنڌي ادب جي شروعات ڪندڙن ۾ سيد غلام مصطفى شاهه، قاضي عبدالمجيد "عابد"، الطاف شيخ ، سليم، رشيد احمد لاشاري، محمد اسماعيل عرساڻي، ميران محمد شاهه، سليم قريشي، مهتاب محبوب، محمد خان سيال، انور بلوچ، احمد خان راڄپر، اشتياق انصاري، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، بدر ابڙو، ڊاڪٽر سليمان شيخ، قاضي عمر، عبدالحي پليجو، عنايت بلوچ، فهميده حسين ميمڻ، تنوير

Gul Hayat Institute

عباسي، عبدالجبار جوڻيجو، فريده بشير، فقير محمد لاشاري، ڀرڳڙي عبدالغفور، غوث محمد گوهر، محمد بخش جوهر، پڻ سفرناما لکيا آهن. انهن سفر نويسن ۾ غلا م رباني آگرو پڻ هڪ آهي، جنهن جا هي سفر ناما آهن.

بنگلاديش ۾ ڏهه ڏينهن ، هندستان ۾ سارڪ سيمينار، ايران اڳي ۽ هاڻي، رني ڪوٽ ،سير ۽ سفر چين ۽ ولايت جو (چين)، چين جو سفر (چين)، ڪوهه قاف جون پريون (چين) مذڪوره سفرنامن جو ذڪر هڪڙي ئي ڪتاب " هنگلاج ۾ چانهه" ۾ شامل آهن. رباني جي گهميل ڏٺل وائٺل ماڳن مڪانن جو احوال آهي. هن پنهنجن مختصر سفرنامن کي نهايت ئي سهڻي انداز سان تحرير ڪيا آهن. سندس اهي سفرناما هر طرح جي ڄاڻ سان ڀريل آهن. هونئن ته هر سفرنامو لکندڙ صرف ان مل ڪ جي منظرن کي بيان ڪندو آهي. مگر رباني پنهنجي لکيت ۾ ان جي ملڪ جي سياسي مذهبي، اقتصادي، معاشرتي احوالن سان گڏ ماضيءَ جي تاريخ به بيان ڪ ئي آهي. اها به رباني جي خوبي آهي جو ٻاهرين ملڪن ۽ شهرن جي دوري وقت ساٿين سان احوال ڪندي، سنڌي پهاڪن ۽ چوڻين کي مثال طور بيان ڪندو رهي ٿو. محترمه ڊاڪٽر فهميده حسين رباني جي سفر نامن جي ڪتاب "هنگلاج ۾ چانهه" جي مهاڳ ۾ لکي ٿي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپجندڙ ڪوبه نئون سفر نامو پنهنجي جاء تڏهن ٺاهي سگهي ٿو. جڏهن ان ۾ خوبصورت منظر نگاريءَ سان اسلوب بيان ۽ ٻڪشن جي به سونهن هجي واقعن جو بيان محض بيان نه پر دلي ۽ جذباتي ڪيفيتن جي عڪاسي ڪندڙ هجي ۽ تحرير ۾ اهڙو اثر هجي جو هڪ ڀيرو پڙهڻ شروع ڪجي ته ان کي پورو ڪري پوء اٿجي، ۽ اهڙي تحرير سنڌي ڪهاڻي جي وڏي نالي سنڌي نثر جي اعلى ترين ليکڪن ۾ منفرد لهجي ۽ ٻڪشن جي مال ڪ غلام رباني آگري جي هجي ته اها پڙهندڙ جي دل ۽ دماغ کي گرفت ۾ ڪئين نه وٺندي. غلام رباني آگرو چين ملڪ ۾ ٻه دفعه سرڪاري دوري تي ويا آهن. الطاف آگري رباني جي سفرنامن بابت لکي ٿو ته: " هنگلاج ۾ چانهه" رباني جي سفرنامن جو ڪتاب آهي جنهن ۾ پاڻ هنگلاج، چين، هندستان، ايران ۽ بنگلاديش جا مختصر سفرناما نهايت ئي دلچسپ انداز ۾ تحرير ڪيا اٿن، جيڪي ڄاڻ ۽ معلومات سان ڀرپور ۽ مڪمل آهن اهو محسوس ڪيو ويو آهي ته رباني جو مشاهدو تمام اونهو آهي، جو ڪجهه هن ڏٺو اهو ديس اڳيان اهڙي انداز سان پيش ڪيو اٿس، جو ڄڻ ساڻس گڏ آهيان. سفرنامي لکندڙن جي هڪڙي ٽولي جي لکڻ جو اهو ئي طريقو آهي، جيڪي سڌي يا اڻ سڌي طرح ربانيءَ جا همسفر اديب چئجن ته بجا آهي اهي آهن.

مهاڳ: "هوائون هنگلاج ڏي"، ص: 10 ۽ 11

Gul Hayat Institute

(1) غوث محمد گوهر – الڪبير اڪيڊمي جا باني "سامي سفر هليا" ڪتاب لکيو آهي. (2) محمد پناهه ڦرڙو – ڊئريڪٽر الڪبير اڪيڊمي جنهن"ڀارت ياترا" لکيو آهي. (3) اڪبر سومرو "ڇهرا ڇهرا". بهرحال رباني ءَ سير سفر تمام گهڻو ڪيو آهي. اهڙا اشارا ڪنايه سندس ڪهاڻين، مضمونن، توڙي سوانح احوالن مان ملن ٿا. سنڌ جي چپي چپي جو سير ڪيو اٿس. اهو ريگستان هجي يا ڪوهستان لاڙ هجي يا سرو، وچولي جو ته هي پاڻ آهي، پاڪستان جو ڪهڙو صوبو آهي، جنهن جي ڪنڊ ڪڙڇ جو ديدار نه ڪيو اٿس. بلوچستان جو هنگلاج هجي، سرحد جو غنيءَ جو ڳوٺ هجي، اترين علائقن جو سوات هجي، ڪاغان هجي، ڪيلاش يا ڪا فرستان هجي، پنجاب جا مٺن ڪوٽ، داتا جي نگري لاهور، راولپنڊي، اسلام آباد، ن ٿيا گلي، ڪوهه مري، ايوبيه، توڙي هزارا هجن، سڀني ماڳن کي چڱي طرح گهميو ۽ ڏٺو اٿس. ٻاهرين ملڪن مان بنگلاديش ، ڀارت، چين، ايران ۽ ڪي روس کان آزاد ٿيل رياستون ۽ افغانستان به گهميو آهي. پاڻ پنهنجي سفرنامن جي انفراديت ۽ واقعن جو رخ اهڙي انداز سان پيش ڪيا اٿس ۽ سير ڪيل جڳهين کي حوالن سان بيان ڪيو آهي. سندس جو مطالعو وسيع هو ۽ سندس گهرائي تمام اونهي آهي. جنهن جو ثبوت سندس سفرنامن جو ڪتاب آهي. هو جڏهن ڪا تصوير، ڪا محل، ڪو هوٽل، ڪو تاريخي ماڳ ڏسي ٿو. پڙهندڙن کي ٻڌائي ڪونه ٿو ، بلڪ پوري ڄاڻ ڏئي ٿو، محمد قاسم ماڪا لکي ٿو ته: "غلام رباني صاحب وطن جي تاريخ جو معتبر ترين نالو آهي. (ڪتاب هنگلاج ۾ چانهه ٻه اکر ص 5) غلام رباني آگري جا سفرناما سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اهم جاءِ والارين ٿا. جڏهن ڪو محقق سفرنامن جي تاريخ تي تحقيق ڪندو ۽ رباني جي لکيل سفرنامن جو ذڪر نه ڪندو ته سفرنامن جي تاريخ اڻپوري ۽ اڌوري رهندي ڇو ته، رباني جا سفرناما سنڌ ي اديب جي تاريخ جا اهم حصا آهن.

Gul Hayat Institute

ڪتاب : "هنگلاج ۾ چانهه"، ٻه اکر، ص: 5

سفر ناما:-

غلام رباني آگري جي مختلف هنڌن ماڳن مڪانن تي گهميل منظرن ۽ ملڪن

شهرن جون ذڪر ڪري آيو آهيان. هاڻ هن ئي عنوان ۾ غلام رباني آگري جي سفر نامن جو ذڪر ڪبو ته غلام رباني آگري سفر نامي جي صنف ۾ پنهنجو پاڻ کي ڪهڙ ي انداز سان پاڻ مڃرايو آهي ۽ غلام رباني آگري جا تمام مختصر سفرناما آهن، اهي سڀئي سفرناما جنهن جو تعداد اٺ آهي. اهي اٺ ئي سفرناما هڪڙي ئي ڪتاب "هنگلاج ۾ چانهه" مجموعي ۾ شامل ڪيل آهن. هن ڪتاب کي محترم الطاف آگري صاحب ۽ نصير مرزا سهيڙيو آهي، هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو آگسٽ 2012 ع ۾ ڇپيو آهي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو هي ڪتاب شايع ڪيو آهي. هن ڪتاب جي ارپنا غلام رباني آگرو جي ڀن پٽن عزيزالرحمان مجيب الرحمٰن سندس نياڻي قرت العين ۽ انهن جي والده ماجده نورجهان جي نالي ٿيل آهي. هن ڪتاب جي شروعات ۾ ٻه اکر محمد قاسم ماڪا ڊئريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف سن ڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو جا لکيل آهن. مهاڳ هوائون هنگلاج ڏي. سنڌ ي ادب جي نالي واري ليڪا ڊاڪٽر فهميده حسين جو لکيل آهي. مذڪوره مختصر سفر نامن جي هنڌن جا نالا هن ريت آهن. هنگلاج ۾ چانهه، بنگلاديش ۾ ڏهه ڏينهن، هندستان ۾ سارڪ سيمينار، ايران اڳي ۽ هاڻي، رني ڪوٽ، سير ۽ سفر چين ولايت جو، - چين جو سفر نامو، ڪوهه قاف جون پريون.

مذڪوره ڪتاب ۾ ڪل 230 صفحا آهن ۽ ان ڪان پوءِ هنگلاج ۾ چانهه "البم" ڏنل آهي جنهن ۾ غلام رباني آگرو ۽ خضدار جي ڊپٽي ڪمشنر علي رضا، جرمن اسڪ الر اينيمري شمل جي هٿن ۾ چانهه جا ڪپ آهن. هنگلاج جو پوڄاري سندن پويان بيٺل نظر اچي ٿو. رباني جي هن سفر جي ساٿي ڪئرن به بنا ڪوپ جي ويٺل نظراچي ٿي. منهنجي تحقيق جو موضوع تصويرون بيان ڪرڻ ته ڪو نه آهي. پر سفر نامي هن مجموعي جو نالو ئي هنگلاج ۾ چانهه آهي، انڪري هن جو ذڪر ڪر ڻ ضروري سمجهيم باقي هن مجموعي ۾ ڪي يادگار تصويرون پڻ ڏنل آهن.

Gul Hayat Institute

جيئن ته :- هن مجموعي ۾ پهريون سفر نامو آهي.

1- هنگلاج ۾ چانهه :-

هن سفر نامي ۾ غلام رباني آگري هنگلاج ياترا جي تاريخ بابت ڪجھ حوالا به ڏنا آهن ته قديم زماني ۾ السند والهند هندي ۽ انگريزي ڪتابن ۾ ان جو ذڪر اذڪار هنگ لاج ناني جي نالي سان ملي ٿو. (1) غلام رباني لکي ٿو ته ڀلارو ڀٽائي جوڳين ۽ سنياسين جي سنگت ۾ ٻه دفعا هنگلاج ياترا تي ويو هو. رباني هن سفرنامي بابت لکي ٿو ته ويهه پنجويهه سال ورهيه کن تي پڙلاءُ پيو ته هنگلاج هلڻ لاءِ هڪ قافلو تيار ٿيو آهي. جنهن ۾ سنڌي زبان جو وڏو عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سندس دوست (مرحوم) محمد اسماعيل نون ۽ ٻيا ڪي ساٿي شامل آهن. اها ڳ الهه ٻڌي اندر ۾ ڏاڍا اڌما ٿيا ته جيڪر ان قافلي ۾ شامل ٿجي... غريبڻي حال ڪي ڏسي ...... هنگلاج ڏسڻ جي حسرت بهر صورت دل ۾ رهي. قرآن ڪريم ۾ خداوند ڪريم جون جيڪي صفتون بيان ٿيل آهن تن ۾ هڪ اها به آهي ته هو ظاهر ۽ لڪل (غيب) جو ڄاڻندڙ آهي. .... ويهه پنجويهه ورهيه اڳ مونکي اهو خواب خيال ڪونه هو ته الله هڪ ڏينهن اهڙو آڻيندو جو مان هنگلاج هن طرح ڏسڻ ويندس (2) جيپ بدران هيليڪاپٽر ۾ سوار ٿي وڃي هوا مان هيٺ لهندس! جيئن ٿي پير پٽ تي رکندس ته فوج جا جوان مون کي سلامي ڏيندا ۽ هنگ لاج جي ويراني ۾ گلم غاليچا وڇايا ويندا. (3) ...... صدر پاڪستان وٽان مون وٽ ا ڪادمي ادبيات پاڪستان جي آفيس ۾ هدايتون پهتيون ته ڊاڪٽر شمل ملڪ جي قابل قدر علمي خدمت ڪئي آهي، هوءَ جڏهن دوري تي اچي ته سندس خاص خيال رکيو وڃي ۽ ميزباني جا فرائض اڪادمي ادبيات پاڪستان سر انجام ڏئي. ...... مون ڊاڪٽر شمل کي خط لکي پڇيو ته گهمڻ لاء ڪاڏي هلڻو آهي؟. پنهنجي طرفان ڪيس سڪردو هلڻ جي صلاح ڏنم جتي سنڌو درياءَ پاڪستان ۾ داخل ٿئي ٿو. ڊاڪٽر شمل واديءَ ڪاغان ۾ سيف الملوڪ ڍنڍ ڏسڻ جو شوق ڏيکاريو. (4) س ڪردو وڃڻ لاء هيليڪاپٽر بدران بوئنگ جهاز جي سواريءَ کي ترجيع ڏني رهائش لاء شنگريلا هوٽل ۾ انتظام ٿيو. جنهن جي اشتهار ۾ دعوى ڪئي هئي ته هي هوٽل ڌرتيءَ تي بهشت جون سڪون ٿي لاهي. (5)

1- غلام رباني آگرو "هنگلاج ۾ ڇانهه" سهيڙيندڙ، الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄامشورو، 2012ع ، ص: 14
2- 3-4-5 ، ص: 15-16-17-21

Gul Hayat Institute

رباني هن سفر نامي ۾ سٺي منظر ڪشي ۽ اتان جي ماڻهن جي زندگي گذارڻ جي اصولن تي سٺي نموني لکيو آهي. ...... لسٻيلي لهڻ کان اڳ خضدار ۾ لٿ اسين جو هيليڪاپٽر جي عملي کي اتي تيل ڀرائڻو هو. ايئر پورٽ اڃان زير تعمير هو. خضدار جو نوجوان ڊپٽي ڪمشنر اسان جي استقبال لاء اتي موجود هو. ......شهر جا معزز ماڻهو اسان جي استقبال لاء موجود هئا. ...رابعه خضداريءَ جو قصو نڪتو جا ٽينءَ چوٿيءَ صديءَ جي عربي زبان جي وڏي شاعره هئي. پنهنجي نوڪر سان رومانس ڪيو هئائين. ڀاڻس ان ڪري کيس ماري ڇڏيو سندس دوست وري ڀاڻس کي ماري ڇڏيو. هاڻي ته ڪنهن جي قبر جو نشان ڪ ونهي (1) هن سفر نامي ۾ رباني لسٻيلي جي سگهڙن ۽ ڳائڻن لوڪ ناچن جي ڊپٽي ڪمشنر طرفان انتظام جو ذڪر ڪيو ته شمل، ڪئرن ۽ مان اتان جي ڊپ

ٿي ڪمشنر علي رضا سان گڏ هڪ شامياني ۾ اچي ويٺاسين جتي (100) سو ڪن ماڻهو اسان جا منتظر هئا. هو سنڌي ، بلوچي ۽ مڪراني ڳالهائي رهيا هئا. اسان جي پهچڻ سان راڳ ۽ ناچ شروع ٿيا. راڳ جا ٻول گهڻو ڪري بلوچي يا م ڪراني هئا. البت زالن جي ڳيچن ۽ سهرن جي لئه ، لب ولهجي ۾ سنڌي جهلڪ نمايا هئي. مقامي هندو فنڪارن جيڪو ڏانڊ يا ناچ ڏيکاريو اهڙو ساڳيو ناچ مان ويهارو ورهيه اڳ شڪارپور ۾ ڏسي چڪو هوس. البت شيدين جو مگرما ناچ جنهن جو نالو سنڌي ادبي بورڊ جي فائيلن ۾ پڙهيو هو، سو پهريون ڀيرو لس- ٻ يلي ۾ ڏٺم (2) هتي رباني صاحب سنڌ جي ثقافت جو منظر ۽ بلوچستان جي منظر ۾ هڪجهڙائي ڏيکاري آهي. هن سفر نامي ۾ شيرين فرهاد جي قبر ڏسڻ جو ذڪر ڪيو آهي، تربت ۽ گوادر ويندڙ رستي جبل ۾ داخل ٿيڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، شاهراهه ريشم قراقرم هماليه جبل پاڻ ۾ ملن ٿا. شاهراهه ريشم جي هڪ طرف جتي سنڌو درياهه جي ڪڙڪي ڪرڻ جو ذڪر ملي ٿو. رباني لکيو آهي ته مون کي ايئن سمجهه ۾ آيو ته پراڻي دور ۾ ايران ۽ ڪيچ مڪران کان ايندڙ واپارين قافلن کان شيرين فرهاد جو قصو ٻڌي ڪنهن شخص اها مصنوعي قبر ٺ اهي آهي. (3)

1- غلام رباني آگرو "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ، الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄامشورو، 2012ع ، ص: 21

2- ايضاً، ص: 21

3- ايضاً، ص: 22

هنگلاج جي تاريخ جون خبرون چارون هن ريت بيان ڪري ٿو ته ستت هڪ پنڊ ت لس ٻيلي جي هندن سان گڏ آيو. مون ڪائنس هنگلاج جي تاريخ بابت سوال ڪ يا، رباني لکي ٿو ته ڏند ڪٿائن کان وڌيڪ ڪجهه به معلوم نه هو، البت پنڊت کي سنسڪرت ۾ ڪي اهڙا ٻچن ياد هئا، جي ياتري هنگلاج ۾ پڙهندا آهن. ربانيءَ جو هي سفرنامو بهترين نموني لکيل ۽ بيان ڪيل آهي،. اٿن تي هنگلاج ياترا ڏانهن وڃڻ ۽ ڊاڪٽر شمل جڏهن اٺ تي چڙهي ٿي ته ڪو به ٻولو ٻوڪ ونه ٿو ٿئيس. ...... اٺ جيئن ئي لوڏو ڏئي اٿيو ته پهرين سٽ ۾ ربانيءَ جا پڳهر نڪري وڃن ٿا. (1)

واٽ تي ڇپ پئي هئي، جت چيو سائين هي"گڻيش" آهي، مون مٿس نگاهه ڪ ئي ايئن محسوس ڪيم ته غالباً انساني ذهن جو هڪ مسئلو اهو به آهي ته هي هو بي معنى شين ۾ معنيٰ ڳولي ٿوءِمفروضن جي بنياد تي عقيدا قائم ڪري پاڻ کي ڏچي ۾ وجهي ٿو. (2)

Gul Hayat Institute

ڏچي ۾ وجهڻ هڪ سوالي ڳالهه آهي، ڪٿي ائين ته ناهي ڪٿي نه ڪٿي انسان پنهنجي تسڪين جي لاءِ ايئن به ڪيو هجي..............آسا پوري ڪان اڳتي اٿن جي هلڻ جي واٽ ڪانه هئي. باقي سفر اسان کي پيادل ڪرڻو هو. .... اڳتي وڏنڊا رهياسين هڪ هنڌ ننڍي غار جي منهن تي رت جا نشان هئا. چيائون ته ياتري اتي ٻڪري قربان ڪندا آهن، ان غار کي ڪالي ماتا جي غار ڪوٺبو آهي ، سنڌ جي ممتاز عالم دين مولانا غلام مصطفى قاسميءَ مون کي ٻڌايو هو ته اڄ کان هزارين ورهيه اڳ هنگلاج تي حج ٿيندو هو ۽ زالون ۽ مرد طواف ڪندا هئا. .... رباني لکي ٿو ته اسان جا حاجي سڳورا پڻ حج جو مخصوص سفيد احرام ٻڌندا آهن. هاڻي ٻڪر جي قرباني جو ٻڌي حج جي رسم ياد آئي.............. (3)

پنج پندرنهن ٻيون وکون کنيوسين پاڻيءَ جو تلاءُ نظر آيو. جنهن جي ٻٺيان هڪ چڱي "وڏيٽڙي" غار هئي. جنهن ۾ هڪ پوڄاري پلٿي ماريون ويٺو هو. هنگلاج ۾ ڪنهن مندر يا مڙهي جو نالو نشان ڪونه هو.

1- غلام رباني آگرو "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ، الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجی، ڄامشورو، 2012ع ، ص: 22
2- ايضًا، ص: 23
3- ايضًا، ص: 26

پوڄاري گورڌن ٿرپارڪر ضلعي چيلهار جو ويٺل هو. .... سندس اڳيان ڪي پراڻا پستڪ رکيل هئا، جن لاءِ چيائين ته هندي ۽ سنسڪرت ۾ آهن. انهن پست ڪن ۾ هنگول ديويءَ جي ساراهه جا ٻچن آهن. پڙهي اسان کي مطلب سمجهايو...............

Gul Hayat Institute

هنگلاج لاءِ چيائين ته هي متبرڪ مقام آهي. هتي سري رامچندر ، گروگورکناٿ، گرو نانڪ آيا هئا. ڀلاري ڀٽ ڌڻي پنهنجا پير گهمايا هئا، ديوتا عبادت ڪندا هئا.

هن سفر نامي لکڻ جو مطلب ڏنو آهي، ته هنگلاج اهو هنڌ آهي، جتي ايامن کان و ٿي اهل دل انسانن پنهنجي پاڻ کي سڃاڻڻ لاءِ ايندا رهندا آهن پر رباني ڪجهه فلسفي ڳالهيون پڻ هن سفرنامي ۾ بيان ڪيون آهن. مختصر ۽ چند مثالن ذريعي هن سفر نامي کي پڙهندڙ آڏو پيش ڪيو آهي.

چيتن گارگ ونشي پنهنجي مضمون هنگلاج تيرٿ ياترا ۽ نانيءَ جو ميلو لکيو آهي، ته جبل کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو آهي، هڪ پٿر تي هنگلاج ماتا جي مور تي 1 ڪريل اڄ به نظر اچي ٿي. هنگلاج ديويءَ جو آستان کان اڌ ڪلو ميٽر جي مفاصلي تي اڌ وچ ۾ڪٽيل جبل اندر ڪالي ماتا جو مندر آهي. (1)

جڏهن رباني لکي ٿو ته: "پاڻيءَ جو اتي تلاءُ نظر آيو جنهن جي پٽيان هڪ چڱ ي وڏيٽڙي غار هئي. جنهن ۾ هڪ پوڄاري پلٿي ماريو ويٺو هو. هنگلاج ۾ ڪ نهن به مندر يا مڙهي جو نالو نشان ڪونه هو، شايد غلام رباني آگرو اهو مندر نه ڏٺو هجي.

1- غلام رباني آگرو "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ، الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ، ڄامشورو، ص: 27-28

2- بنگلاديش ۾ ڏهه ڏينهن:-

هي غلام رباني آگري جو سفر نامو آهي. جڏهن ڍاڪا ۾ ايشيا جي ملڪن جي شعري و شاعري ۽ ادب بابت پاڪستان سرڪار کي دعوت ناما موڪليا هئا ته اوهان پنهنجو وفد موڪليو. ان وقت حڪومت پاڪستان غلام رباني آگري کي وفد جو اڳواڻ ڪري موڪليو هو. جشن ڍاڪا لاءِ پاڪستان، هندستان، نيپال، سريلنڪا، ايران، ترڪي ۽ ڪوريا ملڪن جا وفد به شامل ٿيا. ڍاڪا ۾ ادبي اج لاسن ۾ مختلف ٻولين جي اديبن پنهنجا ادبي پيپر پڙهيا هئا، انهيءَ اجلاسن جو ذڪر هن سفر نامي ۾ ملي ٿو. غلام رباني لکي ٿو ته هڪ ڏينهن صبح جو ادبي اجلاس جي وقفي ۾ بنگلاديش جي صدر جنرل ارشاد، سمورن مندوبين Delegates جي مان ۾ پارٽي ڏني. جڏهن سڀ مهمان چاءِ تي ڳالهه ٻولهه ۾ مشغول هئا ته هن پنهنجي يارهن ٻارهن سالن جي پٽ کي آگر سان اشارو ڪري چيو ته هو مهمان پاڪستان مان آيل اٿئي ساڻس وڃي مل. مون کي پاڪستاني لباس پيل هو، سو ان ڳالهه تي حيرت ڪانه ٿيم ته جنرل ارشاد کي ڪيئن خبر پئي مان پاڪستاني آهيان، پر سوچڻ لڳس ته سمورن مهمان جي وچ ۾ هن پنهنجي پٽ کي رڳو مون سان ملڻ لاءِ ڇو چيو؟ اوچتو منهنجي اکين اڳيان ه ڪ تيز رفتار فلم وانگر پاڪستان جي ٺهڻ ۽ اوپر پاڪستان جي جدا ٿيڻ جا منظر لحظي ۾ لنگهي ويا ۽ شدت سان احساس ٿيم ته مارا! مان هت ڪو سئر ۽

Gul Hayat Institute

تفريح ڪرڻ ڪونه آهيان، پر عظيم اجتماع ۾ پنهنجي ملڪ جي نمائندگي ڪرڻ آيو آهيان. جنرل ارشاد جو نينگر مون تائين پهچي ئي پهچي تنهن ڪان اڳ مان ت ڪڙو تڪڙو ڏانهنس وڌيس ۽ ڪيس مٿي تي هٿ گهمائي دعا ڪري وچي جنرل ارشاد سان مصافحو ڪيم. جنرل ارشاد نهايت سڀاجهي لهجي انگريزيءَ ۾ پڇيو ته رهائش ۾ ڪا تڪليف ته ڪانهي؟ مون سندس شڪريو ادا ڪيو(1). َ
پروفيسر علي حسن غلام رباني آگري کي هڪڙي ڳالهه ٻڌائي هئي ته پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ ملڪ جو وزيراعظم پنهنجي بيگم سان گڏ اوڀر پاڪستان جي دوري تي آيو. پاڻ ڪنهن دعوت ۾ ويو ته پٺيان ڍاڪا جي وڏ گهراڻين خواتين ا ڌ گول ۾ ڪرسيون وجهي-

---

1- غلام رباني آگرو "بنگلاديش ۾ ڏهه ڏينهن"، ص: 37

ويٺيون هيون، جڏهن بيگم صاحبه گاربن پارٽيءَ ۾ پهتي ۽ پنهنجي ڪرسيءَ تي ويٺي تڏهن سڄي ڪپڙي نهاري نرڙ ۾ گهنج وجهي چيائين ته اوهان هي هندوانه لباس ڇو پاتو؟ غرارو ڇو نه ٿيون پايو؟
اهو ٻڌي هڪ نوجوان بنگالي خاتون جوش ۾ اچي وئي ۽ اٿي بيٺي تيزيءَ سان چيائين ته بيگم بيبي عائشيه به غرارو پائيندي هئي؟ (1)
پاڪستاني سفارتخاني، پروفيسر علي حسن جي ميزباني، بنگلا ايڪيڊمي، ڍاڪا شيرين هوٽل، چاٽگام ڪان ڪاڪس بازار جو سفر ۽ هڪڙي اهم ڳالهه رباني لکي ٿو ته بنگلاديش ۽ برما جي سرحد تي ڪي اهڙا قبيلا به آهن، جن ۾ عورت کي اهو درجو مليل آهي، جيڪو اسان وٽ مرد کي مليل آهي، جنهن مارڪيٽ غلام رباني پنهنجي وڃڻ جو ذڪر ڪري ٿو ته هي مارڪيٽ انهن ئي قبيلن جي عورتن جو آهي انهن قبيلن ۾ روزگار جا سڀ ڪم مثلا ً واپار، نوڪري ۽ کيتي ٻاڙي عورت ڪري مرد گهر ۾ ماني پچائي. ڇنڊ فوڪ ڪري ۽ ٻار سنڀالي .... ڪا ڌ اري زال گهر ۾ اچي ته مرد ٻوڙي وچي پردو ڪري ڇو ته ڪي زالون لٺ باٺي ۽ بندوق جي زور تي ٻين عورتن جا خوبصورت مرد اغوا ڪري وينديون آهن..........
ڳالهه جو نبيرو عورتن جي جرڳي ۾ ٿيندو آهي. هن سفرنامي ۾ ايئن محسوس پيو ٿئي رباني ڄڻ ته ڪنهن پراڻي دور جي قصن جي ڪردارن جي ڳالهه پيو ڪري پر هن سفر نامي ۾ سچا پچا حقائق بيان ڪيل اٿس. جيئن ته الطاف جي ڪنهن سفر نامي ۾ پڙهيو هيم ته انهي ملڪ جا ڳيرا ايترا وڏا آهن جيئن اسان وٽ جيتريون ڳجهون آهن ايترا وڏا آهن. هن سفر نامي ۾ اتان جي ريتن رسمن ۽ تاريخ جي حقيقتن جي خبر پوي ٿي.

Gul Hayat Institute

1- غلام رباني آگرو "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ، الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄامشورو، 2012ع، ص: 40

3. هندستان ۾ سارڪ ڪانفرنس:-

غلام رباني آگرو جي سفرنامن ۾ هن سفر نامي ۾ جيڪا منظر ڪشي ۽ هندستان جي تاريخي ماڳن مڪانن جو ذڪر دل کي لپائيندڙ آهي. غلام رباني هن سفر نامي ۾ پنهنجي شروعاتي تعليم جو ذڪر ڪري ٿو ته جڏهن انگريز هندستان ڇڏي ويا ته مان تيرهن سالن جو هئس ۽ ٽيون درجو انگريزي پڙهندو هئس. ان زماني ۾ انگريزي ست درجا پڙهي مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪرڻو پوندو هو.اسڪولن ۾ سنڌ جي رنگين تاريخ سان گڏ هندستان جي تاريخ به پڙهائي ويندي هئي. سو شاگردن کي مغل بادشاهن جي ٺهرايل عاليشان عمارتن ڏسڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. خاص ڪري دهليءَ جو لعل قلعو، ديوان عام، ديوان خاص، جامع مسجد موتي مسجد، قطب مينار، همايون جو مقبرو ۽ آگري ۾ تاج محل ته ننڊپڻ ۾ اسان جو خواب هو. هي 1984ع جي ڳالهه ته دهليءَ ۾ پاڪستاني سفارتخاني مان گهر ٿي هئي ته ڪلڪتي ۾ سارڪ ملڪن ۾ جو سيمينار آهي. پاڪستاني وفد موڪليو وڃي، انهيءَ وفد جي سرواڻي غلام رباني آگري ڪئي. هن سفر نامي ۾ غلام رباني هند جي تاريخ خصوصًا تاج محل بابت، پنهنجي سوانح حيات ، الڙيائي جا قصا، ڀارت جي اديبن جي بي وفائي ، اهڙي ڳالهه اسان جي پاڙيسري محمد پناهه ڦرڙو به ذڪر ڪندو آهي ته واقعي اتي بي وفائي جي بوء نظر ايندي آهي. رباني جي هن سفرنامي ۾ هند جي شعرن جي جاگرافي جاگرافيائي پوزيشن، ڪن تحريرن بابت ، ون يونٽ بابت ، ادبي مشاهيرن ۽ سنگيتن بابت، مکيه ڏسڻ جڙيون جايون - تيمورن جي ڪوس بابت، مغلن جي زواليت جا ڪارڻ بيان ڪيل آهن. ڊاڪٽر فهميده حسين هن سفرنامي بابت لکي ٿي ته ، هندستان جي سفر نامي دوران حاصل ٿيل تجربن مان به ڪي مون کي بلڪل پنهنجن تجربن جهڙا لڳا، جيئن رباني صاحب مهيندر سنگهه بيديءَ جي وهنوار ۽ رويي جو احوال لکيو آهي، بلڪل اهڙو ئي وهنوار مون کي 2008ع ۾ دهليءَ جي ڪن سنڌي اديبن ۽ اديبائن جو نظر آيو جن سان هتي وي- آئي- پي

Gul Hayat Institute

ورتاءُ ٿيندو آهي ۽ اتي هنن اسان کي کنگهيو به ڪو نه! سو اهي زندگي جا تلخ تجربا ۽ مشاهدا جتي گهڻو ڪجھ سيکاريندا آهن. اتي احساس دلين ۾ ڏک جي ه ڪڙي نڀڙي ڇيت به ڇڏي ويندا آهن،جيڪا هر هر پئي ڏکيندي آهي. غلام رباني جو هي سفر نامو گهڻي اهميت رکي ٿو جيڪو هميـ

ـدو.

4- ايران اڳي ۽ هاڻي:-

ربانيءَ جي لکت موجب عظيم ملڪ شخصيتن، قومن، قبيلن، ملڪن ۽ تهذيبن جي عظمت جي پرک سان ٿيندي آهي، انقلاب جو مقصد قومن ۽ ملڪن جي تقدير بدلائڻ آهي.(1) اسلامي انقلاب کان اڳ به ايران هڪ مهذب ۽ تمدن وارو ملڪ هو.(2) رني ڪوٽ به ڏايو قديم آهي. سائين جي-ايم- سيد چوندو هو ته غالبًا ايرانين ان زماني ۾ ٺهرايو هو، جڏهن سنڌ ان جي هفت اقليم سلطنت جو حصو هئي.(3) ايران جو قديم تختگاهه، تخت جمشيد (پرسي پولس) جنهن کي سڪندر بادشاهه دارا کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ ساڙائي ڇڏيو هو. تخت جمشيد جا فلڪ بوس پٿر جا منارا هزارن سالن گذرڻ کانپوءِ به اڃا صحيح ۽ سالم بيٺا آهن. (4) ايران جي ماضيءَ تي رباني لکيو آهي ته ماڻهن ۾ مذهبي بيگانگي ۽ عياشي چوٽ چڙهيل هئي. شراب، رشوت ۽ حرام ڪاري عام هئي، مٿين طبقي ۾ چرس، آفيم ۽ ٻين نشيدار شين جو واهپو وڌي ويو هو. شاهه جي عياشين ۽ ڀيڻس (شهزادي اشرف پهلويءَ) جي فرعونيت جا داستان عام هئا.(5) مرداني ۽ زناني لباس جو نئون فئشن هڪ ڏينهن پئرس ۾ شروع ٿيندو آهي ته ٻئي ڏينهن تهران پهچندو آهي لنڊن جو وارو ٽئين ڏينهن ايندو آهي.(6) ايران جي سفر ۾ ٻين ملڪن جي روايتن جو به ذڪر ڪري ٿو. هڪ هنڌ لکيو اٿس..........ڪو پاڪستاني وفد، چين جي اڳواڻ "چيئرمين مائو" سان مليو هو.(7) ملڪ ۽ معاشرن ۾ عام خرابين جو ذڪر نڪتو ته وفد مان ڪنهن شخص چيو ته اسلامي تعليم تي عمل ڪرڻ سان معاشري جون مڙئي خرابيون دور ٿي وڃن ٿيون چيئرمن، جواب ۾ چيس ته پوءِ دنيا ۾ هيترا سارا مسلمان ملڪ آهن. ٻڌايو ته ڪهڙو ملڪ اسلامي تعليم تي عمل ڪري رهيو آهي؟ (8)

Gul Hayat Institute

1- "مهراڻ" -4-3 1998ع
2- 3- ايضًا ، ص: 194-193
4- ايضًا ، ص: 197
5- آگرو غلام رباني "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون - انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجی، ڄام شورو، 2012ع ، ص: 97-98
6- ايضا، ص: 99

7- ايضا، ص: 100
8- ايضا، ص: 102

ايرانين ۾ ترڪن جو رت شامل آهي، ترڪ ۽ ايراني نسل جا ماڻهو عام طرح خوبصورت ٿين ٿا، سندن وصف پيشاني، ڀرون، اکيون، نڪ، چپ ۽ ڳل ڏاڍا سه ڻا ٿين ٿا. (1) رباني هر شهر لاءِ سٺو لکيو آهي، ان شهر ۾ جهڙوڪر عڪس ڪيو اٿس ته ، تهران جي پنهنجي سونهن آهي، پر، مشهد وڏيڪ سهڻو شهر آهي، چئو طرف ساوڪ ، وڻڪار ۽ وڻندڙ نظارا اٿس، امام علي رضا جو روضو پري کان پڌرو آهي، انسان وٽ اڪثر روضن ٽي ڳالهيون ڪثرت سان نظر ايندیون آهن فقير، ڪتا ۽ مکيون پر سڄي مشهد شهر ۾ اسان کي گداگر ۽ ڪتو نظر ڪو نه آيو. ته وري ڪاڏي پيتي جي نشين تي مکين جا ڀونڀاٽ ٻڌڻ ۾ نه آيا (2)

.... دنيا ۾ قرآن ڪريم جي ناياب نسخن جو سڀ کان مشهور ڪتب خانو مشهد ۾ آهي.(3) ايران ۾ اسلامي انقلاب کان پوءِ فردوسيءَ جو مجسمو به ڪنهن طرح بچي ويو (4)

چين ۾"سن يات سين" جو عاليشان مقبرو آهي، سنگمرمر ۾ ٺهيل سندس مجسمو آهي. (5)

سنڌ چيف ڪورٽ جي اڳيان ڪوي مهاتما گانڌيءَ جو مجسمو هوندو هو.........
ڪراچيءَ جي فريئر هال گارڊن ۾ راڻي وڪٽوريا جو هڪ خوبصورت مجسمو هوندو هو.(6) اڃو ته رباني سان گڏ ، اسان به ايران جي هڪ علمي شهر جي زيارت ڪريون. تهران کان روڊ رستي ٻن ڪلاڪن جو سفر آهي علائقو جابلو آهي. اهڙو ئي جهڙو حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي وچ ۾ آهي. (7) روڊ حيدرآباد ۽ ڪ راچيءَ واري روڊ سپر هاءِ وي کان گهڻو بهتر آهي. ...... هن قسم جي شهر جي شهريت غالبًا امام علي رضا جي همشيره جي روضي ڪري وڌي آهي. مزار منار جو لوهه سنگمرمر جو آهي، جنهن تي ڪاري رنگ جي ڪيمخاب جو ڀٽر پيل آهي سيرانديءَ واري پاسن کان رحل تي قرآن شريف رکيل آهي، مزار مناري جي چوڌاري امام علي رضا جي روضي واري چانديءَ جو ڪٽهڙو آهي، روضي جو گنبذ سونهري آهي. ... روضي جي ٻئي پاسي سان ڍگهي بازار آهي جتان زيارتي پنهنجي گهر جي ڀاتين ۽ دوستن لاءِ شيريني ۽ سوغاتون وٺي ويندا آهن، جن ۾ تسبيحون ۽ فيروزا عام آهن. (8)

1- آگرو غلام رباني "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو

Gul Hayat Institute

پھريون - انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجی، ڄام شورو، 2012ع، ص: 104
2- 8-7-6-5-4-3- ، ص: 109-107-106-104-114-111-110

سندس وڌيڪ تحرير جو لطف هن لکيت ۾ ڏسو. .... اها به خبر ڪانهي ته اهو سفر ڇو اختيار ڪيائون؟ زندگيءَ جا آخري ايام بيابان جي هن خيابان ۾ ڇو اچي گذاريائون؟

پنهنجي ناني سائينءَ حضور پيغمبرﷺ جن جا متبرڪ ڪک ڪهڙي مجبوري هيٺ ڇڏيائون؟ ليڪن ايترو ته پڌرو پيو آهي. اسان مسلمانن تي ساڻن اهي عقوبتون ڪيون، ڪين پنهنجن اباڻي ڪکن، ڇڏڻ تي مجبور ڪيوسون، ڪٿي به قرار وٺڻ ڪو نه ڏنوسون، دربدر ڪيوسون، بيبي صاحبه ته "قم" ۾ علالت ڪري وفات ڪ ئي، پر امام علي رضا ڪي، زهر ڏئي، شهيد ڪيائون جن اهو ڪارنامو سرانجام ڏنو، تن ۾ ڪير به مجوسي يهودي يا عيسائي ڪو نه هو، سڀ جو سڀ سندن ناني سائينءَ ، حضور پيغمبر ﷺ جن تي پنج وقت ڪلمو پڙهندڙ مؤمن مسلمان هئا.
(1) ايران جي سياسي تاريخ: هن عنوان لاءِ ربانيءَ مسلسل صاف ۽ چٽو لکيو آهي. شاهه ايران جي حڪومت ۾ امام خميني اول گرفتار ٿيو پوءِ نظر بند ٿيو ۽ آخر ۾ جلاوطن ٿيو. ....امام خميني ئي شاهه جي مخالفن جو هيرو هو. تاريخ پاسو ورايو ته شاهه کي تخت تاج ۽ وطن ڇڏڻو، پيو امام خميني فرانس ۾ جلا وطنيءَ جا ڏينهن پورا ڪري ايران آيو لکين ماڻهن سندن استقبال ڪيو. اقتدار جون واڳون ورتائين ۽ ايران جي مغرب زدهه معاشري ۾ اسلامي انقلاب آندائين.(2) ايران جي تڏهوڪي هلچل جو هيرو ، محمد مصدق هو. جيڪو مل ڪ وزيراعظم هو.قومي خيالن جو ماڻهو هو ايران جي ڪميونسٽ پارٽي سندس ڇپر ڇانو هئي. مغربي ملڪن ايراني فوج سان سازباز ڪري ، شاهه کي واپس ايران آندو ۽ تخت تي ويهارو، شاهه پهريون ڪم اهو ڪيو. جو مصدق کي گرفتار ڪري، تا عمر قيد تنهائي ۾ رکيو جتي هن اداسائيءَ ۽ اڪيلائيءَ ۾ دم ڏنو. (3) مصدق کي ختم ڪري ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش وجهي، شاهه ايران وڏي آرام سان ملڪ تي حڪومت ڪرڻ لڳو، فوج سان تعلقات پڪا ڪرڻ لاءِ جنرل زاهديءَ جي ڌيءَ کي پنهنجي پٽ پرڻايائين (4)

1- "ايران اڳی ۽ هاڻی" ، ص: 138
2- ايضا، ص: 139
3- ايضا، ص: 140
4- ايضا، ص: 142

Gul Hayat Institute

مغربي ملڪن جي مشوري سان "ساوڪ" نالي هڪ جاسوسي تنظيم ٺاهيائين، جيڪا ملڪي سرگرمين تي ڪڙي نظر رکندي هئي. سندس مخالفن کي ڪچلڻ سختي کان ڪم ورتائين ليڪن ساوڪ ڏاڍاين ڪري شاهه جي حڪومت بدنام به ڏاڍي ٿي. عام ماڻهن جو ذهني ڪلچر مذهبي هو. ...... شاهه جي پوليس ۽ فوج ڪيترا ڀيرا قم جي مدرسن تي فائرنگ ڪئي. (1)

حڪومت جي باري ۾ رباني جا خيال هن ريت آهن. شاهه ايران ٻين ملڪن جي بد اخلاق حڪمرانن وانگر ايران ۾ ڪرپشن ۽ رشوت کي زور وٺايو...... شاهه جي وزيرن اميرن ۽ درٻارين جا پپ ڀريا اقتدار جي نشي ڪري هو پنهنجا پير پختا ڪري نه سگهيو ، ذهني توازن قائم رکي نه سگهيو .(2)

اقتدار جو نشو ڏاڍو سخت ٿئي ٿو. شاهه پنجويهه سو سال بادشاهت جي حقيقي جانشين پاڻ کي سمجهڻ لڳو، جنهن لاء وڏو جشن ملهايائين ...... جنهن ۾ انگستان جي راڻيءَ سميت دنيا جي گهڻن ئي ملڪن جا سربراهه سڏيائين (3)

اهڙا شاهاڻا شوق اهڙن ماڻهن کي ڪو نه ٺا ڄڳائين. دنيا جي يهودين ۽ عيسائي حڪمرانن منجهانئن هٿ ڪڍي ڇڏيا، نتيجو اهو نڪتو ته هڪ ڏينهن اوچتو ڌڌڪ وٺيو، اعلى حضرت شهنشاهه ايران محمد رضا شاهه پهلوي آريا مهر پٽ تي اچي ڦهڪو ڪيو (4)

...... هينري ڪسنجر چئي ڇڏيو هو ته اسان کي ٽن شخصن کي احسان فراموشيء جو سبق سيکارڻو آهي، هڪ ايران جو شاهه ٻيو پاڪستان جو ذوالفقار علي ڀٽو ۽ ٽيون لبيا جو معمر قذافي. (5)

ايرانين جا اسان جي ملڪ ۾ ماڻهن لاء جيڪي ويچار آهن. تن کان به رباني واقف آهي. ايراني انهيءَ ڳالهه تي خوش هئا ته اسلامي بلاڪ ۾ هاڻي نيوڪليئر ٽيڪنالاجي آهي. (6)

1- آگرو غلام رباني "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون - انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجی، ڄام شورو، 2012ع ، ص: 143

2- 6-5-4-3- ، ص: 143 کان 144

هن ڳالهه تي کليو کلايو افسوس جو اظهار ڪيائون ته اوهان جو ملڪ ته آسودو آهي. پر اوهان جي قيادت قومي پئسو خزاني ۾وجهڻ بدران پنهنجي پرسن ۾ وجهندي رهي آهي.(1) هن جي حاڪمن لاء رباني هن ريت لکيو آهي.

Gul Hayat Institute

بد اخلاقي بادشاهن جو زيور آهي، رڳو شاهه ايران بد اخلاق ڪو نه هو، بادشاهه ڪي ڪيترا ڪڙي زال هئي؟ جواب مليو سندس مرضي هئي ته روز ساڳيءَ زال وٽ شب باشي ڪري يا نئين زال وٽ وڃي جڏهن تخت تان لٿو ته، ٻه هزار خوبصورت زالون محل ۾ ساڻس شب باشيءَ لاءِ پنهنجي واري جون منتظر هيون سڀئي سندس راڻيون هيون. (2)

هن سفر نامي ۾ غلام رباني آگري ايران جي تاريخي حقيقت بيان ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي آهي.

5- رني ڪوٽ :-

مذڪوره سفرنامي ۾ غلام رباني آگري سنڌ جي تاريخي رني ڪوٽ جو ذڪر ڪيو آهي. هن ننڍڙي سفرنامي ۾ غلام رباني آگري هن سفر بابت شروعات هيئن ڪئي آهي، اڄ ڪلهه رني ڪوٽ کي دنيا جو وڏي ۾ وڏو قلعو سمجهيو وڃي ٿو ۽ اهو خيال رباني ڪرنل خواجه عبدالرشيد جي هڪ مضمون مان حاصل ڪيو آهي ۽ هن ڪوٽ بابت مختلف مضمونن جي ليکڪن جا احوال ورتا آهن. روزانه هلال پاڪ ستان جي مضمونن جو حوالو ڏنو آهي ۽ رني ڪوٽ جي تعميرات بابت ڪجھ خيال بيان پڻ ڪيا آهن. ان کي دنيا جو وڏي ۾ وڏو قلعو ڪوٺيندي چيو آهي ته رني ڪوٽ 18 ميلن ۾ آهي ۽ اها ڳالهه ڪئي ته جناب فضل الحق قاضي جو اهو بيان صحيح آهي ته رني ڪوٽ ارڙهن ميلن ۾ آهي. هن سفرنامي ۾ به راجستان جي هڪ قلعي جو ذڪر ڪيو آهي، هن قلعي بابت آمريڪا مان شايع ٿيندڙ نيشنل جاگرافيءَ جي فيبروريءَ 1977ع واري پرچي ۾ شايع ٿيل خبر جو ذڪر ٿيل آهي غلام رباني آگرو هن قلعي بابت سٽي ڇاڻ ڏني آهي. ايڇ ٽي لئمبرڪ، يوناني جاگرافيدان هڪيٽس محمد ابراهيم جويي، ايڇ- ايم- پنهور ، علي احمد بروهي جا حوالا ڏنا آهن ۽ پڻ پنهنجو

1- آگرو غلام رباني "هنگلاج ۾ چانهه" سهيڙيندڙ الطاف آگرو ۽ نصير مرزا، ڇاپو پهريون
انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجی، ڄام شورو، 2012ع ، ص: 145
2- ايضاً، ص: 146

خيال ظاهر ڪندي چوي ٿو، ته رني ڪوٽ جي تعمير جو معاملو تيسين فيصلو نه ٿي سگهندو، جيسين محڪمه آثار قديم وارا ان طرف توجه نه ڏيندا ۽ رباني ڪجھ ڳالهيون لکيون آهن. جنهن ۾ لکي ٿو ته رني ڪوٽ جيڏو يا ان کان به وڏو

Gul Hayat Institute

قلعو سنڌ جي اوڀارينءَ سرحد تي موجود آهي. ته پوءِ رني ڪوٽ کي دنيا جي وڏ ي ۾ وڏو قلعو سڏڻ ڪيتري قدر درست آهي. (1) رني ڪوٽ جي عمارت سازيءَ جي فن کي شاهڪار سڏيو اٿس. لکي ٿو ته هي فن پنهنجي جڳهه تي هڪ مڪ مل سائنس آهي ۽ اڄوڪي دور بابت به ڀيٽ ڪئي اٿس ته هاڻوڪي دور جي انجنيئرن جي ڪارنامن کي به حيران ڪندڙ سڏيو اٿس ۽ چيو اٿس رني ڪوٽ جي دور جا استاد ڪاريگر هئا. رني ڪوٽ جي قلعي بابت لکي ٿوته پراڻي ۾ پراڻو نظريو اهو آهي ته غالبًا اهو ايران جي انهن ساساني بادشاهن جو ٺهرايل آهي لکيو ا ٿس ته فوجي تحفظ لاءِ سرحدن تي قلعا جوڙائيندا رهندا هئا. 1976ع ايران جي دعوت جو ذڪر ڪيو اٿس 1982ع پاڻ جڏهن چين ويو هو ته انهي بابت لکي ٿو ته دوري جي اختتام تي اسان جا چيني ميزبان اسان کي دنيا جي عجائبن مان اهو واحد عجوبو يعني "ديوار چين" ڏيکارڻ وٺي ويا. .... جڏهن اسان ديوار چين و ٽ وڃي پهتاسين ۽ منهنجي مٿس پهرين پهرين نگاهه پيئي تڏهن مون ايئن محسوس ڪيو ته ، رني ڪوٽ اڃي پهتا آهيون جيڪڏهن هزار ڪن والن جي مفاصلي تان رني ڪوٽ ۽ ديوار چين جون تصويرون ڪڍيون ۽ اهي ڪنهن ٻئي هنڌ ماڻهن اڳيان پيش ڪبيون ته حالي ته هو آساني سان چئي نه سگهندا ته، رني ڪوٽ ڪهڙو آهي؟ ۽ ديوار چين ڪهڙي آهي، ۽ انهن ٻنهي تاريخي ڪوٽن جي فن ۽ ڪاريگري ۾ رکيل هڪجهڙائي مان رباني هڪ نتيجو ڪڍيو آهي. قديم زماني کان ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ اچ وڃ هئي ۽ ٻنهي ديوارن جي مفاصلي جي ٻڻ ڇاڻ ڏ ني اٿس. ته انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته، رباني ديوار چين جي ماپ پندرهن سو ميل ڄاڻائي آهي ۽ رني ڪوٽ جي ماپ ويهن ٻاويهن ميلن ۾ ته پوءِ دنيا جي وڏي ۾ وڏو قلعو ڪيئن ٿيو؟

1- ٽماهي "مهراڻ" -1- 2009ع

6- سير ۽ سفر چين ولايت جو:-

غلام رباني آگري جي "چين جو سفر" جنهن ۾ چين بابت وڏيڪ روشني وجهندس ڇ و ته غلام رباني آگري چين ملڪ بابت ٽي سفر ناما لکيا آهن.

(1)- مذڪوره سفر نامو (2)- چين جو سفر(3)- ڪوهه قاف جون پريون

Gul Hayat Institute

غلام رباني آگري چين جي تهذيب ۽ ثقافت بابت، چين جي علمي ساک بابت، پاڪ ستان جي ادبي ادارن بابت، رباني جي ڪهاڻي سندس زباني، چين سوشلسٽ انقلا ب کان اڳ، انقلاب کانپوء ادب تي گفتگو، چين ۾ جاگيرداري دور، وڏن جي شين کي سانڍڻ بابت، چين جا باغ کي ڏند ڪٿائون، عقيدائي اصول، ڪاريهر جو سوپ، هارين جي حالت زار، خواب جي دنيا، رني ڪوٽ، ديوار چين جي مشابهت، حضور ﷺ جن جون حديثون، چين جو پيو سفر، وچڻ جو احوال، هوٽلن بابت، ادبي ڪ چهرين بابت، جبل جا نظارا، پيش آيل واقعا، اخبارن ۽ رسالن بابت، ڳوٺاڻي زندگيءَ گهرن بابت، مذهب جي آزادي بابت، ريلوي مسافري، مکيه فصل، چيني دعوتون، چين جي موسم، مائو بابت، خيال آرائي، ڪوهه قاف جون پريون، چڱو مضمون آهي. ان حالات تي لکيل هي سفر نامو به پڻ رباني جي سرنامن ۾ اهم اضافو آهي ۽ وتيڪ تفصيل ايندڙ سفرناما نمبر 7 تي احوال بيان ڪندس. چين جي حالات ۽ واقعات جا مثال رباني جي ئي سفرنامي مان ڏيندس.

7-چين جو سفر:-

غلام رباني آگري جو هي سفرنامو سال 1982ع ۾ ٿيو ... وزارت تعليم پاڪ ستان طرفان انتظام ڪيل هو. ان وقت ثقافت کاتو تعليم ... جي ماتحت هو. ان ڪري هن ثقافتي کاتي طرفان قافلي کي سير ڪرايوهو. هن سفر جو اڳواڻ مزرا اديب هو مگر، اهو ويچارو سادو هو جنهن جي سنڀال به غلام رباني کي ڪرڻي پئي. هن سفر نامي پڙهڻ سان اها خبر پوي ٿي ته سياح کي ڪهڙين هلڪڙين ڳ الهين سان به خجالت جو منهن ڏسڻو پوي ٿو. جيئن مرزا اديب جڏهن جهاز ۾ پنهنجي سيٽ ڇڏي ٻي خالي سيٽ تي ويٺو ته ڪيس ايئر هوسٽس ناشتو ئي نه ڏنو. (1)

1- ٽماهي "مهراڻ" -1- 2009ع ، ص: 198

هن سفر نامي ۾ رباني ٻڌائي ٿو ته چين جي هوٽلن جو ماحول ڪهڙو آهي. ڪ مرا، ايئر ڪنڊيشنڊ ، آرامده ۽ نهايت نفيس فرنيچر سان آراستا هئا. گرائونڊ فلور تي چيني طرز جي کاڌي جو ڪمرو ۽ پنجين ماڙ تي انگريزي طرز جون ڏهاڪو کن گول ميزون پيل هر ميز تي هڪ ڇوڪري کاڌي ڪڻي اچڻ لاء مقرر هئي. پر آرڊر هڪ ڇوڪرو وٺندو هو. ڇوڪرين وانگر کيس به سفيد شرٽ ۽ سفيد پينٽ پاتل هوندي هئي. پر هو هڪ ڄڻو هو ۽ ڇوڪريون ڏهه ڄڻيون هيون تن لاء ته ڄڻ شڪار هو.

Gul Hayat Institute

(1)

اسان وٽ هڪ پهاڪو آهي هڪ ڏنو ڏهه رنون ان مصداق هي ڪم ٿيو چيني هوٽ لن جي ماحول بابت. وڏيڪ لکيو اٿس ڪا ٻانهن ۾ ڇهنبي وڄهندي هئس. .... ڪنهن اهڙي ٽنگ اڙايس جو ڪرندي ڪرندي بچيو. (2)

چين جي آخرين بادشاهه جي محلات جو نقشو هن ريت ٻڌريو اٿس. محلات ۾ وڏا وڏا حال ٺهيل جن ۾ چاندي جو فرنيچر بادشاهه جي عياشي جي لاءِ خريد ڪيل حسينائون رهنديون هيون، هر هڪ مان ڪنهن کي هڪ دفعو بادشاهه سان همبستريءَ جو شرف نصيب ٿيندو هو. ٻه هزار چار سو چاليهه (2440) حسينائون پنهنجي واري جي انتظار ۾ هيون...... انقلابي بيجنگ ۾ پهچي ويا، بادشاهه کي پڇڻ لاءِ ڪا واهه ڪانه ملي سو محلات جي هڪ باغ ۾ رسي ٻڌي پاڻ کي ڦاهو ڏئي مئو............ چيني ميزبانن اسان کي اهو وڻ ڏيکاريو سڪي ڪنڊا ٿي ويو هو. پر اڃا بيٺو هو. (3)

ديوار چين لاءِ رباني هن ريت لکيو آهي ته ديوار چين سڄي پٿر مان ٺهيل آهي. مٿس ست گهوڙي سوار هڪ ئي قطار ۾ پهرو ڏئي سگهن ٿا ۽ بيگهه ۾ 1500 سو ميل آهي. (4)

رباني جيڪي ڏٺو اهو دل جي نظر سان ڏٺو بقول ڊاڪٽر اقبالؒ

دلِ بینا بھی کر خدا سے طلب   آنکھ کا نور دل کا نور نہیں

1- ٽماهي "مهراڻ" -1- 2009ع ، ص: 199
2- ايضاً، ص: 199
3- ايضاً، ص: 199
4- ايضاً، ص: 202

Gul Hayat Institute

رباني‌ءَ جي نگاهه بي پناهه طاقت رکي ٿي. سندس شهبازي نظر ته ڏسو سؤ ڪروڙ ن جي آبادي واري ملڪ ۾ اسان هڪ عورت کي لپ سٽڪ لڳل ڪو نه ڏٺي...... چيني عورتن جو سينو (ارهه) ته نالي ماتر هوندو آهي. سو پري کان پتو ئي ڪو نه پوندو هو ته ڇوڪر اچي رهيو آهي، يا ڇوڪري ؟ (1) کي ٽوٽڪا وسرندڙ مزيدار ٽوٽڪا! سفر ۾ ڪڏهن ڪڏهن کي اوچتو ٽهڪڙا ٿيندا آهن، رباني‌ءَ جي سفر ۾ به اهڙا واقعا بيان ڪيل آهن ڀلي اهي هلڪڙا هجن مگر معنى خيز ضرور آهن. اهڙو هڪڙو واقعو رباني کي "نانجنگ" جي ريلوي اسٽيشن تي پيش آيو. جڏ هن مرزا اديب جو سوٽ ڪيس سندس گائيڊ کنيو ۽ ٽڪاءُ ٿيو، سوٽ ڪيس گهه

ڻي سامان ۽ بار جي ڪري ڦاٽي پيو، اردو مترجم جي هٿ ۾ رڳو مٿيو Handle وڃي پڇيو مرزا جا خريد ڪيل پلاسٽڪ جا رانديڪا هيڏي هوڏي پکڙجي. ويا گنجيون ۽ ميرا ڪپڙا هڪ طرف ڏاڙهي لاهڻ جو سامان ٻي طرف اڳٽ وجهڻي ، نچڪڻو ۽ ڏند کوٽڻي ٽيئن طرف هوٽل جي ڪمري مان صوف ڪوڪا ڪولا جا ڪئن کنيا هئائين پيپسي چوٿين طرف....... گاڏيءَ جي هلڻ جو سائرن وڳ و......مرزا سيٽ تي ويٺو رهيو. جهڙوڪ پڻ پاهڻ (2)

مون چيو ته مون کي سوپ گهڻو وڻيو، اهو ٻڌي ميزبان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين ته انهيءَ سوپ ٺاهڻ لاءِ اسان کي ٽي ڏينهن جهنگ ۾ رلڻو پيو. تڏهن وڃي مس مس هڪڙواصلي ڪاريهر نانگ هٿ آيو اوهان سچ چيو آهي، ته ڪاريهرنانگ جوسوپ ڏاڍوسٺوٺيندو آهي. (3)

هڪ بجي رات جو ڪئنٽين جي هوٽل ۾ هڪ بجي رات جو پهتاسين. سو بک لڳ ي هئي، ڪمري ۾ فرج رکيو هو منجهس بادامن، پستن ۽ ڪوڪا ڪولا جا ڪئن رکيا هئا.مون پستن ۽ بادامن جا ٻه پاڪيٽ کائي مٿان ڪوڪا ڪولا جا ٻه ڪ ئن پيتا .... اردو مترجم صبوح جو ٻڌايو ميزبان اهي پئسا ٺو گهري، جيڪي خشڪ ميوي جا آهن. مان وائڙو ٿي ويس. حاضر چئي بل ادا ڪيو جيڪو ٻ ارنهن رپيا هو. (4)

1- ٽماهي "مهراڻ"-1- 2009ع ، ص: 202
2- ايضاً، "مهراڻ"، ص: 206
3- ايضاً، ص: 206
4- ايضاً، ص: 207

Gul Hayat Institute

<u>اصحاب رسول ڪريم ﷺ جن جي مزار مقدس:-</u>

اهو ڪهڙو ملڪ آهي جتي اسلام جي روشني نه پهتي هجي حضورﷺ جن جا اصحاب سڳورا سندن قول مبارڪن يعني حديثن تي عمل پيرا ٿي نڪرندا هئا. سندن هجرت حضورﷺ جن جي حڪم سان ربي منشا پٽاندر هوندي هئي. هڪ حديث شريف ۾ اچي ٿو. "اطلبو العلم ولوكان بالصين" ترجمو علم جي طلب لاءِ چين وڃڻو پوي ته به وڃو ملڪ چين ۾ شهر ڪئسنٽن ۾ هڪ مشهور ۽ معروف اصحابي سڳوري جي مزار مبارڪ آهي، ان پلاري بزرگ جو نالو حضرت سعد بن ابي وقاص آهي. هيءَ ثابتي آهي ته اسلام ۾ پهرينءَ صديءَ ۾ ئي ۽ حضرت ڪريم ﷺ جن جي دور ۾ چين ۾ پهتو آهي، بقول ربانيءَ جي ته هت هڪ مسجد جي پيش

امام سان جنهن جو نالو حاجي نور محمد هو هن شهر ۾ چار هزار ست سؤ (4700) مسلمان آهن. هن سفر کي رباني هڪ ڏاهي شيڪپيئر جي قول تي ختم ٿو ڪري (1)

عظيم انسانن جي ولادت ۽ وفات انساني تاريخ تي وڏا اثر وجهندي آهي. بادشاهن ۾ ٽاڪوڙا پوندا آهن ۽ قومن جي عروج ۽ زوال جا اسباب جڙندڙ آهن ڌرتي تي زلزلا ايندا آهن ۽ آسمان ۾ پڇڙ تارا چرپر ۾ ايندا آهن.

8- کوهه قاف جون پريون:-

غلام ربانيءَ آگري جي سفرنامي جي ڪتاب "هنگلاج جو آخري سفرنامو آهي. جنهن ۾ پراڻي دور جي روايتن کي سارييندي چيو آهي ته ننڍي هوندي رات جو سمهڻ مهل گهر جي وڏيءَ عمر وارين عورتن کان کوهه قاف جي پرين جون ڳالهيون ٻڌندا هئاسون. وڏا ٿياسين ته قصن ۽ ڪهاڻين جي ڪتابن ۾ پڙهيوسين ته پريون کوهه قاف تي رهنديون آهن. ....پرين جي ملڪ کوهه قاف کي انگريزيءَ ۾ CAUCASUS ڪوٺيندا آهن. بهرحال هن سفر نامي ۾ رباني روس، چين، پاڪستان، ترڪي بابت ڪجھ خيال ۽ فلسفي وارا نڪته بيان ڪيا آهن. عثمانيه خلافت مدينو منور، مڪو شريف ۽ پنهنجي شاگردي وارو زمانو بيان ڪيو ا ٿس. رباني جو چين جي دوري بابت هي ٽيون سفر آهي.

1- ٹماهی "مهراڻ" -1- 2009ع ، ص: 207

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ اڳين سفرن وانگر طعامن هوٽلن ۽ دوستن مهمانن بابت ذڪر ڪيو آهي. چين ۽ ترڪستان جي ڳالهين ۾ ڪوهه قاف جي پرين جو قصو ايئن بيان ڪيو اٿ س. ڇڻ پڙهندڙ ساڻ گڏ ڪوهه قاف پرين جو دلپزير منظر ڏسي رهيو آهي.

غلام رباني آگرو جي سفرنامن جو جائزو:-

سفرناما ته گهڻن ليکڪن لکيا آهن مگر ربانيءَ جو لکڻ جو انداز به وڻندڙ منفرد ۽ اوچو آهي. اهو سچ آهي ته سرمو سڀڪا پائي پر اک اک جو ڦير، ربانيءَ سفرنامي جي ڪتاب "هنگلاج ۾ چانهه" جو ذڪر ڪري آيو آهيان. رباني پنهنجي سفرنامن ۾ جيڪي مفصل ۽ مڪمل حقائق بيان بيان ڪيا آهن، اهي سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. سندس لکيل سفرناما به سنڌي ادب جي اهم ۽ خاص سفرنامن ۾ شمار ٿين ٿا. سندس سفرنامن ۾ تخليقي خوبيون موجود آهن. غلام رباني جا سفر پڙهڻ کانپوءِ معلوم ٿيو ته اها ليکڪ جي هڪڙي ڊائري به آهي ته سوچن يادگيرين، سوانحي خاڪن ۽ تاريخي ۽ جاگرافي معلومات تي مشتمل هڪ منفرد لکڻي به پڻ آهي. جنهن ۾ رباني جا جذبا ۽ احساس ۽ جمالياتي حسن جي جهلڪ به ملي ٿي تاريخي جاين ۽ واقعن جو تفصيل هڪ سهڻي ۾ نئين انداز سان پڙهندڙ آڏو پيش ڪرڻ ڪو رباني کان سکي وڃي. سندس سفرنامن ۾ فلسفي ، مشاهيرن جي ڪويتا دوستن يارن دل گهرين وفادارين جاچڻ ڳائڻ جا منظر واهه جا بيان ٿيل آهن. "هنگلاج ۾ چانهه" ۾ ڊاڪٽر شمل، ڪئرن، هيلي ڪاپٽر، جيپ، اٺ جي سواري، ڪن آفيسرن جي اخلاق بابت، شيرين فرهادي جي قبر بابت، خدا جي تصور بابت، هنگلاج جي حج بابت، هنگلاج جي مکيه ياترين بابت، هنگلاج جي مفهوم ۽ ڀچاڻي ڀٽائيءَ جي بيت تي ڪئي اٿس.

Gul Hayat Institute

پڙاڏو سو ئي سڏ، ور ورائيءَ جو جي لهين

هئا اڳ ۾ گڏ، پر ڀڙڻ ۾ ڀه ٿيا.

غلام رباني آگرو بنگلاديش جو سفرنامي ۾ لکي ٿو ته: "بنگلاديش تاريخ، جاگرافي، ادب ۽ ثقافت تي ڀرپور نوٽ لکيا آهن. بنگلاديش جي صدر توڙي وزيراعظم، ڪ انفرنسن ۽ مشاهيرن بابت، ڪن ڪتابن بابت جهڙوڪ " گيتا نجلي" وغيره بنگالين جي ريتن رسمن ۽

چين گارگ ونشي "هنگلاج تيرٿ ياترا ۽ نانيءَ جو ميلو" روزانه سوڀ – سنڌي مئگزين، آچر 4 مئی 2014ع، ص: 7

راڳ توڙي ناچ بابت ۽ بنگالين جي سياست بابت احوال ڏئي ٿو. آخر ۾ ٽئگور جي گيت جو پڙلاءُ اچيس ٿو. اگر رباني هندستان ۾ سارڪ سيمينار ۾ وڃي ٿو ته اهو

به پنهنجي سفر جو موضوع بنائي ٿو ۽ هند جي تاريخ خصوصًا تاج محل بابت، پ ارت جي اديبن جي بي وفائي توڙي اتي آيل تڪليف بابت احوال پڙهندڙن آڏو پيش ڪري ٿو. هن سفرنامي جي آخر ۾ لکي ٿو ته، پنهنجي وطن جي غريبائڻ ڪ ڪن ۾ جيڪو قرار آهي سو ڪا ٿي به ڪونهي هي آهي رباني جي پنهنجي وطن جي مٽيءَ سان محبت جو اظهار چين جي سفر هجي يا ايران جو، بنگلاديش جو هجي، يا سنڌ جو سندس سفرنامن پڙهڻ سان اها خبر پوي ٿي ته سياح ڪي ڪهڙ ين هلڪڙين ڳالهين ڇڏڻ سان به خجالت جو منهن ڏسڻو پوي ٿو جيئن رباني لکيو آهي ته مرزا اديب جهاز ۾ پنهنجي سيٽ ڇڏي بي خالي سيٽ تي ويٺو ته کيس ناشتو ئي نصيب نه ٿيو. ڇو ته اها جهاز جي انتظامن جي اصولن ۽ قاعدن جي ڀڃڪڙي جي سزا هئي. رباني جي سفرنامن مان اٺڻ ويهڻ آدابن جي مڪمل ڄاڻ ملي ٿي. رباني جا سفرناما ڪو معمولي سفرناما ڪونهن هو هڪ ڄاڻو سياح وانگر باخبر ۽ حوصلي سان گمي ٿو. زماني جي لاهن چاڙهن کان پڙهندڙن کي واقفيت ڪرائي ٿو، ماضي کي حال جي آئيني ۾ ارپيندو ٻڌندڙن ۽ پڙهندڙن جو من موهڻ رباني جي ذات هئي. جو تازو سنڌي لئنگيج اٿارٽيءَ پاران تاريخ 10 جو لاء 2013 تي ريجنٽ پلازا هوٽل ڪراچي ۾ ڪرائون حال جي روم ۾ سنڌي ۾ ڇ پيل سال 2011ع ۽ 2012 عيسوي جي مختلف صنفن جي ڪتابن تي ايوارڊ ڏيڻ جي تقريب ٿي هئي جنهن جي صدارت نالي واري اديب امرجليل ڪئي هئي. اسٽ يج سيڪريٽري جا فرض اٿارٽيءَ جي سيڪريٽري تاج جويي ادا ڪيا هئا، ان ۾ جن شخصيتن شرڪت ڪئي خاص مهمان طور سرفراز راڄڙ، نظر محمد ڳاهو اعزازي مهمان طور آر- اي شاهه وائيس چانسلر شهيد بينظير ڀٽو يونيورسٽي لياري ڊاڪٽر سليمان شيخ، منظور احمد ڦناصرو، نذير ناز، ڊاڪٽر فهميده حسين جنهن ميزبان جي حيثيت ۾ آيل مهمانن کي آجياڻو ڏنو. آجياڻي واري تقرير کان پوء انعام حاصل ڪندڙ ليکڪن کي شيلڊون ۽ چيڪ ڏنا ويا جنهن ۾ سال 2012 ع جي بهترين ڪهاڻيڪارن جو ايوارڊ رسول ميمڻ کي امر جليل هٿان، بهترين ناول نگار جو ايوارڊ منور سراج کي، امر جليل ۽ سرفرا راڄڙ هٿان ڏياريو ويو.

سفرنامي "هنگلاج ۾ چانهه" مرحوم غلام رباني آگري جو ايورڊ الطاف آگري امر جليل کان وصول ڪيو. بهترين ترجمي جو ايوارڊ پروفيسر سليم ميمڻ کي آر- اي شاهه ه ٿان بهترين شاعري جو ايوارڊ امر جليل ۽ سليمان شيخ هٿان، سنڌ جي تارخ بابت اياز ڀاڳٽ کي ايوارڊ امر جليل ۽ نذير نازهٿان. "ٻيڙي ۾ چنڊ" ٻاراڻي ادب تي ياسر قاضي کي امر جليل ۽ سرفراز راڄڙ هٿان ڏنو ويو. رباني جي ڪتاب "هنگلاج ۾ چانهه" کي سنڌي ليئگيج اٿارٽي پاران انعام لاء چونڊڻ جي اهم خدمت عيوض

Gul Hayat Institute

آهي ڪاش اهو رباني ايوارڊ پنهنجي حٺن سان وصول ڪري ها.

______ "هنگلاج ۾ چانهه" غلام رباني آگرو- بنگلاديش ۾ ڏهه ڏينهن ،، ص: 31-37-41 ۽ 54

Gul Hayat Institute

6 ـ غلام رباني آگرو بحيثيت سوانح نگار:-

غلام رباني آگرو ڪچهريءَ ۾ تمام مٺو ڳالهائڻ ۽ تمام سٺي لکڻ جا ٻئي ڏانوَ چ گڏيءَ طرح ڄاڻندو هو، اها قدرت طرفان ڏات آهي جنهن کي ملي.(1)

عنايت بلوچ لکي ٿو ته غلام رباني جڏهن ڳالهائيندو هو. ڪو ماڻهو پوري طرح متوجع ٿي غور سان سندس ڳالهه ٻڌندو هو. ائين محسوس ٿيندو هو ته سندس زبان مان نڪتل هر لفظ مصري ڳڙيءَ جيان ٻڌندڙن کي مٺو لڳندو هو. ...... ۽ ج ڏهن لکندو هو ته پنهنجي پڙهندڙن کي رباني جي رهاڻ جي مخصوص طرز جي تحريرن ۾ محو ۽ مگن ڪري ڇڏيندو هو. (2)

نصير مرزا پنهنجي مضمون آگرو صاحب - جيئڻ مون ڏٺو ۾ لکي ٿو ته غلام رباني آگري جي قلم ۾ جيڪو ڏات حيات جو درياءُ مس جي صورت ۾ موجزن هو، اهو اچ

ان به تارؤن تار وهيو پئي ۽ پوري طاقت سان موجون هڻي رهيو هو ...... غلام رباني جهڙوڪ ليکڪ ته اهو سدائين زندهه رهي سگهي ٿو. (3)

رباني صاحب پنهنجي ڪتاب "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" شڪر ادائي ۾ لکي ٿو ته: "هن ڪتاب ۾ جن شخصيتن جو احوال ڏنل آهي. سي سڀ معزز ۽ محترم آهن. پر انهيءَ احوال کي سندس سوانح خاڪا سمجهڻ شايد صحيح ڪو نه ٿيندو. ڇو ته مون ڪنهن به شخصيت جي ڄم جي تاريخ ۽ هنڌ، سندس تعليم شادي ۽ اولاد تفصيل وغيره ڪونه ڏنا آهن. جيڪا ڳالهه سوانح خاڪن جي هڪ عام خصوصيت هوندي آهي.(4)

غلام رباني آگرو ساڳي ڪتاب ۾ ئي لکي ٿو ته مون انهن مان ڪن شخصيتن سان گهڻوته ڪن سان ٿورو وقت گڏ گذاريو آهي . ليڪن بيانا جو احوال رڳو ڪتابن ۾ پڙهيم يا وري ٻڌي ويءَ تي ڏٺم گويا مڙئي محترم ۽ معزز شخصيتن بابت هي منهنجا پنهنجا تاثرات آهن. جيڪي نهايت ادب ۽ احترام سان پڙهندڙن اڳيان پيش ڪريان ٿو. (5)

1- "ٿيا قلب قرار" مهاڳ: عنايت بلوچ، ص: 11
2- "ٿيا قلب قرار"،"بک ٽائيٽل"
3- "آگرو صاحب - جيئن مون ڏٺو" خاص مضمون ، ص: 231
4- "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" شڪر ادائي - غلام رباني آگرو
5- ايضاً ، ص: 15

غلام رباني جي پنهنجي زباني آهي ته مون انهن شخصيتن بابت تاثرات لکيا آهن. پر جڏهن غلام رباني جي ٽن ڪتابن "جهڙا گل گلاب جا"،"سنڌ جا بر بحر۽ پهاڙ"،"ماڻ هو شهر ڀنڀور جا" پنهنجي مطالعي هيٺ رکي پڙهي ڏٺم ته ، انهن ٽنهي ڪ تابن م ائين محسوس ٿيو آهي. غلام رباني آگري سوانح عمرين جي روپ ۾ خاڪا ، يادگيريون ۽ انهن 49 شخصيتن جون ڪجهه يادون علمي ادبي خدمتون بيان ڪ يون آهن. انهن جي ادبي ڪارنامن ۽ ڪار گذارين جو پتو پوي ٿو. اهڙي طرح ٽنهي ڪتابن ۾ انهن عالمن اديبن ، اوليائن، بزرگن جي خاڪن جي روپ ۾ ته ڪٿي سوانح عمرين حوالن سان انداز بيان اختيار ڪيو ويو آهي ۽ ادبي جائزي جو موقعو به ملي ٿو. غلام رباني آگري مشاهيرن جي تذڪرن ۾ به پنهنجي ذات جي جهلڪ ڏيکاري ٿو. انهن ۾ سندس ذاتي تجربا ۽ مشاهدا به شامل اٿس. "جهڙا گل گلاب جا" ڇاپو ٻيو مقدمو ۾ لکي ٿو ته انهن اعلى انسانن جي ابتڙ زندگيءَ ۾ اهڙا ادنى ماڻهو به عام جام ڏٺم جيڪي ظاهر ۾ اڇا اجرا پر باطن ۾ بگهڙ هئا. در حقيقت دنيا ۾ اڪ

Gul Hayat Institute

ٺريت اهڙن ئي درندن جي هئي. آخر ڪو ته سبب هوندو......(1)

سوانح عمرين جو جيتري قدر تعلق آهي ته رباني مٿين ذڪر ڪيل اهم ڪتابن ۾ جن مختلف شخصيتن جا حوالا ملن ٿا اهڙن حوالن جو ذڪر به گذريل لکڻين ۾ لکي آيو آهيان. ته هاڻي رباني صاحب جي مذڪوره ڪتابن جن ۾ جيڪي تذڪره حالات ۽ واقعات جي ڄاڻ ملي ٿي. انهن شخصيتن جي علمي ادبي خدمتن کان موت تائين جو ذڪر ڪيل آهي. جيئن علامه امداد علي قاضي کان رباني سوال پڇ ي ٿو. مون عرض ڪيو ته سائين اهو مان اوهان کان پڇڻ آيو آهيان. ته ڪير آهيان ۽ هن دنيا ۾ ڇو آيو آهيان........... علامه صاحب خاموش ٿي ويو ڪجهه دير بعد پڇيائين ته ابا ڇا پڙهندو آهين. ....

مون جواب ڏنو "بائلاجي" .... اهو ٻڌي علامه صاحب مون کي وري اچڻ لا ء چيو .... ڪن ڪتابن جا نالا لکي ڏنائين........ ڪتاب وٺڻ جو خيال لاهي ڇڏيم. رباني لکي ٿو ته علامه سان تمام گهڻيون ملاقاتون ٿيون ۽ جڏهن وفات ڪ يائين ته علامه صاحب جي وفات جو ٻڌي مان صبح سان جيئن بنگلي تي پهتس ما ڻهن جو هجوم گڏ ٿي چڪو هو.

1- "جهڙا گل گلاب جا" مقدمو ، ص: 11

جڏهن ڪمري ۾ گهڙيس ته سندس سينگاريل جنازو برف جي ٻن نادين جي وچ ميز تي رکيل هو.

.... مٿيءَ نڊِي ۾ ستل علامه صاحب جي معصوم چهري ڏي جڏهن مون ڏکويل دل ۽ ڀنل اکڙين سان نهاريو تڏهن ٻاجهاري انداز ۾ پاڻ سان هڪدم هم ڪلام ٿ يندي ٻڌم فرمايائين!

ابا رباني تون ويهارو ورهيه اڳ مون وٽ سوال ڪڻي آيو هئين ته، انساني زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي؟ توکي انهيءَ جو جواب ملي ويو (1)

بهر حال ربانيءَ جي مذڪوره ڪتابن پڙهڻ کانپوءِ ڪيس ايئن چوندس ته جنهن انداز سان رباني آگري جن 49 شخصيتن جي بابت لکيو آهي. حقيقت جي روشني ۾ ڏٺو وڃي ته انهن (49) ئي شخصيتن ۾ سوانح عمرين جهڙي جهلڪ نظر اچي ٿي. جيئن رباني مٿي لکيو آهي ته مون ڪٿي انهن شخصن جا ڄمڻ جا سن ۽ مرڻ جو تاريخون ڪو نه ڏنيون آهن، پر جيئن ته علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي، توڙي علامه امداد علي قاضي جون وفات جون تاريخون ڏئي ويو آهي. ڊاڪٽر عمربن محمد دائود پوٽو جو اصل نالو پيءُ سميت ڳوٺ ۽ ڏنڌي بابت احوال شروع ۾ ڪيو اٿ س. انهيءَ مان ثابت آهي ته مذڪوره 49 شخصيتن جي تذڪرن ۾ ٻڻ سوانح

عمرين جون جهلڪيون نظر اچن ٿيون ۽ انهن شخصيتن جو تصويرون به ڏنيون ويون آهن ۽ انهن شخصيتن جي سيرت نگاري، واقعات، گڻ، تصويرڪشي، اهڙيون شاهديون آهن. جنهن کي سوانح عمري چئبو ئي ان شيءِ کي آهي. جنهن ۾ انساني زندگيءَ جو تفسير هجي. غلام رباني به قابل اديب آهي.جنهن سوانح عمارت اڏڻ لاءِ هڪ قابل معمار طور ڪم ڪيو آهي. هر شخص جي رخ کي اهڙي انداز سان بيان ڪ يو آهي. جو اول کان آخر تائين شخصي جذبن تي وسعت قلب ۽ سنجيدگي دماغ کي موهي وٺي ٿو ۽ سوانح طرز کي اڀاري ٿو. خداوند ڪريم دنيا ۾ جدا جدا قسمن جا انسان پيدا ڪيا آهن. جيڪي جدا جدا قابليتن ۽ وصفن جا مالڪ آهن. هر هڪ انسان ٻين جي ضرورت پوري ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. غلام رباني آگري به اسان کي جن وڏن قابل ۽ ڏاهن انسانن جي ڪارنامن کان اسان کي واقف ڪرايو آهي. انهن شخصن جي ڪارنامن عوام جي ذهن تي اثر ڇڏيو آهي.

1- "جهڙا گل گلاب جا " پهريون حصو، ص: 115

ان تحت رباني صاحب سوانح نگاري انهن معتبر ماڻهن جي زندگين کي اهڙي ته سهڻ ي سليڪي سان لکي پيش ڪيو آهي. جنهن کان پڙهندڙ متاثر ٿيڻ کانسواءِ رهي نه ٿا سگهن. سوانح عمري جو دائرو ته تمام وسيع آهي، انساني زندگيءَ جو هر عمل ڪنهن نه ڪنهن طرح سان عجيب غريب پهلوئن سان تعلق رکي ٿو، جيئن ته غلام رباني آگري جي لکيل سوانح عمرين ۾ پير سائين راشد روضي ڌڻي ، غوث بهاؤالدين ملتاني ؒ، توڙي قلندر لعل شهباز ؒ ٽنهي شخصيتن تي اهڙي انداز سان لکيو آهي جنهن ۾ انساني حياتيءَ جي هڪ پاڳي جو پڌرو شرح ۽ فردن جي آزمودن جو گڏ ٿيل نتيجو آهي. سوانح عمري ۾ ٽنهي شخصيتن جو سچو ڏيک ڇٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اسين کي صديون اڳاٽو گذريل شخصيتن سان ڪچهري ڪري ويهون ٿا. پير سائين "قلندر لعل شهباز ؒ"،"غوث بها ؤالدين ملتاني ؒ " جي ارشادات عمريءَ جو آب حيات سوين ورهين جي مري ويلن جي اخلاقي، معاشي، ديني ادبي ۽ تهذيبي واقفيت ملي ٿي. جو ايئن سمجھ ۾ اچي ٿو ته گويا عمري جو ادب اسان کي هن ڪارنامن ۽ عام ڪمن جي حقيقت سمجهائي ٿو. عظيم انسانن جا نيڪ ڪردار ڏ سي هنن جي علم ۽ عقل مان لذت وٺون ٿا. پنهنجا اخلاق سڌاريون ٿا. رباني جي سوانح ڳالهين ذريعي واضع ڪري سگهجي ٿو، هڪڙو آهي مواد ٻيو صورت ۽ ٽ يون سيرت. (1) مواد جو مطلب آهي ته ڪنهن خاص شخصيت جا حالات لکڻ لاءِ ماضي ۾ داخل ٿي حقيقتون حاصل ڪجن ٿيون جو ان سان واسطو پيو هجي. صورت مان مراد آهي ته ان جي خد و خال ڏيک ويک رنگ برنگي ڪيفيتن کي فوڪ

Gul Hayat Institute

س ڪرڻ. سيرت- مان مراد ان جي شخصيت جي طبيعت تفريح طبع ڳالهائڻ ٻ ولهائڻ اٿڻي ويهڻي چال چلت رنگ ۽ ڍنگ هر پهلوءَ کان چڱي طرح واقف انهي ٿ نهي نقطئه نظر رباني جي سوانح قلم جي نوڪ سان سوانح عمري جو فن ڪمال درجي تي پهچي ٿو، جنهن ڪري چئي سگهجي ٿوته، غلام رباني آگري سنڌي ادب جي واڌاري ۾ اهم ڪم ڪيو آهي.

1- "جهڙا گل گلاب جا" پهريون حصو- ڇاپو ٻيو، ، ص: 143

7 _سوانح نگاري غلام رباني آگري جي دور ۾:

ادبي صنفن ۾ سوانح نگاري جو ڪافي مواد موجود آهي پرهتي غلام رباني جي دور ۾ ڪيل سوانح نگاري جو جائزو وٺنداسين ته 1953ع کان 2010ع تائين جي دور جي وچ واري دور جي سوانح عمرين جي دور ۾ سنڌي ادب ۾ ڪهڙن سوانح نگارن هن فن ۾ پاڻ ملهايو آهي.

هونئن ته 1936ع ۾ محمد صديق مسافر "قرب قليچ" ڪتاب لکيو. جنهن ۾ مرزا قليچ جي سوانح سان گڏ سندس ادبي ڪتابن جو پڻ احوال ڏنل آهي.1938ع کان 1947ع تائين ڪيترن ئي مختلف شخصيتن تي ڪيتريون ئي سوانح عمريون لکيون ويون. جن مان "ڪبير" "ميران ٻائي،""نام ديو"،"شاهه لطيف"،"سامي"، "شيخ سعدي"،"شيخ فريد"،"بلها شاهه" "خليفو گل محمد گل"،"قليچ" ۽ ،"خاڪي ليلا رام" جو سربستو احوال ملي ٿو. پنهنجي موضوع سان نڀائيندي هتي غلام رباني جي دور جي سوانح عمرين جو ذڪر ضروري سمجهان ٿو.

Gul Hayat Institute

1. فاروق اعظم 1952ع مخدوم محمد صالح ڀٽي
2. ياد رفتگان 1953ع مؤلف- مرتب- محمد زمان طالب المولى
3. عالمن جو آفتاب 1961ع
4. تذڪره شهباز 1964ع ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
5. جنب گذاريم جن سين1967ع سائين جي ايم سيد
6. اهي ڏينهن اهي شينهن، ٽي ڀاڱا، 1966ع، 1980ع، 1981ع پير علي محمد راشدي
7. اسان جي آزاديءَ جا اڳواڻ 1980ع مرحوم جي - الانا

8. پرين جي پچار = 1980ع ترجمو= محمد موسى ڀٽو
9. مسڪين جهان خان کوسو 1967 محمد بخش مجنون
10. مائوزي تنگ 1972ع رسول بخش پليجو
11. تذڪره مشاهير سنڌ ٽن جلدن ۾ 1985،1974 ۽ 1986ع مولانا دين محمد وفائي.
12. غالب 1976ع سنڌي ترجمو- نارائڻ شيام
13. هو ڏوٿي هو ڏينهن 1977ع ايڊٽ پير حسام الدين راشدي
14. وطن جي آزاديءَ جو امام 1984ع سيد محمود شاهه جي پي - ايچ- ڊي ٿيسز.
15. سوانح حيات قاضي اڪبر درازي 1985ع مرتب- سندس فرزند علي مردان
16. گانڌي 1987ع سنڌي (ترجمو) ڊاڪٽر نجم عباسي
17. منهنجو ٻاءُ 1991ع سنڌي ترجمو شيخ عزيز
18. سدا ساوڻ 1984 ع سنڌي ۾ ولي رام ولڀ
19. تذڪره مشاهير سنڌ 1985ع مولانا دين محمد وفائي
20. جديد سنڌ جا نورتن 1986ع سائين جي - ايم - سيد
21. مشاهير اسلام 1986ع مولوي عبدالرحيم مگسي
22. چار نوان درويش 1989 ع ناز سنائي
23. سانگي ڪي ساريام 1971 ع شيخ عبدالرزاق راز
24. جيل گهاريم جن سين 1977 طارق اشرف
25. شڪليون 1979ع عبدالقادر جوڻيجو
26. جيءَ جهروڪا 1982ع مهتاب محبوب
27. ڄام ڄاموٽ ۽ ڄامڙا 1984ع علي احمد بروهي
28. ماءُ ڪاهوڙي هليا 1984ع ناز سنائي
29. واٽ ويندي 1986ع علي احمد بروهي
30. ڏيئا تيل ڦليل جا 1987ع علي احمد بروهي
31. سڏن مٿي سڏڙا 1987ع علي احمد بروهي
32. رند ۽ پنڌ 1989ع پير علي محمد راشدي (اخباري ڪالم)
33. منهن تنين مشعل 1990 ع تنوير عباسي
34. پريم تنهنجا پار 1992 مرتب عبدالله ملاح
35. هڪڙو پيارو ماڻهو 1992ع مرتب قاضي منظر حيات
36. ڏٺم ، ٻڌم ، ڀڙهيم، لکيم 1995ع شهيد سومرو

Gul Hayat Institute

37. شهداد ڪوٽ جا قلمڪار ۽شاعر 2000ع مرتب سيد گل محمد شاهه رضوي
38. نئون ديرو ، نوان ۽ پراڻا ورق 2001ع نئون ديرو هسٽار يڪل سوسائٽي پاران
39. تذڪره مخدومان هالا 2001ع مرتب مخدوم جميل الزمان
40. ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم 2000ع مرتب تاج جويو
41. ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سنڌ جو شاهجهان 2002ع
42. مٺڙا مارو 2002ع ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهي
43. عالمن جو آفتاب ، علامه غلام مصطفى قاسمي شخصيت ۽ علمي خدمتون 2002ع ايڊٽ- تاج جويو
44. مارو جي ملير جا 2003ع مرتب خادم چانڊيو
45. انسان دوست اديب ۽ بيباڪ صحافي ، محمد عثمان ڏيپلائي، 2003ع، ماڻڪ موتي تنظيم پاران
46. مُوحد شاعر مولانا حاجي احمد ملاح، 2003ع ،مرتب، تاج جويو صاحب
47. جي - ايم - سيد جي سوانح حيات، 2003ع ترتيب، آزاد قاضي
48. سڀاجهو ساڃهه وند محمد ابراهيم جويو 2003ع ماڻڪ موتي تنظيم پاران
49. ڊاڪٽر بلوچ هڪ مطالعو ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
50. شيخ اياز هڪ مطالعو 1999ع ....
51. تنوير عباسي هڪ مطالعو ....
52. ڊاڪٽر سنديلو هڪ مطالعو ....
53. محمد سومار هڪ مطالعو ....

Gul Hayat Institute

مٿين ڪتابن کان سواءِ رسالن جا خاص نمبر شايع ڪيا ويا آهن. مٿي سوانح عمرين جي نالن جي انهيءَ ڪري ڄاڻ ڏني اٿم ته نون تحقيقن ڪندڙ لاءِ ڏکيايون محسوس نه ٿين. مذڪوره سوانح عمرين ۾ غلام رباني جو نالو پڻ اهم جاءِ والاري ٿو. رباني جي دور جون مٿي سوانح عمرين ۽ خاڪن جا ڪتاب بيان ڪيا ويا آهن. پنهنجي همعصرن ۾ غلام رباني جا هيٺيان ڪتاب ذڪر ڪيل موضوع ۾ اهم جاءِ والارين ٿا.

(1)جهڙا گل گلاب جا (ٻه ڀاڱا) جنهن جو مٿي ذڪر اچي چڪو آهي.

(2)"سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" هي ڪتاب غلام رباني جو لکيل آهي. جنهن ۾ ٽن وڏن بزرگن پير سائين محمد راشدي روضي ڌڻي، حضرت غوث بهاءَ الدين زڪريا ملتانيؒ ۽ قلندر شهباز سيوهاڻيءَ جي باري ۾ قدري ۽ تفصيلي بيان آهي. جيئن

"جهڙا گل گلاب" وانگر هنن بزرگن جي سوانح لکندي به رباني صاحب پنهنجو خاص منفرد انداز اختيار ڪندي پر تقليد نه ڪئي آهي. پر پنهنجي الڳ رنگ ڍنگ ۾ انداز سان بزرگن جي سوانح بيان ڪئي آهي. هن ڪتاب بابت اهم ڳالهه ڪ ندس ته هن ڪتاب جو نالو اگر رباني ڀيو ڪو تجويز ڪري ها ته سهڻو ۽ سٺ و لڳي ها، "سنڌ جا بر بحرۦ پهاڙ" هن ڪتاب مان ائين لڳي ٿو ڇڻ ته هي ڪ و جاگرافي جو ڪتاب آهي، پر اندر ڪتاب ۾ اوليائن جا تذڪرا ان ۾ بزرگن جو احوال، پنهنجي جڳهه تي هڪ سوال ڇڏي ٿو. پر انداز بيان ۾ اندر تاريخي حوا لا پڙهي دل کي سڪون ۽ علمي ڄاڻ ملڻ ڪري ڪجهه راحت به ملي وڃي ٿي. اها رباني جي تحرير جي گرفت آهي.

جهڙا گل گلاب جا:-

غلام رباني آگري جي هن ڪتاب جو ذڪر به باب ڀيو ۾ ڪري آيو آهيان جڏهن سوانح عمرين ۽ خاڪن جي ذڪر جو تعلق آهي ته انهن ۾ غلام رباني آگرو هي تحرير به سنڌي ادب جي ميدان ۾ اهم جاۦ والاري ٿي.

موضوع جي اعتبار سان جهڙي طرح "جهڙا گل گلاب جا" ،"سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" توڙي "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" غلام رباني جا اهڙا شاهڪار آهن جنهن ۾ آگري صاحب سنڌ توڙي پرڏيهه جي عالمن اديبن ۽ اوليائن بزرگن جي شخصيتن تي ۽ انهن جي ڪارنامن ۽ خدمتن تي ڀرپور نموني سان روشني وڌي آهي، پڙهندڙن جي ڄاڻ ۾ علمي اضافو ڪيو آهي. رباني صاحب وٽ شخصيت کي بيان ڪرڻ جو جيڪو ڏ انءُ آهي، اهو ڪيس گهڻن ليکڪن کان مٿاهون ڪڻي ويو آهي. مٿين صفحن ۾ غ لام رباني آگري جي دور ۾ سوانح نگاري ، خاڪي نويسي، مشاهيرن تي لکيل ڪتابن جو ذڪر ڪيو اٿم ۽ ان ڪانپوۦ جي دور جي لاڳاپيل مضمون جي حساب به ڪ جهه ڪتاب ليکڪ ۽ ڇپائي جا سال ڏنا اٿم. سنڌي ادب جي ننڍڙي ۽ پتڪڙي ڄا ڻ ذريعي اگر ڪا ڪوٽ وغيره رهجي وئي آهي ته انسان آهيان خطا ٿي سگهي ٿي. غلام رباني جهڙي هيڏي وڏي قدآور نالي واري شخصيت جي فن جو جائزو وٺڻ ڄڻ ته سج کي آئينو ڏيکارڻ جي برابر آهي پر هڪڙي ڪوشش آهي.

7 ـغلام رباني آگري جي سوانح نگاريءَ جو فني فڪري تقابلي جائزو:-

غلام رباني آگري جو شمار سنڌي ادب جي وڏن نثر نگارن ۾ هڪ هو. ڳالهه ڪڻڻ پکيڙڻ ۽ سميٽڻ جو فن منجهس پختو ۽ ڀرپور هو. هن جي لکڻ جو ڍنگ سنڌ جي مڙني ليکڪن کان نرالو هو. هن پنهنجن خاڪن ۾ سوانح عمرين ۽ يادگيرين کي

لکيو آهي. جيڪي پنهنجن دوستن سان گذاريون، يا جن شخصيتن کان متاثر ٿيو، ٻين به اهڙين لکڻين تي قلم آزمائي ڪئي آهي، پر غلام رباني جو انداز ۽ بيان ٻين کان الڳ ۽ منفرد آهي. هو هڪ سرڪاري ڪامورو هو، پر ادب ۽ علم سان توڙي سنڌ سان عشق هوس. تنهن ڪري هن جو گهڻو ٽڻو احوال پنهنجي خانداني پسمنظر سرڪاري نوڪري سانگي مختلف مشاهيرن سان ميل ملاقات رکڻ ۽ علمي ادبي ڪ تاب ترجمو ڪرڻ جنهن ڪري هن پنهنجي دور جي ادب ۾ پنهنجي لکڻ جو انداز ۽ زندگيءَ جي گذارڻ جي انوکن طريقن جو اظهار ڪيو آهي.

هن مٿي ذڪر ڪيل ٽن ڪتابن ۾ جن جن شخصيتن جا خاڪا پيش ڪيا آهن، انهن تي ڪن ٻين اديبن به خاڪا لکيا آهن. انهن جي ڀيٽ ۾ غلام رباني جنهن انداز سان نوان رخ اختيار ڪري اڳتي وڌيو آهي ايئن ٻين نه ڪيو آهي. ٻن ٽن صفحن وارو خاڪو ويهن ٽيهن صفحن تي واري پکيڙ ۽ هر پهلوءَ تي روشني وجهڻ جو انداز اهڙو ته ونڊڙ آهي، جنهن ۾ پڙهندڙ گم ٿيو وڃي. "جهڙا گل گلاب جا" (پهريون حصو) ۾ جن ڇهن شخصيتن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن ۾ علامه امداد علي قاضي، عبداللطيف آگرو، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، عثمان علي انصاري ، سيد ميران محمد شاهه، پير حسام الدين راشدي، هن ڪتاب ۾ عيسوي ويهين صديءَ جي اهڙن مشاهيرن جو تذڪرو آهي، جن ۾ غلام رباني آگري کي زيارت ۽ صحبت ته ڪن سان خط و ڪتابت جي سعادت نصيب ٿيل هيس. سواءِ هڪ شخصيت يعني سندس والد بزرگ عبداللطيف آگرو جي باقي ٻين سڀني بزرگن جو احوال ۽ ذڪر ٻين ليکڪن به ڪيو آهي.

جن ۾ سائين جي- ايم- سيد پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" 176 شخصيتن ۽ ڪارنامن جو باضابطه ۽ بل ترتيب بيان ميران محمد شاهه سان ذاتي تعلق به هيس.

"جهڙا گل گلاب جا" (ٻيو حصو) ۾ جن شخصيتن جو ذڪر ڪيل آهي. انهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولابخش سومرو، نواب نور احمد خان لغاري، مولانا غلام محمد گرامي، مولانا عبدالواحد سنڌي، ٻيڙو فقير ڪنڀر، مولوي حافظ عبدالحميد ڀٽ ي، صديق سالڪ، ايڇ- ٽي لئمبرڪ، محمد امين کوسو، مخدوم محمد زمان طالب مولیٰ، پروفيسر سيد غلام مصطفیٰ شاهه ، محمد ابراهيم جويو، شفيق الرحمان، مولا نا غلام مصطفیٰ قاسمي، غني خان. هي ڪتاب هن صديءَ جي پوئين اڌ جي علمي ۽ ادبي مشاهيرن جو تذڪرو آهي. هن ڪتاب ۾به سياسي سماجي ۽ ادبي شخصيتن بابت يادگيرين تي 17 متحرڪ ڪردارن جي زندگي بابت ڪيتريون ئي دلچسپ ۽ انوکيون ڳالهيون بيان ڪيل آهن. هن ڪتاب ۾ جن شخصيتن جو تذڪرو بيان ڪيو

Gul Hayat Institute

ويو آهي. هي ڪتاب پنهنجي وقت جي همعصرن جي تذڪرن جهڙو آهي. انهن تذڪ ره نويسن ۾ سائين جي- ايم- سيد جو ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" پير علي محمد راشدي جو "اهي ڏينهن اهي شينهن" ۽ پير حسام الدين راشديءَ جو "هو ڏوٿي هو ڏ ينهن" وانگر سنڌي ادب ۾ تمام وڏي اهميت لهڻي ٿو. انهن شخصيتن جا تذڪرا بيان ڪيل آهن. جن جون خدمتون ۽ لکڻيون سنڌي سماج تي اثر انداز ٿيون آهن غلام رباني جي هي منفرد تحرير جو نمونو آهي."سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" هي ڪتاب به غلام رباني آگري جو لکيل آهي، جنهن ۾ سنڌ جي ٽن وڏن نالي وارن بزرگن جي تذڪرن تي ٻڌل ڪتاب آهي. سنڌ ادب ۾ تذڪرن جي کوٽ پوري ڪرڻ لاءِ هڪ بهتر ڪوشش آهي. هن ڪتاب ۾ به ليکڪ طرفان اتم ڪردارن جي چونڊ ۽ انهن جي زندگي بابت ڏنل تفصيل ۽ سندس حاصلات تي نظر وجهڻ واري نڪتي، جو انمول تحفو ثابت ڪرائڻ تي مجبور ڪري ٿي. هن ئي دور ۾ لکيل ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي لکيل ڪتاب "تذڪرهه شهباز" به موجود آهي ۽ غلام رباني آگري "قلندر لعل شهباز" جي ذڪر ۾ سن وفات ۽ جنم جي ذڪر جو سن به هن ڪ تاب مان ڏنو آهي، پر غلام رباني آگري عقيدي جي پردي ڪي هٽائي ڪيتريون ئي حقيقتون بيان ڪيون آهن ۽ ان ۾ قلندر شهباز توڙي غوث بهاؤالحق جي هڪٻئي سان تعلقاتن جو ڇٽو پٽو احوال ڏنل آهي ۽ سنڌ جي ٻاهرين ملڪن سان وڻج واپار ثقافتي لڳ لاڳاپن جو تفصيلي بيان به آهي ۽ ڪتاب جي ابتدا به پير محمد راشدي روضي ڌڻي جو تفصيل سان ذڪر ڪيو اٿس.

"ماڻهو شهر ڀنڀور جا"

غلام رباني آگري جي هي هڪ آخرين تصنيف آهي. هن ۾ به لکڻي جي دلڪشي آهي ۽ پڻ دل کي وڻندڙ آهين اهو پورهيو به سندس تجربن ۽ مشاهدن مان نڪتل آهي پاڻ جتي ڏيهي ۽ ديسي شخصن جي رخن کي ڏسي ٿو، اهڙي نظر سان ئي پرڏ يهي شخصن کي ڏسي ٿو رباني دل جو ڪشادو ۽ ذهن جو صاف آهي، سندس لکڻ ين مان ڪنهن جي دل آزاري ڪونه ٿي ٿئي ڇاڪاڻ ته پاڻ لکي ٿوته هن ڪتاب ۾ جن شخصن جو احوال ڏنل آهي سي سڀ معزز ۽ معتبر آهن. مڙني محترم ۽ منفرد شخصيتن بابت تاثرات آهن جيڪي پڙهندڙن اڳيان ادب ۾ احترام سان پيش ڪريان ٿو.

هن ڪتاب ۾ 26 بزرگن جو تذڪرو آهي. جنهن ۾ ڪن شخصتن سان سندس گهرا ۽ گهاٽا تعلق به رهيا آهن، انهن ۾ سائين جي ايم سيد، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽ ر اينيمري شمل، سوڀوگيانچنداڻي، جمال ابڙو، حفيظ شيخ، تنوير عباسي، جمال

Gul Hayat Institute

رند، حسين شاهه راشدي، ڊاڪٽر نجم الاسلام، اعجاز قريشي، پير علي محمد راشدي، شيخ اياز، ڊاڪٽر جي ايم مهڪري، حميد سنڌي، محمد حسن پٽ و وغيره .

غلام رباني آگرو لکي ٿو ته ڪن شخصن جو وري اخبار، ٽي وي ۽ ريڊيو تان مواد ورتو اٿم. محترم غلام رباني آگري جي هن ڪتاب " ماڻهو شهر ڀنڀور جا" تي س ٺي نموني ٽيڪا ٽپڻي مانواري سائڻ مهتاب اڪبر راشدي صاحبه ڪانسواءِ ن ٿو لکي سگهي. انهيءَ سدوري ۽ سڀاڳي سنڌ ڇائيءَ جا الفاظ حوالي طور ڏجن ٿا. هر ڪو ڪنهن به شخص کي پنهنجي نقطهءِ نظر سان ڏسندو آهي ۽ پرکيندو آهي پر ان شخص جي هر پهلوءَ کي ايئن اجاگر ڪرڻ ته هو پڙهندڙن جي سامهون پنهنجين سمورين خوبين سميت قدآور شخصيت طور اڀري اچي اهو ڪمال ربانيءَ جو قلم ئي ڪري سگهي ٿو.

ائين به ڪونهي ته رباني جو ڪجھ لکيو سوئي سچ آهي. يا رباني جي هر لکيت درست آهي. ڪٿي ۽ ڪيترن ئي جاين تي سندس تحرير تي اعتراض ۽ نڪته چيني ڪرڻ جو سبب آهي. مگر پوءِ به هي پنهنجي تحريرن ۾ اعلى نشانبر جي صورت اختيار ڪئي جنهن ۾ سندس تحريرون، تقريرون ڳالهائن ٿيون. اسان کي ه ن منفرد نثر نگار جي سوانح عمرين، خاڪن، يادگيرين، بابت قلم بند ڪيل ڪتابن "جهڙا گل گلاب جا" (ٻه ڀاڱا) "سنڌ- جا بر بحر ۽ پهاڙ" "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" اهم تصنيفون آهن. جنهن ۾ رباني جي سماجياتي ۽ نفسياتي لاڙن ۽ ڪيفيتن جي خبر پوي ٿي ته رباني صاحب جي من اندر ۾ هڪ سچي ۽ حساس طبيعت جو انسان وي ٺل آهي جنهن ۾ سچائي ۽ خوبصورتي مثال آهي، مٿيان ڪتاب به سندس جا تحرير ٿيل آهن. جن کي غور سان پڙهڻ ۽ سمجهڻ ڪانپوءِ ان نتيجي تي پهچجي ٿ و ته ، رباني هي اهڙا ڪتاب لکيا آهن. جنهن جي سنڌي ادب ۽ زبان کي وڏي ضرورت هئي. سمجهان ٿو ته جيڪڏهن سنڌي ادب ۾ شخصيتن تي خاڪا لکيا وڃن ته ه ڪ طرف انهن شخصيتن جي گڻن ۽ اوگڻن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري سگهجي ته ٻئي طرف اسان کي هڪ جيئري جاڳندي تاريخ ملي پوندي ۽ ان سلسلي ۾ اسان جي اڄ جي ٽهيءَ کي آڏو اچڻ گهرجي جن خصوصي طور تي خاڪا لکيا آهن اهي سڀ جاندار خاڪا آهن. جيڪي علمي ادبي شخصيتن جي مختلف پهلوئن کي اجاگر ڪر ڻ ۾ مددگار آهن.

رباني جي لکيل خاڪن مان ڪجهه جملا:

سائين جي ايم سيد بابت

خودشناسي ۽ خدا شناسيءَ جو پاڻ ۾ گهرو رشتو آهي. (1)

... سائين پيدائشي طور سيد به هو ته زميندار به، اهي ٻئي ڳالهيون ٻن سچي عمر سندس سوچ ۽ سياست تي اثر انداز رهيون.
مسجد منزل گاهه وارو فساد ته سنڌ ڌرتيءَ تي زلزلو هو.
غلام رباني پنهنجي سوانح عمرين، خاڪن مشاهيرن جي تذڪرن جو 53 جن شخصيتن جو ذڪر ڪيو آهي، اهي بغير ڪنهن ترجمي جي آهن، انهن اقتباسات مان پروڙ پوي ٿي ته غلام رباني دنيا جي چونڊ عظيم ڏاهن ۽ ذهين شخصيتن جي سوانح حيات جو مطالعو ڪندڙ هو. گل محمد عمراڻي "مقدمي"، "جهڙا گل گلا ب جا" جو نفسياتي ۽ سماجياتي جائزو ۾ لکي ٿو ته هن مولوي عبدالحق جي سوانح خاڪن واري ڪتاب "چند هم عصر" مالڪ رام جي ڪتاب "وه صورتين الاهي" کي پنهنجي سامهون هڪ ماڊل جي صورت ۾ رکي.

- "ماڻهو شهر ڀنڀور جا"، ص: 40-50-53-55
- "جهڙا گل گلاب جا" تصنيف ڪيو هو. ٽماهي "مهراڻ" اپريل - جون 2010ع، ص: 174

رباني جي ڪوشش سارهه جوڳي آهي. جيڪا سنڌي ادب ۾ سوانح عمرين جي اهميت ظاهر ٿئي ٿي. هن صنف تي هن عظيم ليکڪ پنهنجي همعصرن ۾ جيڪا طبع آزمائي ڪئي. اها سنڌي ادب جي باب ۾ هڪ وڏيڪ واڌارو ڪيو آهي. جهڙي طرح مرزا قليچ بيگ "جواهر الانسان" ڪتاب ۾ 42 اهم آمريڪي ۽ يورپي شخصيتن جي جيون خاڪن تي ٻڌل مذڪوره ڪتاب ڏئي سنڌي ادب جي خدمت ۾ پنهنجو ڏالو مقام پيدا ڪيو آهي، اهڙي طرح غلام رباني پنهنجي ڪتاب "سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" جو انتساب شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي عاشقن ۽ پارکن جي نالي ڪري سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان پيار جو ثبوت ڏنو آهي. ارنيسٽ ٽرمپ ، ايچ ٽي سورلي ۽ ڊا ڪٽر اينميري شمل جو نالو سنڌ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي عاشقن ۾ ٿئي ٿو غلام رباني آگري سنڌي ادب جي ميدان تمام وڏو نالو آهي. جنهن پنهنجي لکڻ ين ۾ امر ڪردار ڇڏيا آهن، اهي ڪڏهن به نٽا مٽجي سگهن اڄان ان تي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي. اميد ته ايندڙ وقت ۾ ٻيا تحقيق نگار غلام رباني جي هن فن تي وڌيڪ فڪري ۽ فني روشني وجهندا اهڙي اميد ايندڙ وقت تي ڇڏجي ٿي. اميد نه بلڪ يقين اهو ڏينهن ضرور ايندو آمين.

Gul Hayat Institute

گل محمد عمراڻي ، مقدمي، "جهڙا گل گلاب جا" ، جو نفسياتي جائزو، ٽه ماهي، "مهراڻ"، جلد -60 ، اپريل- جون ، نمبر – 2 ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ، 2010ع ، ص: 174

9 _سوانح نگاري جي شعبي ۾ غلام رباني جي حيثيت:-

سوانح نگاري تمام ڏکيو فن آهي، هن فن کي ڪنڊن جي سيج چيوويوآهي. سوانح ادب سهيڙيندڙ لاءِ مطالعي کان وڌيڪ مشاهدي جي ضرورت آهي. جنهن جي سوانح لکجي ٿي. ان جي حياتيءَ جي پهلوءَ کي جاچڻو پوي ٿو. سندس جنم کان وٺي مرڻ تائين، اٿڻي ويهڻي ۽ هلت چلت کان پوري ريت شناسائي هئڻ لازمي آهي. ان جي دوستن جي دائري جي واقفيت، حاصل ڪجي. ڇاڪاڻ ته ماڻهو دوستن مان ئي سڃاتو ويندو آهي. جئين اسان وٽ چوڻي آهي. ته " جوءِ جا گابا ڏ سبا آهن"

رباني جي سوانح نگاري واري پورهئي کي مفصل بيان ڪرڻ لاءِ الڳ تحقيق ڪرڻ لا ءِ جي ضرورت آهي. اسان هن فن تي ربانيءَ جي سوانح عمري بابت ڪجهه لکون ٿ ا.

"سنڌ جا بر ، بحر ۽ پهاڙ"

زير نظر ڪتاب ۾ ٽن شخصيتن جا سوانح مضمون ڏنل آهن.

1 پير سائين روضي ڌڻي

2 غوث بهاؤالحق ملتاني

3 قلندر لعل شهباز

Gul Hayat Institute

پير سائين روضي ڌڻي:-

حضرت محمد راشدي ؒ جن جي احوال ۾ سندن جنم ٻالڪ پڻ، شاگردي جواني ۽ سچي ڄمار جو احوال لکيو اٿس ان وقت جي سماجي ۽ معاشي حالات سان گڏ اقتصادي ۽ سياسي حالات تي به واقفيت ڏني اٿس سندس احوال لکڻ وقت اهو ٻڌائيندو ويو آهي ته ڪنهن ڳالهه ڪئي ۽ اها ڳالهه ڪٿي لکيل آهي هڪ سڻي ۽ سچي عقيدت مند جيان لکيو اٿس. هن عنوان تحت جن بزرگن جا نالا ورتا اٿس اهي هيٺ ڏجن ٿا.مخدوم امير احمد، مخدوم يار محمد، سيد عاقل شاهه ، مخدوم محمد دائود آگرو،محمد نظاماڻي، ٻاجهي نظاماڻي، خواجه محمد زمان، محمود نظاماڻي،حافظ هاليپوٽو، فاني، ڊاڪٽر گربخشاڻي،حضرت عيسی، بيبي مريم، شمعون، حضرت محمد ﷺ، محمد بن قاسم، علي ڪوفي، قاضي اسماعيل، ڊاڪٽر بلوچ،

عبدالمجيد سنڌي ميمڻ "تذڪره شهباز" سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو

علي محمد، محمد موسی طائي، يعقوب، مرزا قليچ بيگ، شاهه ڀٽائي ؒ ، خليفو محمد حسين مهيسر، جابر همايون، اڪبر، جهانگير، شاهه جهان، اورنگزيب، بهادر شاه ه، جامي، سعدي، محمد قاسم مشوري ، رشيد ڀٽي، شيخ محبوب، محمد خان جوڻ يجو، علي محمد چنه، خليفو ميان لقمان، صاحبزادو ميان جمال شاهه، ميان عبدالرزاق، حسام الدين راشدي، خليفو اميد علي، عبدالله فقير، فقير قربان علي، صبغت الله شاهه راشدي، ٽالسٽاء ، روسو، محمد عارف، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙ ي، قلندر شهباز، غوث بهاؤالحق، مخدوم نوح سرور" لنواري جو لعل خواجه محمد زمان، فقير سلطان نظاماڻي، سيد مرتضی شاهه ،غازي خان، موليڏنو فقير، حضرت ابوبڪر صديق ، مير رستم، مير سهراب، قاضي محمد عاقل، سيد موليڏنو شاهه ، خواجه محمد معصوم ، فقير الله علوي، حاجي ايوب قدس سره ، شاهه شجاع، م خدوم محمد اسماعيل، مظفر خان، خليفو ميان سلطان، اميد علي ٽالپر، ملا واحد ڏ نو، حضرت بلاول ، صاحبزاده ميان هدايت الله، امين فقير، شيخ طيب، بيبي خديجہ ، حضرت عبدالله، يعقوب فقير، محمد ذاڪر، ميان محمد حسن شاهه، محمد عالم، مير بهرام خان، مير چام، ميان احمد شاهه، محمد وارث، ڊاڪٽر سورلي، خليفو الهه رکيو، مير فتح علي، عبدالنبي، نادر شاهه، مدد خان پٺاڻ ، احمد شاهه ابدالي، رحيم بخش سومرو، ابوالخير ڏاهري، افلاطون، ابوالحسن، ندوي، شاهه ولي الله مصباح الدين، عبدالرحمٰن، غلام مصطفی قاسمي، امام غزالي، حاجي ابراهيم فقيرجي ماء ،

Gul Hayat Institute

ايلزبيٿ، نيلسن منڊيلا، مولوي عبداللطيف سڪندري، خليفو محمد حسين مهيسر، مخدوم محمد دائود آگرو.

غوث بهاول الحق زڪريا ملتاني:-

رباني لکي ٿو ته سنڌ ۽ ملتان جا تاريخي لاڳاپا نهايت قديم آهن ۽ ملتان ۽ سنڌ جي جاگرافيائي حالت جي هڪجهڙائي بيان ڪئي اٿس لکي ٿو ته:" آڳاٽي زماني ۾ ماڻهو پاڻيءَ جي سهنج سانگي چشمن، ڍنڍن، ڍورن، دريائن ۽ واهن جي پاسن سان ڳوٺ ٻڌي رهندا هئا. ريلون ۽ لاريون ڪونه هيون تڏهن سوداگرونج واپار جو سامان هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ خشڪي تان اٺن جي قافلن وسيلي ۽ دريائي ٻيڙين جي وسيلي آڻيندا هئا.

قاضي خادم "جيون ڪهاڻي جو فن" ڪينجهر-3 سنڌي شعبو،سنڌ يونيورسٽي 1989ص98

رباني هن سوانح عمري ۾ غوث بهاول الحق جي زندگي تي روشني وڌي آهي، ان سان گڏوگڏ ان وقت جي حالات واقعات، ماڻهن جي اٿڻي ويهڻي ۽ زندگي ڪي گذارڻ جي ڍنگ کي بيان ڪيو اٿس. ملتان جي ڪاشيءَ جي هنر ۽ جاين کي سينگارڻ لاءِ "شيشا ڪاريءَ" جو استعمال ۽ هنر بابت ٻڌايو اٿس هن تحرير ۾ خوشبو دار تيل عطر عنبير، ٽيبل لئمپس جي شيڊن ۽ ٻي سامان جو ذڪر ملي ٿو. رباني لکي ٿو ته غوث بهاول الحق جو زمانو سن 578 هجريءَ کان سن 661 هجريءَ آهي لکي ٿو ته ان حساب سان کين هن جهان کان پردو اختيار ڪئي، پُريا ست سؤ سال گذريا آهن ليڪن رباني جي حساب مطابق ته غوث بهاول الحق کي ست سؤ نه بلڪ ساڍا ست سؤ سال گذريا آهن. ڇو ته رباني جو هي ڪتاب پهريون ڇاپو جون 1997ع ۾ ڇاپو ويو آهي ته انهيءَ حساب سان ساڍا ست سؤ سال ٿين ٿا.(سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ ص 94) رباني اڳتي هلي غوث بهاول الحق جون جنم جون تاريخون مختلف اخباري حوالن سان ڏنيون آهن. جنهن ۾ ٿورو گهڻو فرق پڻ آهي. رباني صاحب غوث بهاول الحق جي علم جي تحصيل بابت حرمين شريف جي حاضري بابت مريدن ۽ خادمن بابت گهڻي معلومات شامل ڪئي آهي. غوث بهاول الحق ملتاني جي سوانح عمري ۾ جن شخصن ۾ ذڪر ڪيو اٿس. انهن ۾ چند شخصتون هي آهن.

ناصر الدين قباچه، شيخ جلال تبريزي، شيخ شهاب الدين سهروردي بابا فريد گنج ش ڪر، هن سوانح عمري ۾ چار يارن جي ذڪر ۾ غلام رباني لکي ٿو ته غوث پاڪ

Gul Hayat Institute

جن تبليغ جي خيال کان گھڻو سير سفر ڪندا هئا، گھڻو ڪري بابا فريد، قلندر لعل شهباز ۽ سيد جلال سرخ بخاري ساڻن گڏ هوندا هئا، انهيءَ ڪري ماڻهو کين”چار يار“ ڪوٺيندا هئا.
اها ڳالهه سمجھ ۾ گھٽ ٿي اچي ته غوث بهاول الدين ملتان جو ۽ قلندر لعل شهباز سنڌ جي شهر سيوهڻ جو سيوهڻ ۽ ملتان هڪٻئي کان تمام گھڻو پري آهن پوءِ به رباني صاحب لکيو آهي ته قلندر شهباز غوث بهاول الحق سان تبليغ لاءِ گڏ هوندا هئا بهر حال ربانيءَ جو سوانح انتخاب ”سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ“ ڪتاب اها کوٽ پوري ڪرڻ جي حوالي سان هڪ بهترين ڪوشش ڪئي آهي، جو سنڌي ادب جي واڌاري ۾ اهم آهي.

مولانا دين محمد وفائي ”تذڪره مشاهير سنڌ“ سنڌي ادبي بورڊ 1985ع

هن سوانح عمري جي ڪتاب ۾ تمام گھڻيون تاريخي ڳالهيون واقعا، شخصيتون، حالات زندگي بابت هڪ اضافو آهي. اتم ڪردارن جي چونڊ ڪري زندگي بابت تفصيل ڏنا آهن، تذڪره بزم صوفياءَ ”تذڪره سيرت العارفين“ غوث جي ڄم ۽ وفات بابت مختلف حوالن سان بيان ڪيو آهي غوث جي زندگيءَ تي ڀرپور ۽ جامع بيان آهي.اهو بيان تاريخي ڪتابن مان ورتو اٿس، جيڪي ربانيءَ جي علمي ڄاڻ جو ڏس ڏين ٿا.

<u>قلندر لعل شهباز</u>:-

هن سوانح عمري ۾ رباني مرحوم قلندر شهباز جي سيرت نگاريءَ جو پهلو بيان ڪيو آهي. (1) ان ۾ رباني تاريخي واقعن جو بيان دستاويزي ثبوتن تاريخي حقيقتن مان شاهديون ڪٺي ڪيون آهن، قلندر شهبازؒ واقعات سان شخصيت جي مڪمل تصوير اڀاري نمايا ڪئي آهي. سوانح قلندر، قلندر لعل شهباز جا ميلا ”ڪاميٽيءَ جا ڪتابڙا“ ۽ انهن جو بيان ، حصي پهرين ۾ حضرت لال شهباز قلندر، سيوهڻ شريف جي تاريخي اهميت، سيوهڻ شريف کي ترقي ڏيارڻ، سيوهڻ شريف جي تاريخي اهميت، آثار قديمه جي لحاظ کان خاتمو، حصي ٻئي ۾ :- حضرت ابوذر غفاري، حضرت اويس قرني، حضرت امام ابو حامد محمد بن الغزالي، حضرت مولانا جلال الدين رومي، حضرت غوث الاعظم سيد عبدالقادر گيلاني ؒ ، حضرت رابعه بصري، حضرت منصور الحلاج، داتا گنج بخش، خواجه معين الدين چشتي، حضرت مخدوم شيخ جلال الدين سهروردي ”سلهٽ“، حضرت بو علي شاهه شرف الدين قلندر، حضرت علاؤالدين علي احمد صابر ڪلياري، حضرت حافظ حاجي وارث علي شاهه

Gul Hayat Institute

حسني حسيني، حضرت بابا سيد محمد چشتي صابري ناگپوري، حضرت شيخ فريد الدين شڪر، قلندر شهباز جو احوال ڏاڍو جامع انداز سان لکيو آهي ۽ وڏن ء المن ، اڪابرن، ڏاهن، جي لکڻين جا حوالا ۽ دليل ڏنا اٿس. مثال قلندر شهبار جو احوال. "ماثرالڪرام"۾قلندر جواحوال "تاريخ فرشته ۾" قلندر جو ذڪر (آبِ ڪوثر ۾) قلندري احوال (مخدوم محمد هاشم ٺٺويءَ جي تصنيفن ۾ قلندر جو احوال سن ڏ جي تارخ ۾ "لب تاريخ سنڌ"،"تحفة الڪرام"،"تاريخ معصومي"، "چچ نامو"، مير معصوم جي "تاريخ سنڌ"، غوث بهاول الدين جي باري وانگر رباني لکي ٿو ته قلندر لعل شهباز کي هن جهان مان گذرئي پريا ست سو سال ٿيا آهن.

ٽماهي مهراڻ "سوانح نمبر" سنڌي ادبي بورڊ 1957ع نيو ڪئمپس ڄ امشورو1980ع

رباني لکي ٿو ته: "پاڻ ڪهڙي سڳوريءَ ساعت ماهه ۽ سال ۾ تولد ٿيا. ان باري ۾ تاريخ نويسن ۽ تذڪري نگارن ۾ اختلاف آهي صحيح سن ۽ سال معلوم ڪونهي، پر هلي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، "لب تاريخ"، "مظهر شاهه جهانيءَ"، لاڙڪاڻي جي"گزيٽيئ"ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جي ڪتاب "سوانح قلندر" محبوب علي چنه، ۽ آخر ۾ رباني پنهنجي تحقيق مطابق وفات جو سن 673 هجري ڏنو آهي ۽ ڄمڻ جي تاريخ 538 کان 583 هجري جي وچ ۾ ڄائو آهي. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي شهباز قلندر جو جنم 565 هجري ، خداداد خان ، "لب تاريخ سنڌ" ۾ قلندر جو جنم 583 هجري، حڪيم فتح محمد سيوهڻ قلندر لعل جي ولادت 538 هجري ڏنو آهي. سوانح نگار غلام رباني آگري کي گهربو هو ته بجاء 538 هجري کان 583 چوڻ جي ڪو هڪ سن هجري سن تحقيق مطابق ڏئي ڇڏي ها. بهرحال ربانيءَ جي هن ڪاوش کي پڻ داد ڏيون ٿا. جنهن پنهنجي علمي لياقت، گهري مطالعي آذار سوانح نگاري جي صنف کي خوب نڀايو آهي. تحقيق ۽ محنت ڪري بزرگن جو احوال قلمبند ڪري اجائي خوشامد اجائي پٽاڙ کان با لاتر ٿي نه رڳو سادگيءَ سان ڳالهه ڪرڻ جي هنر کان آشنا آهي. پڙهندڙ ۽ لکندڙ جي وچ ۾ دلي رفاقت پيدا ڪئي آهي. انهيءَ وکر جي اڻاٽ هجڻ ڪري سوانح ادب ۾ اضافو ڪيو آهي. غلام رباني آگري سوانح نگاري ۽ خاڪا نگاري جا ڪي نوان تجربا ڪيا آهن. انهن ۾ ڪٿي تحقيق جو رنگ ڏسڻ ۾ اچي ٿو "جهڙا گل گلاب جا" ٻن حصن ۾ جيڪا سوانح نگاري ڪئي، انهي ۾ ڪئي رنگ نظر اچن پيا. جن شخصن جا تذڪرا ڪيا ويا آهن، انهن جي لکڻ ۾ غلا م رباني جي مطالعي ۽ تجربي جي خبر پوي ٿي، اگر هر هڪ شخص تي جدا جدا مثال ڏئي سمجهايا وڃن ته اهو تمام گهڻو ٿي ويندو پر مختصر طور ايترو ئي سمجهندس ته ۽ چوندس مرحوم غلام رباني آگري جي سوانح نگاري ۾ ليکڪ جو

تجربو سمايل آهي، مختلف شخصن جي لاهن چاڙهن جو ذڪر به آهي ته ٻولي جي خوبصورت روانگي، جملن جي ادئگي، مثال ۽ دليل ،ليطيفي شعر و شاعري ۽ وچ وچ ۾ مختلف شخصيتن جي ذڪر واري تحرير جو سواد سنڌ ۾، پير علي محمد راشدي ۽ علي احمد بروهي، علامه آء آء قاضي جي فڪر کان پنهنجي نوجوان نسل کي فلسفي جون راهون ڏيکارڻ لاءِ پنهنجا مشاهدا بيان ڪيا آهن.

ٹماهي مهراڻ "حسام الدين راشدي" نمبر 1 سنڌي ادبي بورڊ 1983ع

رباني پنهنجي سوانح نگاري ۾ جن شخصيتن تي سوانح نگاري ڪئي آهي. ان مان سندس تدبر ، ڏاهپ ، سياڻپ ، ڏکن سکن جو وڻندڙ انداز سان سنڌي ادب ۽ زبان لاءِ سندس خدمتن کي ڀرپور انداز ۾ پيش ڪري عجب جهڙو ڪم ڪيو آهي. غلام رباني آگري سيرت پاڪ ﷺ تي غلام رباني پنهنجي سوانح نگاري تي وڏو ڪم ڪري ڏيکاريو آهي. پاڻ ڪريم ﷺ جن بابت "سيرت جا ڪي پهلو" تلخيص ۽ ترجمو ڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مختلف پهلوئن تي روشني وڌي آهي انهي ۾ حضورﷺ جن جي ولادت ، ننڍپڻ ۽ جواني ، نڪاح ۽ اولاد، ڪعبي جي تعمير، رسالت، معراج، هجرت، قبلي جي مقرري ، غزوهه بدر ، غزوهه احد ، غزوه خندق ، صلح حديبيہ ، م ڪي جي فتح ، اسلام جي تبليغ ، حجة الوداع ۽ نبوت جي فرضن جو بيان ، آخر ۾ پا ڻ ڪريم ﷺ جن جي وفات بابت ٻڌايو ويو آهي، هن موضوع جي آخر ۾ حضور ڪ ريم ﷺ جن جي دعا بابت ٻڌايو ويو آهي ته پاڻ دعا گهري اٿن ته: "يا الله، مون کي ڏينهن قيامت جي مسڪينن سان گڏ اٿار" غلام رباني آگري هي ڪم علمي ادبي ميدان ۾ وڏو ڪم ڪري ڏيکاريو آهي. اهي سڀ شخصيتون علمي ادبي، سماجي ۽ سياسي آهن. جن جي علم قرابت کان متاثر ٿيو جنهن مان سندس علمي ادبي ميدان ۾ هڪ قدآور شخصيت نظر اچي ٿي.

Gul Hayat Institute

غلام رباني آگرو "سنڌ جا بر بحر ۽ پهاڙ" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، اپريل،

2005ع

غلام رباني آگرو ، "سنڌ پڙاڏو"، مرتب: نصير مرزا ، شاهه عبداللطيف سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي، 1933ع ، ص: 25 ۽ 64

10 ـ ترجمن ۾ غلام رباني بحيثيت مترجم :-

ترجمو هڪ فن آهي، جنهن لاءِ سخت محنت جي ضرورت پوي ٿي. غلام رباني هڪ ڏاهو اديب هو، گهڻين ٻولين جي ڄاڻ رکندڙ هو، ٻولين جي مزاج کان واقف هو، انهن ٻولين جي گرامر کان به واقف ۽ ماهر هو، اصطلاح جو ترجمو، اصطلاح ۾ ، پها ڪي جو ترجمو پهاڪي ۾ ، نظم جو ترجمو نظم ۾ ڪرڻ جو فن ڄاڻندو هو. ڪ راچيءَ ۾ رهائش ۽ ملازمت واري دور ۾، سنڌ جي هن ڀلوڙ نثر نويس غلام رباني آگرو جو تعلق رچرڊ برٽن جي ڪتابن سان ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ گهڻو پوءِ برٽن جو ڪتاب " سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون" ترجمو ڪري ڇپرايو. ليڪن ان کان ڪافي عرصو اڳ برٽن ۽ سندس ڪتابن جي مطالعي وارو ڪم غلام رباني آگري شروع ڪيو. (1)

غلام رباني برٽن جي ڪتاب "سنڌ ۾ بازن سان شڪار" (انگريزي) لنڊن مان 1852ع ۾ ڇپيو.غلام رباني هن ڪتاب ۾ ڪي ٽڪرا (حصا) ترجمو ڪيا ۽ ماهه نامه " نئين زندگي" (ڪراچي) ۾ مارچ ، اپريل ۽ جون 1962ع جي پرچن ۾ ڇپرايا، ليڪن ڪتاب مڪمل طرح سان ترجمو نه ٿي سگهيو. برٽن جي ڪتاب جي اشاعت کان 160 سال پوءِ ، ان جا ڪي حصا ترجمو ڪري ڇپائڻ واري ڳالهه نهايت اهميت جوڳي آهي. (2) سنڌي ادبي بورڊ 1977ع ۾ محمد اسماعيل عرساڻي مرحوم جو ڪتاب " سنڌ ۾ پکين ۽ جانورن جو شڪار" ڇاپي پڌرو ڪيو، ڪتاب ۾ عرساڻي صاحب جا عنوان تي لکيل ڇهه مضمون موجود آهن. جڏهن ته ضميمي طور رباني صاحب جو 1962ع ۾ برٽن جي ڪتاب جو ڪيل ترجمو "بازنامو" پڻ شامل ڪيو ويو آهي. هي ڪتاب ڪرائون سائيز ۾ 143 صفحن تي مشتمل آهي. مصنف طور عرساڻي مرحوم سان گڏ غلام ربانيءَ جو نالو به ڏنو ويو آهي، حرف آغاز عرساڻيءَ جو ، ۽ "پيش لفظ" رباني صاحب جو لکيل آهي، جنهن ۾ وري به برٽ ن بابت مختصر ڄاڻ ڏني وئي آهي. (3)

1- لاکو غلام محمد " غلام ربانی آگرو- شخصيت جو هڪ پهلو" ٽه ماهی " مهراڻ " اپريل- جون ، نمبر -2 ، سنڌی ادبی بورڊ ڄامشورو، سنڌ 2010ع، ص 169

2- ايضاً، ص: 169)

3- ايضاً، ص: 171

غلام رباني آگرو جيئن ته سنڌ جو ڏاهو ۽ قابل مترجم هو، پاڻ ۽ سندس ساٿي

سراج ميمڻ سان گڏجي "چونڊ مختصر آمريڪي افسانا" جي نالي سان آمريڪا جي چوٽيءَ جي افسانا نگارن جا چونڊ چوڏنهن افسانه پڻ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ترجما ڪيا آهن، ۽ هر افسانو پنهنجي منهن آمريڪي ادب ۾ هڪ بلند ۽ زندهه مقام رکي ٿو. غلام رباني ۽ سراج مرحوم سنڌي ۾ آمريڪي افسانن کي ترجمو ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ واڌاري جو ڪم ڪري سنڌ ۽ سنڌي ادب ۽ ٻولي وارن ماڻهن م ٿان انصاف جهڙو ڪم ڪري سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ واڌ ويجهه وارو ڪم ڪيو آهي ۽ انگريزي افسانن مان هڪڙو وسيلو ۽ ذريعو ڪيي زندگيءَ جا لطيف ۽ گونا گون پهلو روشن ۽ نمايان ڪري سنڌي ادب ۾ متعارف ڪرائي روشنائي مهيا ڪئي آهي ۽ فني ۽ فڪري لحاظ سان افسانن جي ڪردارن ، منظر ۽ ماحول نگاري هڪ مقصد تحت آڻي پنهنجو فرض ڪاميابي سان نباهيو آهي. هن مجموعي ۾ جن آمري ڪا جي چوٽيءَ جي افسانا نويسن جا آهن. انهن جو هر افسانو جنهن آمريڪي ادب ۾ هڪ بلند ۽ زندهه مقام رکي ٿو، شاهڪار افسانن جي ترجمي جي ضرورتن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. ترجمن ڪرڻ سان نه رڳو اسان جي پڙهندڙن کي نئين حقيقتن جون نيون دنيائون کلن ٿيون ، بلڪ لکندڙن کي صحيح قسم جي سکيا ملي ٿي. غلام رباني ۽ مرحوم سراج به انهيءَ مقصد جي مناسب حد تائين پورائي ڪئي آهي. ٻين ٻولين جو ترجمو ايڏو آسان ۽ سولو به نه آهي، هي ٻن ادبين جو تخليقي پورهيو آهي. جنهن مان سندن ذات ۽ ڏانو ظاهر پئي آهي. غلام رباني آگري نڪولائي منو چيءَ جي اطالوي زبان ۾ لکيل ڪتاب " سوريا دو موگور " " SORIA DO MORE " مان هڪ مضمون " دارا جا پويان ڏينهن " سنڌي ۾ ترجمو ڪيو جو غلام رباني آگرو جي جنم ڏينهن جي حوالي سان سندس هي اڻڇپ يل تحرير ٽه ماهي "مهراڻ" جي آڪٽوبر – ڊسمبر 2012 ع جي پرچي ۾ پيٽا طور پيش ڪئي، مذڪوره ڪتاب "سوريا دو مور" ترجمو ٿيل آهي، اهو ڪتاب سن 1906ع ۾، لنڊن مان ، چئن جلدن ۾ شايع ٿيو هو. آگري صاحب چئن ئي جلدن جو ترجمو پڙهيو هو، جنهن ۾ غلام رباني آگري شهزادي دارا جي پوين ڏينهن جو احوال سندس دل لپائيندڙ لڳو هو ان ڪري سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپائڻ جو خيال آيس ، غلام رباني مضمون جي شروعات ۾ نڪولائي منوچيءَ جي بابت لکيو آهي. 1639ع ۾ ڄائو هو ۽ 1717ع ۾ وفات ڪيائين، پوء دارا جي زندگي بابت اهڙي ته سهڻي انداز سان مضمون کي پورو ڪيو ويو آهي، ڇڻ هي مضمون لکيل ئي ربانيءَ جو آهي، ترجمو اصل نٿو لڳي. اورنگزيب بادشاهه پنهنجي ڀاءُ دارا تي جيڪي ظلم ڪيا رباني مضمون جي آخر ۾ لکي ٿو، اورنگزيب رڳو پنهنجي ڀاءُ دارا کي ڪو نه ماريو پر، پنهنجا سڀ ڀائر هڪ هڪ مارايائين. جڏهن پاڻ تخت تي ويٺو

Gul Hayat Institute

ته "محي الدين" يعني (دين کي جيئرو ڪندڙ) جو لقب اختيار ڪيائين، سو هندستان جي هڪ اديب پنهنجي ڪتاب ۾ مٿس هيءُ تاريخي جملو لکيو، اورنگزيب مغل بادشاهه ايڏو ته ديندار هو، جو تهجد جي ڪابه نماز قضا نه ڪيائين ۽ پنهنجو ڪ وبه پاءُ جيئرو ڪو نه ڇڏيائين (1) سنڌ ۾ مرزا قليچ بيگ وڏو ترجمي نگار هو. جنهن کي سنڌ جو شيڪسپيئر چيو وڃي ٿو. جنهن ڪافي مواد ترجمو ڪري سن ڌي ادب جي باغ جي گلشن کي مالا مال ڪيو آهي.غلام رباني آگرو به سنڌ جي انهيءَ ڏاهي ۽ ڏاهن واري لسٽ ۾ شامل آهي. جنهن سان محمد اسماعيل عرساڻي مرحوم، سراج ميمڻ ۽ محمد ابراهيم جويي جي رهبري به ان ۾ شامل آهي. ترجمي نگار جي اها ڪوشش هوندي آهي ٻين جي تجربن مان فائدا وٺي، پنهنجي ٻولي جي ڳالهائڻ وارن جي وچ ۾ باهمي ٻڌي ۽ اتفاق ۽ ربط ۽ ضبط جون راهون کوليندو آهي. پنهنجي علم ادب جي ذخيري کي وڌائي ذهني مفاهمت پيدا ڪري ٿو. (2) ٻين الاقوامي طور ڏٺو وڃي ته اڄ جڏهن علم ۽ ادب ۽ معلومات حيرت جهڙي آهي، هي هر زبان جي بنيادي ضرورت آهي ته انهيءَ کي ترجمي جي بند ڪوٺين مان ٻاهر ڪڍي ٻاهر کان اچڻ وارن هوائن مان تازگي حاصل ڪجي، نون خيالن، نون خبرن جي بغير ڪا به ٻولي پنهنجي زماني جي علمي سرمائي کي نين نين ان ڪشافن کي، ترجمي ذريعي پنهنجي پڙهندڙن وارن تائين پهچائي ٿو، اها ئي توانائي چئي وڃڻ جي مستحق آهي ۽ اها ئي اڄ جي بين الاقوامي مقابلي ۽ اڳتي و ڌڻ جي اهل چئي وڃي ٿي. اڄ غلام رباني آگري جهڙن ترجمي نگارن جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي، جنهن ۾ اسان جي سنڌي ٻولي کي عالمي برابري جي ڊوڙ ۾ اڳ تي وٺي وڃڻ جي صلاحيت موجود هئي. سندس مٿي بيان ڪيل ترجمي مان اها ڳالهه پڻ عيان آهي، جيڪڏهن اديبن جو ۽ ادب جو معيار وڏي ڪان وڏو ڪرڻو آهي ته سٺي ۽ معياري ترجمن جو هڪ سلسلو قائم ڪرڻ ضروري آهي.

1_غلام ربانی آگرو "دارا جا پویان ڏينهن" ٹه ماهی "مهراڻ" نمبر (4)جلد 62 آ ڪٹوبر – ڊسمبر سنڌی ادبی بورڊ ڄام شورو ، سنڌ 2010ع، ص: 89

ٻڇاڻي ۽ نتيجا

- غلام رباني آگري جي شخصيت ۽ ان جي سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتن تي روشني وجهڻ ۽ ان جو لکڻيون جيڪي سنڌي ادب لاءِ حقيقت کي پيش ڪري اهم جاءِ والارين ٿيون، هن مقالي ۾ اها ڪوشش ڪئي وئي آهي سنڌي ادب جي ڏ الي واري شخصيت پڙهندڙن اڳيان پيش ٿئي. هن موضوع جي اڀياس ۾ اهم

Gul Hayat Institute

مقصد ذهن ۾ رکي نتيجا پيش ڪيا ويا آهن.

❖ غلام رباني ۽ سندس خاندان جو تعارف

❖ سنڌي ادب لاءِ مختلف موضوعن تي ان جي لکيل ڪتابن ۾ پيش ڪيل مسئلن جي حقيقت معلوم ڪئي وئي آهي.

❖ غلام رباني جي لکيل ڪتابن ۾ موضوعن ۽ ان ۾ مونجهارن کي معلوم ڪيو ويو آهي.

❖ غلام رباني جي ڪهاڻين، موضوعن، سوانح عمرين، سوانح خاڪن، سفر نامن، ترجمن لاءِ اصولن متعين ڪيا ويا آهن.

❖ غلام رباني آگري جي لکڻين کي نالي وارن محققن جي ڪيل تحقيق جي آڌار تي ڪي اصول رکي راءِ ڏني وئي آهي.

❖ منجهيل نڪتن جي واضع اصولن کي چٽو ڪيو ويو آهي، ۽ ان ۾ لکيل اثرائتن اصولن کي سمجهايو ويو آهي. مواد جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري مواد کي ترتيب وار رکي ۽ گذريل تحقيق کي نئون رنگ ڏئي ان مان ڪجهه نتيجا ڏنا ويا آهن، ۽ ان جي پڻ تشريح ڪري معنوي پهلوئن کي اجاگر ڪيو ويو آهي.

❖ غلام رباني آگري جيئن ته ابتدا ئي افسانن لکڻ سان ڪئي هئي، انهن ۾ محاورن، اصطلاحن ۾ جي‌ڪي جوهر ڏيکارا اٿس، جي‌ڪي پنهنجن پنهنجن ڪردارن سان پوريءَ طرح ٺهڪي بيهن ٿا، ڪهاڻين ۾ سادا سودا پلاٽ گهڙيا اٿس ۽ ان ۾ تاثير پيدا ڪيل آهي. فن ۽ موضوع جي لحاظ کان ربانيءَ جون ڪهاڻيون پنهنجن همعصرن ۾ زيادهه ڪامياب آهن.

❖ غلام رباني جون ڪهاڻيون "هونداسي حيات"، "پن ڀوڙين پاتال ۾"، "شيدو ڌاڙيل"، "ٻري هن ڀنڀور ۾"ڳوٺاڻي زندگيءَ جي عڪاسي ڪيل آهي، جاگيرداڻا نظام مسڪين ۽ بي پهچ عوام سان ٿيندڙ ظلمن کي اجاگرڪيو ويو آهي، ۽ ٻ ين ڪهاڻيڪارن جا پڻ اهڙا موضوع ملن ٿا پر غلام رباني خود ڀهراڙيءَ جي حالتن کان پوري طرح واقف ۽ سندس ڪهاڻين ۾ نفسياتي پهلوئن ۽ اقتصادي بد حالين جي صحيح مطالعو ڪيو آهي. جنهن ڪري سندس ڪهاڻيون تمام گهڻو اثرائتيون ۽ صحيح صحيح رخن ۾ بيان ڪيل آهن. سندس ڪهاڻين جا اڪثر موضوع جهالت ، بي روزگاري، غربت انهن ۾ غريب ۽ بي پهچ ماڻهن جي پسماندگيءَ جا نقش اجاگر ڪيل آهن.

❖ غلام رباني جي ٽيويهن ئي ڪهاڻين ۾ انسان ذات جي ڀلي لاءِ ڪي ئي واٽ ون رستا ۽ چوٽڪارا ڏکين حالتن کان گذري پاس پوڻ جا رهنما اصول پڻ ٻڌايا ويا آهن، پر ڪٿي ڪٿي سندس ڪهاڻين ۾ مافوق الفطرت ڪردارن ۾

Gul Hayat Institute

سجايل آهن، جيڪا جديد سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ چڻ ته هڪ اڻ ٽيڻي ڳالهه پڙ هندڙ جي ذهن کي گهڻ مطمئن ڪري ٿي پر ان ۾ اهڙا رنگ ڀري رباني حقيقت طرف آڻي نتيجو ڪڍي ٿو، جيئن ته "آب حيات" ڪهاڻي آهي، ان جي ڀڇاڙ يءَ ۾ به عميق اثر ۽ انسانن جي ڀلائي جو فلسفو عاليشان طريقي جو آهي، ت ڪيل توريل خيال ليکڪ جي عظمت جي گواهي ڏين ٿا، بحرحال رباني وٽ جيڪو ڪهاڻي جو انداز هو، اهو مقصد کان خالي ناهي اڀوجهه، بي سهارا، ماريل طبقي کي شعور ڏيڻ جي سندس ڪهاڻين ۾ جا تربيت شامل آهي. اهو پروگرام ۽ مقصد ان وٽ ڪردارن وسيلي تربيت جو ڏس هو ۽ ترغيبون هيون. غ لام رباني آگري وٽ تخليقي ادب ۾ نون تجربن ڪرڻ، نئين سوچ ويچار ڪرڻ با مقصد ادب تخليق ڪرڻ جي واڌ هئي، هن وٽ سنڌي ادب کي ترقي ڏيڻ وارو پروگرام هو. رباني جيڪي سفرناما لکيا آهن. اهي ظاهر ۾ ننڍڙا سفرناما آهن ، پر ننڍين سفرنامن ۾ وڏيون ڳالهيون سمجهائي ويو آهي، ۽ انهن سفرنامن ۾ ڪٿ ي ڪٿي ڪوڙ به نظر اچي ٿي انهن سفرنامن ۾ سفرنامي جي صنف گهٽ چڻ ڪهاڻيءَ جي لکڻ جو انداز نظر اچي پيو. مثال:- "ڪوهه قاف جون پريون " چڻ ته ڪهاڻي لکيل آهي، پر سندس ٻيا لکيل سفرناما انهيءَ ڪوڙ کي پورو ڪري ڇڏين ٿا. جيئن ذڪر ڪيو اٿم ته رباني وٽ تخليقي ادب ۾ نئين سوچ ويچار جو پروگرام هو. سندس نون بنيادن جي اوسرسچي ۽ جيئري جاڳندي تصوير پيش ڪرڻ نون ليکڪن جي همت افزائي ڪيل آهي. انهن کي نه لوئڻ ۽ عالمن، اديبن، ڏاهن، سگهڙن، سياڻن ۽ سخنورن، راڄ جي چڱن مڙسن، بزرگن جي يادگيرين جا خاڪا نويسي ڪري ايندڙ نسل کي ٻڻ روشناس ڪرايو آهي. ٻين ٻولين مان ترجما ڪري مثال قائم ڪيو آهي، منهنجو هي ڪم به سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اهم حيثيت جو حامل آهي، ڇو ته مون غلام رباني جي شخصيت جي لکڻين تي ڪم ڪري پنهنجي فرض جي ادئگي ۾ بهرو ورتو آهي، غلام رباني آگري جي شخصيت فن توڙي فڪر جا ڪي نئي روشن پهلو آهن، انهن کي عوام اڳيان آڻڻ زندهه قومن جي نشاني آهي، تاريخ جي تسلسل کي جاري رکڻ ماضيءَ جي روايتن کي حال ۾ آڻي مستقبل لاء راهون پيدا ڪرڻ جو هي هڪ اه ڙو رستو آهي، جيڪي اسان کان بنيادي شيون رهجي ويون آهن، انهن کي ورجائي انهن جي ڏنل پروگرامن جي تشريح ڪئي وڃي انهن اصولن جي تشريح ئي نيون تبديليون آڻيندي، مون پنهنجي تحقيق ۾ اهو ثابت ڪري بيان ڪيو آهي ته رباني جو شمار سنڌ جي ڀلوڙ نثر نويسن ۾ ٿئي ٿو، هن شخصيت ۽ ان جي فن فڪر تي تحقيق ڪري ان جي لکڻين کي ظاهر ڪري پڙهندڙن اڳيان

Gul Hayat Institute

آنديون آهن. هن جي خوبين توڙي خامين ۽ ان جي صلاحيتن جي معنٰي کي پيش ڪيو آهي. الله سنڌ ۾ ساڃهه مند ماڻهو پيدا ڪري جيئن سنڌ ۾ سجاڳي جي لهر پيدا ٿئي جڏهن سنڌ جا ادب دوست پنهنجن محسنن کي ياد ڪرڻ جي پاڻ شناسائي پيدا ڪري انهن کي ياد ڪري جيئن سنڌ ۾ ٻيو ڀٽائي پيدا ڪونه ٿ يندو، سچل ، سامي ، بيدل، بيڪس، شيخ اياز توڙي استاد بخاري نه ڪي علامه آءِ آءِ قاضي پيدا ٿيندو نه ئي سنڌ ۾ وري ٻيو غلام رباني آگرو پيدا ٿيندو ان تي هي تحقيق ڏيان طلب آهي هي تحقيق ربانيءَ جي زندگي، علمي ادبي پورهيو عام ماڻهن تائين پهچائڻ هن مقالي جو مقصد آهي، هاڻ عوام تائين ڇڏيل آهي ته ان جو قدر ڪيئن ٿو ڪري.

منهجي مقالي مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ جي ٻهراڙين جي ڪُڪ مان جنم وٺندڙ ماڻهن سنڌ

کي ڏيهه ۽ پرڏيهه ۾ مانوس ڪيو آهي.

- ❖ غلام رباني آگرو نثر جي دنيا جو هڪ يگانو ليکڪ هئو. جنهن جي قلم هر شعبي جي مکيه صنفن تي جوهر ڏيکاريا. جهڙوڪ: افسانو، مضمون، خط نويسي، سفرناما، سوانحي خاڪا وغيره.
- ❖ رباني سنڌ جي انهن تمام ٿورن نثر نويسن مان هڪ آهي، جن فقط نثر تي توجه ڏنو، ۽ شاعري يا نظم جي ميدان ۾ اجايو پاڻ مڇرائڻ جي ڪوشش نه ڪئي.
- ❖ رباني بحيثيت افسانه نگار تمام سگهارو ليکڪ آهي ۽ فن خواهه فڪر جي حوالي سان ٻين تي اثر انداز ٿيو آهي.
- ❖ رباني نه فقط افسانه جي صنف ۾ پر سفرنامن لکڻ ۾ به ندرت ۽ نواڻ ڏني.
- ❖ رباني سوانحي خاڪن لکڻ جو هڪ نئون ۽ منفرد فن مانوس ڪرايو. اهي پڙه ڻ سان جهڙوڪ شخصن سان ملاقات ٿي وڃي ٿي.
- ❖ رباني پنهنجي دور جو مثالي نثر نويس، باڪمال ڪهاڻيڪار ۽ پنهنجي رنگ ۽ ڍ نگ جو ليکڪ هو.
- ❖ سندس قلمي خدمتن جي تقاضا آهي ته هن تي وڌيڪ تحقيق ڪئي وڃي.

Gul Hayat Institute

ضميما :

تقريرون

جيئن ته غلام رباني آگرو مختلف ۽ وڏن نالي وارن ادارن جا سربراهه رهيا آهن. جتي به رهيا آهن اتي سنڌي ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. گھڻي ڳولا جي باوجود سندس جيڪي ٽي اهم تقريرون هٿ آيون آهن. سنڌ الاجي- سنڌ جي ثقافت جو امين ادارو ، جي ايم سيد خود شناسي جو سبق ڏيندڙ پيامبر، ٻارڙي تنظيم " بزم گلزار" ڪنويشن ۾ تقرير

مٿين ٽن موضوعن تي غلام رباني آگرو جون تقريرون ملن ٿيون جيڪي نظر مان گذريون آهن. انهن ۾ ٻن تقريرن جو ذڪر غلام رباني جي ڪتاب ""ٿيا قلب قرار" ۾ موجود آهن. باقي ٻارن جي ڪنوينشن واري تقرير جو ذڪر اياز پاٽولي جي مضمون "ڪو ڪو ماڻهو موتي داڻو" ۾ ذڪر ٿيل آهي.

1_تقرير سنڌالاجي جي سلور جوبلي تقريبات ڊسمبر 1987ع جي لوڪ سنگيت محفل ۾ مهمان خصوصي طور رباني جي تقرير آهي، جيڪا ڀاڻ سنڌ يونيورسٽي جي وائيس چانسلر مظهرالحق صديقي ۽ سنڌالاجي جي ڊئريڪٽر محترمه مهتاب راشدي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي استاد صاحبان ۽ سنڌ جي عالي مرتبت اديبن قلم ڪار ساٿين ۽ ڀين سان مخاطب ٿيندي تقرير جي شروعات ڪئي آهي. انسٽي ٽيوٽ آف سنڌالاجي جي سلور جوبليءَ جي جشن جي موقعي تي سنڌالاجي ۾ 25 ورهيه جي پوري سفر جو ڏينهن ملهايو ويو هو. جيڪو ڪجھ رنگ به رنگي ملهايل ڏينهن جو ذڪر ڪيو اٿس، سنڌالاجي اداري جي شناخت ۽ قدر شناسي بابت ٿيل تقرير جو احوال بيان ڪيل آهي. ابتدائي گفتا روايتي آهن. جيئن هر محفل جو مور واتان ڪيندو آهي. ايئن ئي هن تقرير ۾ ملڪي ۽ ادبي محفل جو ذڪر آهي. سنڌ تي لکيل ڪتابن تي ڳالهايل آهي. مشاهيرن جو ذڪر ڪيل آهي. سنڌالاجي جي م ڪمل تاريخ آهي. سنڌ ۾ ٿيل اهم واقعن جنگين بابت بيان آهي، سنڌي تهذيب تي لازوال بيان ڏنل آهي، هن تقرير جو خاتمو دعا سان آهي، جيڪو رباني پنهنجي تقرير

Gul Hayat Institute

۾ چوي ٿو. خاوند ڪريم سنڌ کي سدائين شاد ۽ آباد رکي ۽ ان جي خدمت گذار ع
المن ۽ اديبن استادن ، شاگردن ۽ ادارن کي زنده ۽ پائنده رکي.

1- جي- ايم- سيد خود شناسي جو سبق ڏيندڙ پيامبر:-

هن تقرير جي به شروعات ساڳئي طرح روايتي آدابن سان ڪيل آهي ۽ اسٽيج تي توڙي هيٺ نامور عالم ۽ ڏاها ويٺل هئا. جن ۾ سائين جلال محمود شاهه، سائين محمد ابراهيم جويو ڀيا اديب ڀائر دوست ۽ سنڌ سان محبت ڪندڙ سا ٿي انهيءَ تقرير ۾ رباني تقرير جي شروعات سائين جي- ايم- سيد سان نياز مندي بابت ڪري ٿو ته جي- ايم -سيد سان سندس نيازمنديءَ جو عرصو تقريبن پنجاهي کن ورهين جو آهي، جنهن ۾ پهرين ملاقات جو سال 1953-1954ع ۾ ٿيو آهي(1). هن تقرير ۾ رباني جون سائين جي ايم سيد سان جيڪي سانڍيل حقيقتون آهن. اهي توڙي مشاهيرن محفلن جو احوال- سنڌ جي تاريخ بابت رني ڪوٽ جو ذڪر- گورک هل جو ذڪر ۽ جي ايم سيد جون ادبي ڪاوشون ۽ ادارن جو احوال سائين جي ايم سيد جي رٿن سان ڪيترائي ادارا وجود ۾ آيا. هي تقرير سائين جي ايم سيد بابت لفظن جي ڀچاڻي تي لکيو اٿس ته هو سنڌ جي روشن مستقبل جو پيامبر آهي ۽ اسين سڀ سندس سلامي آهيون ۽ سندس خادم آهيون. جو هن اسان کي خود شناسائي جو سبق ڏنو. آءُ اهي لفظ چئي اجازت وٺان ٿو، اوهان جي وڏي مهرباني(2)

3- ڀاراڻي تنظيم "بزم گلزار" ڪنوينشن ۾ تقرير:-

مذڪوره تقرير غلام رباني آگرو جي سال 1967ع ۾ ڪيل آهي. جيڪا ٽنڊو محمد خان شهر جي ڀاراڻي تنظيم "بزم گلزار" پنهنجي ڀالڪ ڪنوينشن تي رباني کي مهمان خاص طور تي گهرايو هو. انهيءَ موقعي تي رباني پنهنجي صدارتي تقرير ۾ ڀارن جي گهڻي حوصلا افزائي ڪئي هئي. ڪين اڳتي وڌڻ ۽ ادبي ميڙاڪا منعقد ڪرڻ جي صلاح ڏني، ته جيئن اڇوڪوڀاررلڻ بجاءِ علمي ادبي تنظيمن ذريعي پاڻ کي اجاري قوم جو ڀلو سوچي. (3)

Gul Hayat Institute

1_"ٿيا قلب قرار"،ص: 357
2_اياز پاٽولي "ڪوڪو ماڻهو موتی داڻو"، ص: 204 ۽ 205
سائين جی-ايم-سيد "جيئڻ اسان ڏٺو" مرتب- ناز سنائی، ڀاڱو پهريون - جی-ايم-سيد اڪيڊمی سن، ضلع ڄامشورو، 2014ع، ص: 56 ۽ 57

ڊائريون:

ڊائري انھيءَ کي چئبو آهي. جنھن ۾ ماڻھون روز مره جي ڳالھه لکندو آهي. روز مره جي روئداد ڪن ماڻھن جي عادت ھوندي آهي. ڪير آيو؟ ڪير ويو صحت ڪيئن رهي. گھر جو خرچ ڪھڙو ٿيو. ان جي داخلا روز نامچي ۾ رکندا آهن. ڪي رڳو گھر جي بجيٽ جي ڪٿ خاطر لکندا آهن. غلام رباني آگرو پنھنجي هڪ مضمون ” پير علي محمد راشدي“ ۾ لکي ٿو ته سنڌ يونيورسٽيءَ واري زماني ۾ هڪڙو واقعو ٿيو. جنھن مان راشدي جي سڀاءَ جو اندازو ٿيو. مون انھن ڏينھن ۾ ڊائري لکڻ شروع ڪئي هئي. وقت به وقت ڪي دلچسپ قصا آئنده جي لاءِ يادگيريءَ لاءِ لکندو رهندو هيس. انھي دور جو لکيل هڪ واقعو نقل ٿيل آهي. ڪالھه صبح غلام نبي ميمڻ (اڳوڻو وزير قانون) مغربي پاڪستان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پنھنجي پ ٽ جي داخلا لاءِ مون سان ملڻ آيو. ان سلسلي ۾ ٻه چار دفعا اڳ به مون وٽ آيو هيو معاملي ۾ ڪو اٽڪاءُ آهي. هر دفعي سانس سنڌي ڪچهري ٿيندي هئي. هر ڀيري ٻڌايائين ته ايوب خان جي دور ۾ جڏهن پاڻ ون يونٽ حڪومت ۾ وزير قانون هو. تڏهن راشدي صاحب سان اهو طع ٿيو هو ته هو حڪومت جي حمايت ۾ اخبارن ۾ آرٽيڪل لکندو ۽ مون موٽ ۾ ڪيس ماهيانو . پندرهن سو (1500) روپيه معاوضو گلبرگ ۾ بنگلو ۽ اچڻ وڃڻ لاءِ ڪار ملندي. هن چيو ته انھي خرچ پکي جو سڄو بار ڪراچيءَ جي هڪ سيٺ تي رکيو ويو هو، جنھن جا نواب ڪالا باغ سان گھرا مراسم هئا، هن ۾ انھي سيٺ جو نالو ڇاڻي ٻجھي ڪو نه ٿو لکان، غلام نبي ميمڻ ٻڌايو ته راشدي جا مضمون ڪڏهن ڪنھن نالي سان، ڪڏهن ڪنھن نالي سان ڇپيا هئا. هڪ مضمون غلام نبي جي نالي سان ڇپيو هيو. جنھن ۾ فاطمه جناح جي مخالفت ڪيل هئي. (1)

ڪوشش ورتي هيم ته ڪٿي نه ڪٿي رباني جي لکيل ڊائري هٿ اچي ۽ ان ڊائري ۾ ٻيون به اھڙيون ڪوڙ ساريون ڳالھيون بيان ٿيل هونديون. وڏي ڪوشش جي باوجود رباني جي ڪا به ڊائري هٿ نه لڳي سگھي، سنڌي ادب ۾ ڪي چند ڊائري ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل آهن

1- ٽماهی ”مهراڻ“ نمبر (1) پير علی محمد راشدی مقالو - غلام ربانی آگرو، جلد 46 ، جنوری - مارچ - سنڌی ادبی بورڊ ڄامشورو سنڌ، 1997ع، ص: 44 ۽ 45

انھن جو ذڪر به ضروري سمجھان ٿو. 1- قيدياڻي جي ڊائري - 1972ع اختر بلوچ

Gul Hayat Institute

2- جيل ۾ ڀاويهه مهينا - 1977ع کان 1978ع طارق اشرف

3- جيتامڙي جي ڊائري - 1982ع ڊاڪٽر سرلا ديوي

4- ساهيوال جيل جي ڊائري 1986ع شيخ اياز

5- چين جي ڊائري - 1995ع پير علي محمد راشدي

مٿين ڊائرين ۾ اگر رباني جي يادگيرين ۽ مختلف واقعن تي مشتمل ڊائري شايع ٿي پوي ته يقينن رباني جا اهي لڪل ۽ روشن ڳالهيون ظاهر ٿي پونديون ۽ ذڪر ڪيل ڊائرين جي تاريخ ۾ هڪ تاريخ جو وڏيڪ اصافو ٿي پوندو.

Gul Hayat Institute

3 _ خط:

غلام رباني آگري جي شخصيت سنڌي ادب ۾ تمام قدآور ۽ علم ادب ۾ توڙي منتظم جي حوالي کان ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. جيتري قدر غلام رباني جي شخصيت جو تعلق آهي ته هن ڪوڙ سارن دوستن ۽ يارن ڏانهن خط لکيا آهن. جيئن ته ذڪر ڪري آيو آهيان ته رباني جيڪي حڪيم اعجاز حسين چانڊيو ڏانهن خط لکيا هئا. حڪيم اهي خط هڪڙي ڪتاب "خط غبار" مجموعي ۾ شايع ٿيل آهن، پر ٻيا رباني جا اڃا ڪوڙ سارا خط مختلف ساٿين عزيزن ۽ دوستن وٽ موجود آهن. غ لام رباني جي عزيزن دوستن ۾ خاص طور الطاف آگرو جنهن کي ايئن چوندس ته رباني جو جانشين آهي، انهي کان علاوه مختلف ڪتابن ۽ رسالن جي اڀياس مان اهڙ ن خطن جو پڻ احوال مليو آهي. رياض آگري وٽ رباني جا اهڙا خط پڻ موجود آه ن، ان جو ٻڌايئڻ آهي ته رباني جا اهي خط هاڻ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا ويندا. بهرحال رباني جا جن ماڻهن سان قرب ۽ پيار جا رشتا هئا. انهن ۾ چونگاڻي صاحب، صديق سالڪ ،ڊاڪٽر تنوير عباسي ، زبيده ميتلو، سيد واجد علي شاهه ، سائين جي ايم سيد ، حميد سنڌي، پير حسام الدين راشدي، مسٽر ناشاد ، ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، جمال ابڙو ، پير علي محمد راشدي، رشيد ڀٽي سيد انيس شاهه جيلا ني ، صادق آباد وارو ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محمد دائود بلوچ، ڊاڪٽر حميدالله، حسين شاهه راشدي ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولى ۽ ٻين ڪوڙ سارن ماڻهن سان رباني جي نياز مندي هئي. مرحوم غلام رباني جون انهن ماڻهن سان ڪ چهريون ٿيل هيون پر تازو هڪڙو مضمون امام راشديءَ جو " هن دنيا جي حياتي ه ڪ ڏينهن وانگر ۾ لکيو آهي ته مون وٽ رباني جا پنج خط آهن، ٻه خط وڏي اهميت رکن ٿا. ٻنهي خطن ۾ تاريخ جي اوت ٿيل آهي. 11 سيپٽمبر 1994ع واري خط کي مضمون ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ٻيو خط اسلام آباد مان 14-09-1994 جو ڪ جهه خط هٿ آيا آهن، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا ۽ اهي خط غلام رباني جا پنهنجا هٿ اکر آهن، جيڪي پاڻ سيد حسام الدين راشدي ڏانهن لکيا آهن.

Gul Hayat Institute

حيدرآباد،

١٥- اپريل ١٩٦٧ع

مٺا سائين،

اڳاٽو اوهان سان ڳالهه ڪئي هئم ته دادا مشڪوري جي پوين ڏينهن
بابت هڪ مضمون لکڻ جو ارادو اٿم. اوهان ان بابت هڪ ڪتاب
تحرير ڪيو هو، جو دادا جي حياتي بابت (قانون گو) جو تڪميل آهي،
۽ ان جي هڪ ڪاپي جناب جي. ايم. سيد وٽ آهي. سائينءَ
وٽان اهو ڪتاب ته ڪڏهن حاصل ڪري نه سگهيو. سو موں
منهنجي ڪتاب "سنڌو يا رونگر" سان گڏ احوال
سنڌي ۾ ترجمو ڪري، مضمون لکيو، جو "روح رهاڻ"
جي [illegible] تازي شماري ۾ ڇپيو آهي. مهرباني
ڪري، صفحي ٥٩ کان ٧٠ تائين، مضمون پڙهي ڏسندا ته
ڪيئن لکيو آهي. اوهان جي راءِ ۽ پسند موں لاءِ
وڏي اهميت رکي ٿي. [illegible] سوالن جو
تازو، سنڌ ۾ سائينءَ وٽ مهمان ٿيو ته سنڌ جي
سورهين [illegible] جي حياتيءَ جا احوال ڪٺا ڪري ٿورن ۾ لکي
ڇپايا وڃن. موں کي دريا خان جي حياتيءَ جو احوال
لکڻ لاءِ حڪم ٿيو آهي، منهنجي مرضي آهي ته اهو ڪم

هان تمام سهڻي نموني ۾ نيايان. پر انهن تڏهن

سهڪن تي سگهندو، جڏهن ان ڪم ۾ اوهان

منهنجي مدد ۽ رهنمائي ڪندا. مونکي پوري پوري

اميد آهي تہ انهيءَ ريت دريا خان ڏهر جي حياتيءَ تي

سنڌي ۾ هڪ بينظير ڪتاب تيار ٿي سگهندو.

مهرباني ڪري منهنجي لاءِ ۽ مشڪور ٿي مان

اداره ...

والسلام

اوهان جو منهنجو

[illegible]

15/4

سيد حسام الدين راشدي

ڪراچي.

Gul Hayat Institute

١١ ، ٣ ، ١٩٨٠ع

سائين سنڌيا

١- جونءِ آهن ته جرني ۾ ٻاجهر جوانڙ
۾ ٿي ٿا ٻيهڻ رکيو آڻي ته ڪترو ٿيو پيدو آهي
انگريزي تورو (تازو) پيغام مطلبان تو.
انشاءالله سانڍ ٻيڻ تن
ڏيڻ ۾ الٽيمپ ايندس ته ورڇي
ٻيهڻ ڪنهن ايندس.

٢. سلسلو ٻيو مذاهب جي رحلت
جي [illegible] ٻيڻ کي جيڪي
وڏن عرصي کان ڀراڄهاڻ هجن تن کي
ته شايد هن ٻيهڻ جي يادگيري ٿي
ٿي رهي هجي ، ٻيڻ [illegible] امول

Gul Hayat Institute

اهو آهي ته

جيئن هيٺار سنڀاڻ سڀ سنگتي جيڪو

اسان سڀ ڄمار اوڙڪ اهوئي ٿيو

سنڌ ۾ ڀار گيڙ ۾ هڪ عار

ڇپايو آهي ۾ اهو سندس ۾ منزل جي

ڪتابن سان ڪتن ڪڻ اصل دلع

مانڪن ڪي ٻه ڪا ليڪ آهي ٻه عار جي

معه ڪا بي ابهاڻي سلامتي (۱) ڊ

سماءَ ٿو

Gul Hayat Institute

۲۔ حسين شاهه ٻيجاريءَ ٿو ته

چاچا جي طبيعت وري ٺيڪ نه ٿي رهي

دوا درمل ۾ ته اسان ڪريون ٿا

ڪوتاهي ڪانه ٿيڻي آهي. البت دنيا کي
وساري ويٺا آهيون ته عجب ڪونهي.
نط دمغي هڪ باڪسر دوست
جو ڪجهه ماڻهو هئڙ جن کي جيئرو ته جي
ترڻ سمجهن ٿا ته حياتي روانئي
وساڻ جي هڪ ڦيرو آهي پلل آهن.
انسان ته سڀ ... ٿالم رنڊلاءِ
ته ٿيندڙ ... جيڙيل بو ٿيڻ
رها جي ... حياتي ڏسيون ٿا.
حياتي هرشخص جي اهائي آهي
جيئا خلقيندڙ ... ٿي اٿئي
جي حياتي وڻڻي ڪرڪ اساڻو.

Gul Hayat Institute

باغ جي هٿ وس ھجي ته دنيا ۾ ڪو
باغ ڪڏهن ڪونه سڙي ها.

شايد باغ وارو اهو نٿو
آڳ ۾ انسان جي من ۾ ھُرندو
ٻيو آهي، اندر ڪنهن جيڪو
آهي ته تشدد نفرت ڪنهن
حسد ٿي علم مصيبت جو.

عالم هڪ قرآن ٻڌي ٿو ڇھيو:
Gul Hayat Institute
هڪ هنڌ لکيل هو ته انسان باهه
سان هڪ جيڏو آهي باهه توڙ
ابراهيم تي گلزار ٿي پئي."

ذلته دی دعا الهی د ارمان

کي ورته حیاتي بخښي په صحت سلامت

ساتي!

ارمان کي ډیر مشغول نه

د مشغولین سره ټکي با خبرته

دعاوله الهي

Gul Hayat Institute

سعد ساته

رحماني

4 _اڻ ڇپيل مواد؛

غلام رباني آگري لاءِ هڪڙو ذڪر ڪري آيو آهيان ته سندس جي وفات کان پوءِ سندس جانشين الطاف آگرو آهي، جيڪو رات ڏينهن انهي جاکوڙ ڪي لڳو رهيو آهي ته غلام رباني جيڪا سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي. انهي جا هر روشن رخ ۽ پهلو سنڌي عوام اڳيان آڻيان. اهڙي جاکوڙ ۽ محنت کي داد ڏجي ٿو جنهن غلام رباني آگري جي وفات کان پوءِ سندس اهي ڪهاڻيون ” آب حيات“ ۽ ٻيون ڪهاڻيون هڪ ئي ڪتاب ” ڪهاڻي – ڪليات ۾ “ شايع ڪ رايون آهن. ٻي سندس اهم ڪاوش هي آهي ته غلام رباني جي لکڻين ۾ مثال مضمون، مقالا ، يادگيريون، ترجما، تقريرون ۽ خاڪا مرتب ڪري وڏو ڪم ڪيو آهي. انهي خدمت جي سفر ۾ نصير مرزا جون به خدمتون شامل آهن. سندس ٽئين خدمت کي خراج تحسين ۽ داد ڏجي ٿو، جنهن ۾ غلام رباني جي سفرنامن کي يڪ جاءِ ڪٺو ڪري سڀني سفرناما ” هنگلاج ۾ چانهه“ مجموعي ۾ شايع ڪرايا آهن ۽ سندس اڃا به سندس قلم تيز هلي ٿو. پاڻ ٻڌايائين ته هاڻ غلام رباني جي فن ۽ شخصيت تي جلد هڪڙو ڪتاب ڇپائيءَ جي مرحلي ۾ آهي، اهڙي جاکوڙ تي الطاف آگري کي جس ڏجي ٿو ۽ وارث هجن ته اهڙا ، عزيز هجن ته اهڙا جيڪي رباني جي خاندان جا هوندي اهو فرض بخوبي سرانجام ڏئي رهيا آهن. اڃا به رباني جو کوڙ سارو رهيل ڪم آهي. جنهن کي ڇپائڻ جي ضرورت آهي. مثال جي طور تي ڊ ائريون ۽ انٽرويو ڳولي هٿ ڪري شايع ڪرائڻ جي ضرورت آهي. اهڙي قسم جي ڪوشش بلڪل ڪانه ٿي سگهي آهي. جنهن ۾غلام رباني جون ڊائريون خط جي کي سنڌي ادب جو اهم حصو آهن. اهي ڇپجي ظاهر ٿيڻ کپن جيئن سنڌي ادب جي وڏي خدمت ٿي سگهي ۽ رباني جو پورهيو منظر عام ٿي سگهي. جنهن مان ڪو نئون تحقيق ڪندڙ وڌيڪ ڪم ڪري رباني جي ڪيل ڪم کي اڳتي آڻي سگهي.

Gul Hayat Institute

6 ـ تاثرات:

غلام رباني آگري جن ماڻهن سان ٿورو يا گهڻو وقت گڏ گذاريو هو. يا ڪن شخصن کان متاثر ٿيو هو. انهن بابت پنهنجا ذاتي تاثرات لکيا آهن. جنهن ۾ سندس ڪتاب " ماڻهو شهر ڀنڀور جا" آهي هن ڪتاب ۾ آيل جن شخصن ماڻهن جو احوال لکيو آهي. انهي کي پاڻ ذاتي تاثرات ٿو ڪوٺي ۽ اهو به لکي ٿو ته هي سوانح خاڪا نه آهن. (1)

پاڻ لکي ٿو ته ايس ايم ڪاليج ۾ پڙهڻ واري زماني ۾ انهي ۾ جواني جا ڪيئي ماهه ۽ سال ڪي ڏکيا ته ڪي سک ۾ گذريا هئا. جڏهن هاسٽل ڇڏيم ته پنهنجا تاثرات قلم بند ڪيم. جي‌ڪي شيخ اياز سميت گهڻن کي وڻيا. رباني 30 نمبر ڪ مري جون يادن ۾ پنهنجي دوستن مقبول سومري ۽ حفيظ جي يادن کي تمام گهڻو ساراهيو ۽ شمس جهڙي پياري دوست جو ذکر ڪندي لکي ٿو. شمس منهنجو دلبر دوست هو. ڪل ڀوڳ کان سواءِ رهي نه سگهندو هو. رباني وڌيڪ لکي ٿو هڪ دفعي مان بيمار ٿي پيس ڪراچي جي گهميل آب هوا مون کي سنڌن جو سور ڪ ري وڌو. اهڙو سخت جو چري پري نه سگهان بستري داخل ٿي ويس. راتين جون راتيون لڇندي پڇندي گذاريم. منهنجي دوست شمس سومري جون ڀه خوبيون هونديون هيون. هڪ ڪل ڀوڳ ڪانسواءِ رهي نه سگهندو هو. بيماري وارن ڏينهن ۾ منهنجي ڏاڍي سار سنڀال لڌائين. ڊاڪٽري پڙهندو هو، حافظ، رومي سندس مرشد هئا. غلام رباني پنهنجي همدرد ۽ هڏ ڏوکي دوست کي ڏاين سٺن لفظن ۾ ساراهيو. ڇو ته زندگي ۾ جي‌ڪي ڏک ڏيندا يا سک تڪليفن ۽ خوشين ۾ شريڪ ما ڻهو ڪو نه وسرندا آهن اهي دنيا ڇڏي ويندا ته ويتر انهن جا ويڇ ۽ وير خوشيون غم ياد ئي رهجي ويندا آهن. انهن جون پل پل يادون جيءَ کي جهوري ڇڏينديون آهن. غ لام رباني به انهن شخصن بابت پنهنجا تاثرات پڙهندڙن اڳيان بيان ڪيا آهن ڀلا دوست ۽ يار ڪي وسرڻ جا هوندا آهن ڇا؟

غلام رباني آگرو "ٿيا قلب قرا"، ص: 257

غلام رباني جا تاثرات ڇڻ ته سنڌي ادب جي تاريخ جو حصو بڻجي چڪا آهن.

Gul Hayat Institute

جمال ابڙو بابت چوي ٿو. جمال ابڙو سنڌي افساني جو امام هو. جمال ابڙي کان وڏو افسانا نگار نه مون اڳ ۽ نه مون پوءِ ڏٺو. عثمان علي انصاري بابت ۽ ان سان گذاريل گهڙين بابت احوال توڙي پنهنجي همعصرن تي تاثرات لکي انهن کي سهيڙي ڪي ماضي جا تجربا ۽ تلخيون بيان ڪيون آهن. نورالدين سرڪيءَ بابت لکيو اٿس ته ماڻهو جيڪو ڪجهه آهي. پنهنجي ماحول مطابق آهي، نورالدين سرڪي تاثرات ۾ جيڪي رايا ڪنيا اٿس، ان بابت ابن خلدون ، ابوالڪلام آزاد، البرٽ آئنس ٽائين جا حوالا ڏنا آهن. سنڌي ادبي سنگت شاخ حيدرآباد واري شاخ نورالدين سر ڪي کي ڀيٽا ڏيڻ لاءِ غلام رباني لکي ٿو ته چئن پنجن ڇڻن جي ميڙ ۾ عقيدت جا گل آڇيا ته سنگت جا اصل در نسل ڪيترا پراڻا اسان پاران ميمبر ۽ ٻيا ميمبر ويجهو ئي ويٺا هئاسين، انهن کي سڏڻ کان لاچار ٿي ويل ڪجھ دوست ۽ سندن ميڙ ڪيڏو نه وڏو پئي ڀانيم، اهو سنگت جو تعزيتي ميڙ ڪيڏو نه اوپروهو. غلا م رباني پنهنجن دوستن جيڪي هن دنيا ۾ نه رهيا هئا. انهن جون يادون گڏ ڪيون آهن نورالدين سرڪيءَ جي تاثرات ۾ به انهن شخصن جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪي هينئر اسان وٽ موجود نه آهن، پر غلام رباني جي تاثراتن ۾ اسان سان ڳالهائيندي نظر اچن پيا. مثال جمال ابڙو ، نورالدين سرڪي ۽ تنوير عباسي اهي غلام رباني جا تاثرات دل کي متوجع ڪندي هڪڙي اسان کي نصيحت ڪن ٿا ته دوست سدائين گڏ نه هوندا آهن. ڪي اڳي ته ڪي پوءِ زماني مان ئي موڪلائي هليا ويندا آهن. خلوص دل سان دوستن جي عزت ڪريو ملو ته پيار سان ملو. غلام رباني جن شخصيتن تي پنهنجا تاثرات لکيا آهن انهن ۾ تقريبن سڀئي سنڌي ادب ۽ ٻولي جا خدمتگار هئا اهي سنڌي ادب جي تاريخ جو اڻٽوٽ حصو آهن اهي رڳو تاثرات نه بل ڪ هڪ دور جي تاريخ به آهي.

Gul Hayat Institute

6 _انٽرويو:

غلام رباني آگري جي لکڻين ۾ اهڙي ته ڪشش رکيل آهي، جو سندس جون تحريرون پڙهندڙن کي موهي ٿيون ڇڏين، سندس لکڻين ۾ هڪ دور جي تاريخ به

سمايل آهي ته ڪٿي تحقيق جو رنگ به سمايل اٿس. مذڪوره موضوع آهي " انٽرويو" غلام رباني آگري جيڪي خاڪا لکيا آهن، انهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولي وارن خاڪن ۾ اهي انٽرويو ڏنا آهن جي سنڌي جي هنن اعليٰ انسان کان پاڻ ورتا هئا. (1)

غلام رباني آگري جا هوئڻ ته ڪيترا ئي انٽرويو آهن جيڪي سندس حياتي ۾ ورتا ويا هئا. انهن انٽرويوز بابت گهڻن ئي ڪتابن ، رسالن ، اخبارن ۽ اديبن کان معلوم ڪيم ليڪن رباني جو ڪٿي به ڪو انٽرويو وغيره هٿ نه اچي سگهيو. نصير مرزا ۽ الطاف آگري غلام رباني جا مختلف مضمون ، تقريرون ، مقالا ، مشاهيرن جا تذڪرا نالي ڪتاب " ٺيا قلب قرار" سهيڙيو آهي. مذڪوره ڪتاب جي صفحه نمبر 9 تي ڪتاب جي باري ۾ الطاف آگري ۽ نصير مرزا لکيو آهي ته اسان جي هي به حسرت آهي ته رباني جي حياتي ۾ ڪائڻ جيڪي انٽرويو ورتا هئا ۽ جيڪي طويل انٽرويو سنڌالاجيءَ جي سائونڊ آرڪائيوز لاءِ رڪارڊ ڪرايا هئا. اي ڪاش موقعو مليو ته اهو به ٽيپ تان ٽرانسڪرائيب ڪري سندن انٽرويو تي ٻڌل اهڙ و ڪتاب ڇپرو ڪرائبو. (2)

غلام رباني جا هوئڻ ته گهڻا ئي انٽرويو هوندا پر ڪجهه ڪتابن ۽ اخبارن ۾ رباني جي لکڻين مان اهڙا اشارا مليا آهن.

Gul Hayat Institute

1- ڪتاب : "سڏ پڙاڏو" ،ص: 29)
2- ماهوار "شريعت " فيبروري – مارچ ، پاليهه ساله شريعت ، جلد 41 ، شمارو 6 ۽ 8 ، سکر 2014 ع، ص: 145

غلام رباني آگرو جو انٽرويو، جيڪو خالد اطهر ڪائنس اردو زبان ۾ ورتو هو انهيءَ کي تحقيق جي طالب علم سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي جيڪو هيٺ ڏجي ٿو.

غلام رباني آگرو (هڪ مڪالمو)

خالد اطهر: - غلام رباني صاحب : توهان هڪ اديب ۽ محقق جي حيثيت سان جيڪا خدمت سرانجام ڏني آهي مان چاهيان ٿو ته سڀ کان پهرين انهيءَ تي

مختصر روشني وجهو؟

غلام رباني:- مان پنهنجي ادبي ڪيريئر جي شروعات 1953-54ع ۾ هڪ افسانا نگار جي حيثيت سان شروع ڪئي هئي. افسانا نگاري ۾ منهنجي دلچسپي وڌڻ جو هڪ سبب هيو، انهي وقت ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي MATURE ليکڪن جي انجمن هوندي هئي "سنڌي ادبي سنگت" انهي افسانا نگاريءَ جو هڪ مقابلو ڪ رايو، مصنفن مرحوم حسام الدين راشدي ، مرحومه بيگم زينت چنه ۽ سنگت جي جنرل سيڪريٽري مرحوم عثمان علي انصاري هئا، هن مقابلي جي شرڪت جي لاءِ سنڌ کان تقريبن پنجاهه اديبن پنهنجا افسانا موڪليا هئا. هڪ ڏينهن مرحوم انصاري صاحب مون کي ٻڌايو ته توهان جي افساني کي پهرين نمبر جو افسانو قرار ڏنو ويو آهي، منهنجي لاءِ هي وڏي خبر هئي. هن انعام ملڻ سان مون کي پنهنجي صلاحيتن جو اندازو ٿيو، هڪ هي ته مون ۾ افساني لکڻ جي صلا حيت موجود آهي، ٻيو هي ته سنڌ ۾ ان وقت سٺي افساني لکڻ وارا موجود نه آهن نه ته هڪ نئين افساني لکڻ واري کي پهريون انعام ڪيئن ملي ها! هي سوچي مان انهيءَ طرف وڌيڪ توجع ڏني پوءِ ڇهه ، ست سال افسانا لکندو رهيس جن ۾ ڪجهه مقبول ٿيا.

خ :- "روح رهاڻ" وارن اوهان جو افسانن جو مجموعو شايع ڪيو هو؟

ر:- جي ها! "روح رهاڻ" جي روح روان حميد سنڌي منهنجي افسانن جو مجموعو "آب حيات" جي نالي سان شايع ڪيو هو، انهيءَ ڪتاب جا ٻه "ايڊيشن" آيا هئا. هاڻي نيون ڪهاڻيون به شامل آهن ٿي سگهي ٿو مان انهي مجموعي لاءِ ڪجهه ٻيون ڪهاڻيون به لکان! منهنجي ڪهاڻين جا ترجما انگريزي ، چيني ۽ جرمني ۾ ٿي چڪا آهن. جرمن زبان ۾ ترجمو ڊاڪٽر اينيمري شمل ڪيو آهي، جو هڪ دانشور آهي.

خ:- توهان سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪڏهن شامل ٿيا؟

ر:- " 1957ع جي آخر ۾ اسسٽنٽ سيڪريٽري جي حيثيت سان، سنڌي ادبي بورڊ انهيءَ وقت ٻارن جو رسالو "گل ڦل" شروع ڪيو هو، ان وقت ايڊيٽر مون کي مقرر ڪيو ويو هو ٽن چئن سالن تائين مان گهڻي دلچسپي سان هي رسالو ڪڍيو ، جنهن ۾ ٻارن جي ادب کي خاص ترقي حاصل ٿي.

خ:- سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب جي متعلق تحقيق ڏانهن توهان جو رجحان ڪڏهن ۽ ڪيئن ٿيو؟

ر:- سنڌي ادبي بورڊ سان وابستگي رهڻ سبب ، ڇو ته هن اداري ۾ زياده تر ڪم جي نوعيت علم ۽ تحقيق آهي. بورڊ سنڌ جي تاريخ ، ثقافت ۽ ادب سان تعلق

Gul Hayat Institute

رکندڙ ڪتاب شايع ڪندو آهي، ظاهر آهي ته مون کي انهن ڪتابن کي ڏسڻو پوندو هو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ گهڻو ڪجھ ڪرڻو پوندو هو. اديبن جي سامهون به سوال هي آهي ته، سنڌي ڪلچر ڇا آهي؟ پنجابي ڪلچر ڇا آهي؟ ۽ پختون ڪلچر ڇا آهي. جڏهن مان ڪلچر جو مطالعو ڪيو ته مون محسوس ڪيو ته زبان ۽ مذهب ، هي ٻه شيون ڪنهن به ڪلچر جي تشڪيل ۽ ترقي ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿيون، مگر هن ئي پس منظر ۾ جڏهن مان سنڌي ڪلچر جو مطالعو ڪيو ته هن نتيجي تي پهتس ته سنڌي ڪلچر تي مذهب جي گهري ڇاپ آهي، يا هيئن چوان ته سنڌي مسلم ڪلچر ، سنڌي غير مسلم ڪلچر کان بلڪل مختلف آهي. ليڪن توهان منهنجي هن ڳالهه کي ڪلچر جي عام تشريح يعني WAY OF LIFE جي روشني ۾ سنڌ جي مسلم ڪلچر تي رکنداسين ته هن ڳالهه جي تصديق ٿي ويندي يعني روز مره جي زندگي ۾، لباس ۾، کائڻ پيئڻ جي شين ۾، فن ۽ تعمير ۾ انهيءَ قدر زبان ۽ لفظن جي چونڊ ۾ سنڌ جو مسلم ڪلچر بلڪل الڳ آهي. انهي لاءِ مان هن موضوع تي مضمونن جي هڪ سيريز شروع ڪئي، هي مضمون هر هفتي "هلال پاڪستان" ۾ شايع ٿيندا هئا. بهرحال پوين ڏهن سالن ۾ "سيرت النبي ﷺ" منهنجي خاص دلچسپي جو مرڪز آهي.هن موضوع تي جيترا به سٺا ڪتاب منهنجي ذهن ۾ ايندا آهن، مان انهن کي هٿ ڪري انهن جو مطالعو ڪندو آهيان. پاڪستان کان علاوه يورپ ۽ آمريڪا کان به ڪجھ ڪتاب گهرايا آهن. ان کان علاوه حضورﷺ جي سيرت تي BASIC SOURCES آهن ۽ جو تازه ترين تحقيقي ڪم ٿي رهيو آهي، ان جو به مطالعو ڪيو آهي منهنجو به اردو آهي ته مان به انهي موضوع تي سنڌي زبان ۾ ڪا خدمت ڪريان.

خ:- توهان بورڊ ۾ شايع ٿيڻ واري ڪنهن ڪتاب جي لکڻ ۽ مرتب ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪي فرض سرانجام ڏنا آهن؟

ر:- بورڊ هڪ ڪتاب "چونڊ آمريڪي افسانا" شايع ڪيو آهي، ان ۾ ڪجھ ڪهاڻيون مان ئي ڪي سراج الحق ميمڻ، انگريزي زبان مان سنڌي ۾ ترجما ڪيا آهن. ان کان سواءِ رچرڊ برٽن جو هڪ ڪتاب FALCONARY IN THE VALLEY OF INDUS" " آهي جنهن ۾ انهيءَ ٻڌايو آهي ته ڏيڍ سو سال پهريان " سنڌ ۾ بازن سان شڪار" ڪيڏيو ويندو هو. جڏهن ته اڄ ڪلهه عرب ما ڻهو ايئن ڪن ٿا. هي ناياب ڪتاب آهي. مون هن جا ڪجهه مضمون ترجمو ڪري ڇپرايا هئا ، هن کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ ، سنڌ ۾ شڪار جي موضوع تي هڪ ڪتاب شايع ڪيو ، جنهن ۾ منهنجا ترجما ٿيل ٻه مضمون ۽ محترم محمد

Gul Hayat Institute

اسماعيل عرساڻي جا ڪجهه مضمون شامل آهن.

خ:- سنڌي ادبي بورڊ ۾ شامل ٿيڻ کان پهريان ، توهان جي ڇا مصروفيت هئي؟

ر:- مرڪزي حڪومت جي طرفان هڪ علمي ادبي رسالو " نئين زندگي " شايع هوندو هو (هي اڄان به حيدرآباد مان شايع ٿيندو آهي) انهيءَ وقت ان جو ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌي هو. ڏاڍو نيڪ انسان آهي، مان انهيءَ سان گڏ ٻن سالن تائين انهيءَ رسالي ۾ ڪم ڪيو. هي پنهنجي وقت جو ڏاڍو مقبول رسالو هو. پوءِ مان اسسٽنٽ سيڪريٽري جي حيثيت سان سنڌي ادبي بورڊ ۾ آيس، ان کان پوءِ سيڪريٽري جي حيثيت سان مقرر ٿيس. جولاءِ 1976ع ۾ مون کي سنڌ يونيورسٽي جو پرووائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو. 1979ع جي آخر ۾ مان ٻيو دفعو سيڪريٽري جي حيثيت سان سنڌي ادبي بورڊ ۾ واپس آيس.

خ:- بورڊ سان وابستگي جي دوران توهان کي سنڌ جي تمام گهڻن طاقتور شخصيتن سان ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو هوندو، ڇا توهان ان ۾ ڪجهه غير معمولي شخصيتن يا اهڙين علمي شخصيتن جو جن کان توهان متاثر ٿيا هجو، ذڪر ڪرڻ پسند ڪندؤ؟

ر:- توهان ڏاڍو دلچسپ سوال ڪيو آهي. مان سمجهان ٿو ته زندگي ۾ مون تي الله تعالي جون نوازشون شامل آهن، ان ۾ هڪ هي به آهي ته بورڊ جي ذريعي مون کي تمام وڏن وڏن ماڻهن سان ملاقاتن جو شرف حاصل ٿيو. هي اهي ئي ماڻهو هئا جن جو سنڌ جي مقدر ٺاهڻ ۾ وڏو هٿ هيو. توهان انهن کي علمي ، سياسي، سماجي مطلب ته ڪنهن نقطهءِ نظر سان ڏسو ، اهي انتهائي اهم نظر ايندا. حڪومت سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرز ۾ اهڙا ماڻهو شامل ڪندا هئا. جيڪي سنڌ ۾ ڏاڍي اهميت رکندا هئا. مثال خان بهادر ايوب کهڙو جو وزيرِ دفاع به هئا ۽ سنڌ جو وزيرآعليٰ به رهيو هو، بورڊ جو صدر به هو ۽ جناب جي - ايم- سيد جن جو سنڌ جي سياسي زندگي ۾ تمام گهڻو ڪردار هو، بورڊ ۾ نائب صدر هو ۽ هو ڪيتري عرصي تائين ان جي اسٽيڊنگ ڪاميٽي جو چيئرمين به رهيو هو. سنڌ اسيمبلي جي اسپيڪر آغا بدرالدين دراني ، بورڊ جا ميمبر هئا. سنڌ اسيمبلي جو هڪ ٻيو اسپيڪر ۽ اسپين ۾ پاڪستان جو سفير مرحوم ميران محمد شاهه به ميمبر رهيو. مخدوم محمد زمان طالب المولٰي ، شمس العلماءُ ڊاڪٽر دائود پوٽو مرحوم ۽ علامه آءِ آءِ قاضي ڪيترن سالن تائين سنڌي ادبي بورڊ سان وابسته رهيو. سنڌي جو تمام وڏو عالم پير حسام الدين راشدي ته بورڊ جا روح روا هئا. پير علي محمد راشدي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

Gul Hayat Institute

وڏو عرصو بورڊ سان گڏ رهيا هي ڪجھ نالا هئا، جو مان اوهان کي ڳڻايان ته فهرست تمام وڏي آهي.

خ:- انهن مان ڪنهن اهڙي شخصيت جي متعلق ڪو اهڙو واقعو جو سدائين ياد رهي؟

ر:- هي ذڪر تمام ڊگهو ٿي ويندو. خان بهادر کهڙو بابت هي چيو ويندو آهي ته هو سنڌ جو فولادي انسان هو. اخبارون به هن جي باري ۾ اهو لکنديون هيون ، پر جڏهن مان ان جي ويجهو ٿيس ته مون کي ان جي اندر هڪ نهايت ئي معصوم ۽ نيڪ انسان نظر آيو. هڪ مهربان مون بابت هي ڳالهه چئي ڏني اها ڳالهه منهنجي حق ۾ نه هئي، مون سوچيو ته ان کي ڪا غلط فهمي نه هجڻ گهرجي، جڏهن ته مان ان وٽ ويس سمجهان پيو ته هو ڪجھ ناراضگي ڪندو پر پاڻ ان موضوع کي کوليو ئي نه ، مان خود انهي موضوع تي اچڻ جي ڪوشش ڪئي ته پاڻ اها ڳالهه ٽاري ڇڏي، آخر مان براهه راست اها ڳالهه چئي ته انهن معصوم ٻارن جهڙي مسڪراهٽ سان سان گڏ چيو ته اهڙي ڪا ڳالهه نه آهي توهان جهڙي طرح مناسب سمجهو ڪيو. "شمس العلماءَ دائود پوٽو بورڊ جو اسڪالر هو ان کي هڪ هزار ماهوار وظيفو ڏيندو هو جڏهن هو گهر جو ڪم ڪار ڪندو هو ۽ هر مهيني دفتر جو ٻهاريدار ان جي گهر رقم ڏئي ايندو هو. هڪ دفعي ان انهن هڪ هزار روپين مان پنج سو روپيه دفتر جي چپڙاسي کي واپس ڏنا ته دفتر وڃي ڏي، اسين پريشان ٿي ڪري ان وٽ وياسين ۽ ان کان پڇيوسين ته اڌ رقم ڇو واپس ڪري ڏني اٿو.پاڻ نهايت سادگيءَ سان جواب ڏنائون ته منهنجي ڌي جي شادي هئي ۽ مان مصروف هيس، پندرنهن ڏينهن بورڊ جو ڪم نه ڪري سگهيس، ان لاءِ پندرنهن ڏينهن جي پئسن تي منهنجو حق نه هو.

علامه آءِ آءِ قاضي جو ته معاملو ئي دنيا کان الڳ هو. مان زندگي ۾ صحيح معنٰي ۾ ڪو ئي اهڙو انسان ڏٺو، جنهن کي ملائڪ به سجدو ڪن ته ، اهو علامه هو. منهنجي تمام گهڻن عالمن، اديبن ۽ دانشورن سان ملاقاتون ٿينديون رهيون آهن، پر علامه جي سامهون ايئن نظر آيا جيئن جبل جي سامهون بندرا، مرحوم ميران محمد شاهه جي باري ۾ به عجيب ڳالهيون ٻڌيون هيون. هو ڪجهه عرصي لاءِ منهنجا بالا آفيسر به ٿي رهيا، مون ان کي هڪ شفيق انسان ڏٺو. هو هاڻي هن جهان ۾ نه آهي پر مان اڪثر ان کي گهڻي محبت سان ياد ڪندو آهيان.

خ:- رباني صاحب ! سنڌي ادب جي موجوده رفتار کان توهان ڪنهن حد تائين مطمئن آهيون؟

Gul Hayat Institute

ر:- ادب زندگي جو ترجمان هوندو آهي، اوسي پاسي جو ماحول هوندو جو حالات هوندا ادب ان کان متاثر ٿي ڪري تخليق ٿيندو. دنيا جي ٻين ٻولين جي ادب وانگر سنڌي ادب به پنهنجي آس پاس کان متاثر ٿيندو آهي، پوءِ اديب جي ڪيفيت جنهن انداز سان مٽجي ٿي، ان جو اثر به ٿئي ٿو، ظاهر آهي اڄ جا اديب انهي رستي تي ڪونه ٿا هلن، جنهن طريقي تي اڄ کان ٽي سو سال پهرين هن خطي جا اديب هلي رهيا هئا. پر صرف هي چئي ڏيڻ ته سنڌ صوفين جي سر زمين آهي ۽ هتان جا شاعر محض صوفي هئا، صحيح نه آهي اهي جو صوفي هئا، اهي وڏا انسان هئا، هو پنهنجي وقت جي حساب سان ان معاشري جا حقيقي ترجمان ۽ نهايت ديانتدار ترجمان هئا. اهڙي طرح اسان جو اڄ جو اديب ۽ شاعر پنهنجي دور جو عڪاس آهي ۽ پنهنجا جذبا ۽ احساس رکي ٿو. هن قسم جي ڳالهه ڀيٽل جملن ۾ جو اڄ ڪلهه ادب تي جمود طاري آهي، جنهن ۾ صداقت نه آهي ۽ هتان جو اديب يا شاعر دانشور آهي، ان جي فڪر ۾، اظهار ۾ ، ڪلام ۾ ، پيغام ۾ زندگي نظر ايندي.

خ:- توهان جو مقصد هي آهي ته هن وقت جنهن رفتار سان سنڌي ادب اڳتي وڌ ي رهيو آهي توهان ان کان پوري طرح مطمئن آهيو؟

ر:- قطع طور پر مطمئن، اسان جي اديبن ۾ هر نسل کان پوءِ ٻيو نسل اچي ٿو. هو زندگي جو ترجمان آهي، پنهنجي حالتن جو عڪاس آهي. هن لاءِ گهٽ ۾گهٽ مون کي اهڙي ڪا به تشويش نه آهي، جو اسان جو ادب جمود جو يا اسان جو اديب غفلت جو شڪار آهي.

خ:- توهان جي خيال ۾ سنڌي ادب جي واڌاري ۾ ڪهڙن قسم جي رڪاوٽ درپيش آهي يا ان جا ڪجهه مسئلا آهن؟

ر:- مان هڪ خاص مسئلي جي نشاندهي ڪري سگهان ٿو. اهو اِهو ته لکڻ وارن کي اشاعت جا موقعا گهٽ ملن ٿا. ٻي طرف پبلشرن کي پنهنجا مسئلا آهن ادبي حساب شايع ڪرڻ وارن جا پنهنجا مسئلا آهن.

خ:- توهان جي خيال ۾ سنڌي هڪ زبان جي حيثيت ۾ ڪهڙي دور ۾ سڀ کان و ڌيڪ ترقي ڪئي آهي؟

ر:- منهنجي خيال ۾ زبان جو انحصار ان جي ڳالهائڻ وارن تي آهي. جڏهن ته زبان جي ڳالهائڻ واري زندگي جي دور ۾ اڳتي هلي رهيا آهن ته ان وقت تائين توهان چئي سگهون ٿا ته اها زبان ترقي ڪري رهي آهي. ليڪن توهان جي سوال جو مطلب هي آهي ته سنڌي زبان ڪهڙي دور ۾ وڏا شاعر ۽ اديب پيدا ڪ يا آهن يا سنڌي زبان جو سونهري دور ڪهڙو هيو؟ ته ان جو مختصر جواب مان

Gul Hayat Institute

هي ڏيندس ته اهو دور سنڌي زبان جو سونهري دور هيو جنهن شاهه لطيف کي پيدا ڪيو.

خ:- منهنجو مطلب هي هيو ته مختلف زبانون مختلف دورن ۾ عروج ۽ زوال کان گذرنديون آهن. ان ۾ تبديليون ٿينديون آهن. ترقي ٿيندي آهي، تحقيق ٿيندي آهي، ان جي وڌڻ ويجهڻ جا موقعا هوندا آهن يا ان ترقي جي راهه ۾ رڪاوٽون حائل ٿينديون آهن ته ان لحاظ سان سنڌي زبان ۾ ڪهڙو دور سڀ کان سٺو هو؟

ر:- انگريزن جي حڪومت ۾ سنڌي زبان کي وڌڻ ويجهڻ جا تمام گهڻا موقعا ميسر ٿيا، جو ان کي ، ان کان پهريان نصيب نه هئا. حلانڪ ان کان پهريان هر ه ڪ جي سنڌي هن جي علائقي جي زبان هئي. ليڪن ان کي حڪومت جي سرپرستي حاصل نه هئي. طويل عرصي کان پوءِ انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌي زبان کي سرڪاري سرپرستي حاصل ٿي. سنڌي زبان جي هاڻوڪي رسم الخط جي باري ۾ فيصلو ٿيو، ان کان پهريان هندو ديوناگري رسم الخط لکندا هئا. بهرحال هن دور ۾ ئي تمام وڏو مسئلو طع ٿيو

"شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو ڪلام به انگريزن جي دور ۾ پهريون دفعو شايع ٿيو. هي ڪارنامو هڪ جرمن عيسائي مبلغ ڊاڪٽر آرنيسٽ ٽرمپ سر انجام ڏنو. خود سنڌ ۾ انهي دور ۾ ڇاپ خانه آيا، پرنٽنگ انڊسٽري قائم ٿي، اخبارون جاري ٿيون، سنڌي زبان کي ذريعا تعليم ۽ سرڪاري ۽ دفتري زبان جو درجو ڏنو ويو، عدالتن ۾ به هي زبان مستعمل ٿي. هن دور ۾ مرزا قليج بيگ، ڊا ڪٽر گر بخشاڻي، دين محمد وفائي، ڀيرومل جهڙا قلمڪار پيدا ٿيا. خاص طور تي سنڌي نثر تمام گهڻي ترقي ڪئي. خود انگريز حاڪمن سنڌي ادب جي خدمت ڪئي. ايڇ- ٽي سورلي شاهه لطيف جي سوانح تي انگريزي ۾ اهڙو عمدو ڪتاب لکيو جو اڄ تائين ان کان بهتر ڪتاب ڪير نه ٿو لکي سگهي.

خ:-گفتگو جي دوران توهان پير حسام الدين راشدي مرحوم جو ذڪر ڪيو هو، منهنجي علم ۾ هي آهي ته توهان کي ان جي قربت حاصل رهي آهي ته توهان ان جي باري ڪجهه ٻڌائڻ پسند ڪندؤ؟

ر:- پير حسام الدين صاحب سنڌي جي اصطلاح جي مطابق صحيح معنٰي ۾ پير هئا. مان اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته مون تي ان جو ڪيئي نوازشون رهيون برو ڀلو جو ڪجه به آهيان ، ان کي ٿاهڻ يعني منهنجي ذهني نشو نما ۾ پير صاحب جو وڏو رول هو. 1957ع ۾ جڏهن منهنجو ان سان تعارف ٿيو ته منهنجي عمر وڏي نه هئي، پوءِ اسان جو تعلق وڌندو ئي رهيو ۽ هڪ وقت اهڙو

Gul Hayat Institute

آيو جڏهن زندگي جو شايد ئي ڪو اهڙو معاملو هجي جو مان ۾ هو مشورو نه ڪندا هجون يا ڪا اهڙي ڳالهه جو مون کي نه ٻڌائي هجي، علمي ۽ ادبي معاملا ته الڳ رهيا ان جي جيڪا خانگي زندگي هئي يا دوستن ۽ رشتيدارن جو حلقو هو. ان بابت به مون سان تبادله خيال ڪندا هئا. هو جن ماڻهن سان اٿندو ويهندو هو، جو ڪجهه پسند نا پسند هو، اهو سڀ ڪجهه پنهنجي اکين سان ڏٺ و ۽ ان کان گهڻو اثر به ورتو، پير صاحب جي شخصيت تي مان ڪلاڪن جا ڪ لاڪ ۽ ڏينهن ڳالهائي سگهان ٿو. پاڪستان جي علمي زندگي ۾ انهن ڀرپور ڪ ردار ادا ڪيو، ان جي وڏي خاصيت هي هئي ته هو صاحب ڪردار ۽ با اصول انسان هو. قول ۽ فعل جي معاملي ۾ هو جبل وانگر مستحڪم هيو. اگر انسان و ٽ ڪردار هجن ته ان جي تمام گهڻي غلطي به درگذر ڪرڻي پوندي آهي. پير صاحب ، صاحب ڪردار ۽ صاحب اخلاق انسان هئا. ان جي نه ، ۽ ها نه ،۽ ها ها هئي، دوستن جا دوست هئا. زندگي جو نقطه نگاهه هي هيو ته هو بامقصد زندگي گذارڻ چاهيندا هئا. زندگي جي آخري ڏينهن ۾ هو پنهنجي اصولن تي زياده ڪار بند رهيا، جو چيو اهو ڪيو-"

مان پنهنجي پنجاهه سالن واري زندگي ۾ هي محسوس ڪيو آهي ته انسان کي وقتي مصلحتن جو غلام نه رهڻ گهرجي پنهنجي عزت ڪرائڻ گهرجي ۽ هي انهيءَ صورت ۾ ممڪن آهي، جڏهن انسان با اخلاق هجي، پير صاحب زندگي ۾ هي نقطو پاليو هيو هڪ دفعي ان مون کي چيو هو ته "ماڻهو چون ٿا ته انسان مرڻ کان پوءِ تلوار کان زياده باريڪ پلصراط تي گذرڻو پوندو، پر رباني مان سمجهان ٿو ته هي دنياوي زندگي ئي اها پلصراط آهي" مان زندگي جا ويهه سال پير صاحب سان گڏ گذاريا ۽ ان کان تمام گهڻو سکيو، هاڻي مان ان کي دعا ڏيان ٿو.

خ:- رباني صاحب توهان پير صاحب جي تمام ويجها رهيو ته يقينن توهان انهي ڳالهه تي روشني وجهي سگهندا ۽ ڪهڙيون علمي ۽ ادبي شخصيتون ان جي ويجهو رهيون، يا هو خود ڪهڙن ماڻهن کي اهميت ڏيندا هئا؟

ر:- مان اگر غلط نه آهيان ته هي سمجهڻ ۾ حق بجانب آهيان ته غالبًا سنڌ ۾ ۽ سنڌ جي حلقن ۾ ڪو به اهڙو شخص پير صاحب کي ايترو ويجهو نه هو جيترو مان هيس. ان جي وفات کان پوءِ جڏهن مان " مهراڻ" جو خاص نمبر ڪڍي رهيو هيس ته ان وقت منهنجي ذهن ۾ هڪ سوال اڀريو ته، اهو ڪهڙو ماڻهو هو جي ڪو پير صاحب جو دوست نمبر هڪ قرارڏنو وڃي ته سوچ ويچار کان پوءِ ان نتيجي تي پهتس ته ، ممتاز حسن مرحوم يا ڊاڪٽر اينيمري شمل، پوءِ جڏهن

Gul Hayat Institute

پوئين ڏينهن ڊاڪٽر شمل پاڪستان آئي ته مان ۽ هو حسين شاهه راشدي (پير صاحب جو پرائيويٽ بلڪ پٽ) پير صاحب جي مزار تي مڪلي وڃي رهيا هئاسين رستي ۾ مون انهن ماڻهن کان سوال ڪيو ، ٻڌي سوچ ۾ پئجي ويا ۽ ڪ جهه دير کان پوءِ حسين شاهه چيو ته غالبًا ممتاز حسن کي ان جو دوست نمبر ه ڪ قرار ڏئي سگهجي ٿو. مون کي تمام گهڻي خوشي ٿي ته منهنجو اندازو صحيح نڪتو ۽ مان غلط ناهي لکيو پر مان سنڌي حلقن جي ڳالهه ڪريان جيئن ته مان عرض ڪيو ته مون تي وڏا ڪرم فرما هئا. ليڪن اديبن ۽ شاعرن جي ڳالهه ڪريان ته منهنجي خيال ۾ ابراهيم جويو کي هو زياده ويجهو سمجهندو هو.

خ:- هي ٻڌائيندوءَ ته اڄ ڪلهه ٽيليويزن ۽ ريڊيو تي جيڪي سنڌي پروگرام پيش ٿي رهيا آهن، توهان ان جي معيار کان ڪنهن حد تائين مطمئن آهيو؟

ر:- “مان نه صرف ڪنهن حد تائين مطمئن نه آهيان بلڪه نهايت مايوس آهيان. مان سمجهان ٿو ته ٽيليويزن ۽ ريڊيو تي اڪثر پروگرام خانه پوري ڪرڻ ۽ بعض ته اردو پروگرامن جا نقل معلوم ٿين ٿا.

خ:- ڇا توهان ان زبان جي معيار کان مطمئن نه آهيو، يا ان ۾ ڪا خامي محسوس ڪيو ٿا؟

ر:- ٽيليويزن ۽ ريڊيو جهڙا مواصلاتي نظام فردن ۽ قومن جي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. مان پنهنجي هتان جي پروگرامن ۾ جا ڳالهه محسوس ڪريان ٿو اها هي آهي ته پروگرام با مقصد نه هوندا آهن، ان ۾ مقصديت يا ڪوئي پيغام نه هوندو آهي، زياده وقت گوڙ گهمسان ۾ گذري ويندو آهي ٿي سگهي ٿو ته ريڊيو ۽ ٽيليويزن جا ڪجھ سنڌي پروگرام سٺا به هوندا آهن، پر ان جو مجموعي تاثر وقت جو زيان آهي.

خ:- ان پروگرامن جي توهان وٽ ڪا توقعات جي مطابق هلائڻ ۽ انهن کي بهتر بنائڻ لاءِ يقينن توهان وٽ ڪجھ ٺوس تجويزون ته هونديون، ڇوته توهان ان پروگرامن جي باري ۾ انتهائي مايوسي جو اظهار ڪيو آهي، ان لاءِ ته توهان کان هي ڳالهه پڇڻ آيو آهيان؟

ر:- ڀائو ڏسو نه ! ڳالهه هي آهي ته جو ماڻهو جنهن مشين کي هلائي ٿو ته هي بنيادي طور تي هن جو ڪم آهي ته، هو هي سوچي ته هن مشين کان وڌ کان وڌ فائدو ڪهڙي طرح حاصل ڪري سگهجي ٿو-“

خ:- رباني صاحب! توهان هي ٻڌائيندوءِ ته توهان سنڌي ڪانسواءِ ڪهڙين ڪه ڙين زبانن جو مطالعو ڪيو آهي؟

Gul Hayat Institute

ر:- "انگريزيءَ جو ۽ ظاهر آهي ته اردو جو ان ڪانسواءِ ٿورو گهڻو فارسي ادب به ڏٺو آهي.

خ:- توهان ڪڏهن شاعري به ڪئي؟

ر:- "نه"

خ:- رباني صاحب! توهان چيو ته انگريزن دور حڪومت ۾ سنڌي زبان سڀ ڪان گهڻي ترقي ڪئي ڇا توهان جي خيال ۾ پاڪستان جي قيام ڪانپوءِ، سنڌي زبان جي فروغ جي لاءِ ڪو به ڪم نه ٿيو هيو؟

ر:- پاڪستان جي ٺهڻ ڪانپوءِ ته سنڌيءَ ڪي ترقي جي لاءِ ڪارناما سرانجام ڏنا ويا اهي انگريزن جي دور حڪومت ۾ به نه ٿيا. هي ڪارناما سنڌي ادبي بورڊ جي قيام ۾ ٿيا. هن اداري سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقي لاءِ بنيادي ڪم ڪيو آهي. وڏا وڏا منصوبا مڪمل ٿيا آهن. نادر ۽ تاريخي ڪتاب شايع ڪيا آهن هي محل نما عمارت ٺهي آهي، سنڌي ادبي بورڊ حڪومت جي سرپرستيءَ ۾ گران قدر خدمتون انجام ڏيندو رهيو آهي ۽ هاڻي به هي صورتحال آهي ۽ ان ڪان بعد ۾ ٻيا ادارا به قائم ٿيا مثلاً اسان جي Sister Orgnization انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي آهي ان جو به ان سلسلي ۾ وڏو حصو آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي باري ۾ توهان ڪي ٻڌايان ته ، هي صرف سنڌ يا پاڪستان ۾ نه بلڪه دنيا ڀر جي علمي مرڪزن ۾ هڪ باعزت مقام رکي ٿو. برطانيا، آمريڪا، جرمني، روس ۽ ايران وغيره ۾ جيڪي علمي ۽ تحقيقي ادارا آهن، اهي سنڌي ادبي بور ڊ کي قدر ۽ عزت جي نگاهه سان ڏسن ٿا. قيام پاڪستان ڪان پوءِ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقيءَ جو سلسلو ڪجھ عرصي لاءِ بيهي ويو هيو. ان جو سبب هي هيو ته سنڌي هندو عالم هندستان هليا ويا هئا، ليڪن تاريخ جو وهڪرو ڪڏهن به ناهي رڪبو، قيام پاڪستان ڪان پوءِ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقي جي راهه ۾ سڀ ڪان وڏي ڪاميابي سنڌي ادبي بورڊ جو قيام هو ۽ ظاهر آهي ته هي خدمت حڪومت سرانجام ڏني هئي. هوئن به بورڊ جي قيام جو آغاز پاڪ ستان ڪان پهريان ٿي چڪو هو ۽ ان جي لاءِ محرڪ جناب جي-ايم سيد هو، پر قيام پاڪستان ڪان پوءِ باقائدي تنظيم ۽ مالي امداد ڏئي ڪري پنهنجي پيرن تي بيهاريو ويو هو. بورڊ جي اول خدمت گذارن ۾ جناب محمد ابراهيم جويو جو نالو خاص طور تي قابل ذڪر آهي. شمس العلماءَ ڊاڪٽر دائود پوٽو ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ پير حسام الدين راشدي وارن هن اداري کي گهڻي ڪان گهڻو فعال ٺاهڻ ۾ گرانقدر خدمتون سرانجام ڏنيون. اهڙي طرح مخدوم محمد زمان ط الب المولي ۽ موجوده چيئرمين مولانا غلام مصطفٰي قاسمي هن اداري جي ترقي

جي لاءِ جدوجهد ۾ ڪا به ڪٿر نه ڇڏي.

خ:- ڇا توهان مختصر طور بورڊ جي خدمتن تي روشني وجهندا؟

ر:- بورڊ پوين ٽيهن سالن ۾ ٽي سو کان وڌيڪ ڪتاب شايع ڪيا آهن جو سنڌ جي تاريخ، تذڪرا، صوفين، مشاهيرن، قديم شهرن، لساني تاريخ، لغت، گرامر، لوڪ ادب، شاعري، اقتصاديات، جاگرافي سنڌ جي عربي ۽ فارسي شاعرن ۽ ٻين موضوعن بابت ، پر ڪو به شخص سنڌ جي نفسيات ۽ ذهن کي ڦولڻ چاهي ته ان کي سنڌي ادبي بورڊ جي دروازي تي دستڪ ڏيڻي پوندي. بورڊ ابو عطا سنڌي کي ڇپرايو آهي جن جو شمار عرب دنيا هاڻي پنهنجي استادن ۾ ڪندي آهي. مخدوم معين کي به ڇاپيو آهي جن جي لاءِ شاهه ولي الله لکيو هو ته تون ته (علم) تي سوار آهين. مخدوم نوح کي به ڇاپيو آهي، جن جي لاءِ شهنشاهه اڪبر پنهنجي فوجي ڪمانڊر خان خانان کي حڪم ڏنو هو ته سنڌ ۾ داخل ٿيڻ کان پهريان هالا ۾ مخدوم جي دوازي تي حاضري ڏجان، علي شير قانع ۽ محمد هاشم ٺٺوي کي به ڇپرايو آهي. جن جا ڪتاب مصر ۽ عرب دنيا جي علمي مرڪزن ۾ پڙهايا وڃن ٿا. عبيدالله سنڌي کي به ڇپرايو آهي. بورڊ علمه آءِ آءِ قاضي، ايلسا قاضي، فتح محمد سيوهاڻي ۽ مرزا قليچ جي تصنيفن کي به شايع ڪرايو ويو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽو ، ڊاڪٽر بلوچ ، پير حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي ، جي – ايم –سيد، ميران محمد شاهه ۽ حنيف صديقي جي عملي خدمتن کان استفاد ڪيو ويو آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي کي انگريزي ۽ سنڌي ۾ ڇپرايو آهي. توهان اسان جو "مهراڻ" ڪڻي ڏسو سنڌ جي تمام ڪلاسيڪي شاعرن کان علاوه جديد سنڌي شاعرن ۾ به مشڪل توهان کي ڪو اهڙو ڪم نظر ايندو جنهن جو ڪجھ نه ڪجهه ڪلام هن پرچي ۾ شايع نه ٿيو هجي، اهڙي طرح هن پرچي ۾ توهان کي سنڌ جي ممتاز افسانا نگارن جا نالا به نمايان نظر ايندا. هي سلسلو صرف سنڌ جي اهل قلم حضرات تائين محدود نه آهي بلڪه مولانا غلام رسول ، ايچ – ٽي لئمبرڪ ، مولانا اعجازالحق قدوسي ، اختر جهونا ڳڙهي ۽ ادريس صديقي به بورڊ لاءِ علمي خدمتون انجام ڏنيون ۽ ان وقت به ڊاڪٽر اينيمري شمل جو ڪتاب زير طبع آهي.

خ:- سنڌي شاعري ۾ جڏهن نئون آواز اڀريو ، جنهن ۾ قوميت جو رنگ غالب آهي ته ان ڪانپوءِ منظر عام تي اچڻ واري جديد سنڌي شاعرن ۾ ڪنهن جي ڪلام کي توهان پسند ڪيو؟

ر:- "توهان جو سوال وضاحت طلب آهي"

Gul Hayat Institute

خ:- پوين اياڻي سو سالن جي دوران اسين سنڌي شاعرن کي ٽن اهم دورن ۾ تقسيم ڪري سگهون ٿا؟ پهرين دور ۾ جن مقبوليت حاصل ڪئي، انهن ۾ اڪثر صوفي شاعر هئا ۽ انهن جو مخصوص رنگ هو. قيام پاڪستان کانپوءِ به شاعري ٿيندي رهي پر اها گهڻي قدر روايتي شاعري هئي، مثلاً ڊاڪٽر ابراهيم خليل ۽ ان جي همعصرن ۾ شامل ٻين شاعرن جي ڪلام ، ڪجهه وقت کانپوءِ سنڌي شاعرن پنهنجي شاعري کي نئون رنگ ڏنو ۽ کوڙ اهڙا شاعر جيڪي هن حلقي ۾ شامل هئا. پنهنجو انداز مٽايواهڙن شاعرن ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسي به شامل هو. جو پهرين ڊاڪٽر ابراهيم خليل جو شاگرد هو. ان جي شاعري ۾ قوميت جو رنگ وڏي درجي تي موجود آهي ته مان هي ڄاڻڻ چاهيان ٿو ته ان جديد شاعرن ۾ ڪنهن کي توهان پسند ڪيو؟

ر:- هن سلسلي ۾ وضاحت ضروري آهي، اها هي ته سنڌ جي قديم شاعرن جي ڪ لام ۾ خواهه اهي صوفي شاعر ئي ڇو نه هجن ، انهن ۾ قوميت جو جذبو ڏٺو و يو آهي. هاڻي شاهه لطيف کي ئي ڏسو ته هو ظاهر ۾ صوفي شاعر هو ۽ ان جي ڪلام ۾ تصوف موجود آهي. ليڪن ان به انهي دور ۾ صرف سنڌي زبان ۾ شاعري ڪئي جڏهن ته سرڪاري دفتري زبان فارسي هئي، ۽ انهي دور ۾ اڪثر سنڌي مشاهير فارسي لکندا هئا. ليڪن شاهه عبداللطيف ڀٽائي هڪ Artist Concious هو. اهو هڪ شعر ۾ واضع طور تي چوي ٿو ته اگر تون فارسي سکي ته تون غلام ٿيندي ۽ جو فارسي ڳالهائيندو آهي ان جو هڪ پير هيڏي هوندو آهي ۽ هڪ پير هوڏي ، توهان ان ۾ قوميت جو رنگ نه چوندؤ ڇا؟ شاهه عبداللطيف کان پوءِ ٻئي نمبر تي سچل سرمست اچي ٿو. ان جا هتي به ڪئي مثال آهن. مثال هڪ جڳهه تي فرمائي ٿو " ديس سچل دا شهر درازا، مڪه نه ملتان " هاڻي توهان هن جي ڪجهه به تشريح ڪيو ليڪن سچل جي هنن لفظن ۾ پنهنجي ڌرتي سان محبت جو پيغام ملي ٿو. ڇا توهان هن کي قوم پرستي نه چوندؤ هاڻي انهي کي ڪو غلط رنگ ۾ به وٺي سگهي ٿو، پر ايئن نه هئڻ گهرجي، ڇو مان سمجهان ٿو ته پنهنجي ڌرتي سان محبت پيغمبرن جي سنت آهي، مان توهان کي هن جو هڪ مثال به ڏيان ٿو، جڏهن حضور ﷺ مڪ ي کان هجرت ڪرڻ تي مجبور ٿيو ته رات جي تاريخي ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضه سان گڏ ٻاهر آيا ته روايت جي مطابق پاڻ ﷺ مڪي تي نگاهه وڌ ي ۽ فرمايو ته اي شهر مڪه ! تون مون کي جهان جي تمام شهرن کان وڌيڪ عزيز آهين، پر تنهنجي رهڻ وارن ماڻهن مون کي هتي رهڻ نه ٿا ڏين. هڪ ٻي به روايت آهي ته حضور ﷺ مديني ۾ سڪون پذير هئا ، ڪافي وقت کان پوءِ ه

Gul Hayat Institute

ڪ شخص مڪي کان آيو حضور ﷺ جي موجودگي ۾ ڪنهن ان کان مڪي جو احوال پڇيو، انهيءَ نهايت شاعراڻي انداز ۾ مڪي جي حالتن ۽ موسم جي تعريف ڪئي. روايت هي به آهي ته مڪي جي تعريف ٻڌي ، حضور ﷺ جي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. مگر سنڌي شاعري جي باري ۾ عام خيال غلط آهي ته هن جي ڪنهن مخصوص شاعري ۾ قوميت جو جذبو پيدا هو، پر سنڌي شاعري ۾ قوميت جي روايت پراڻي آهي.

خ:- توهان بجا فرمايو آهي، پر سنڌي زبان جي جديد شاعرن پنهنجي الڳ تشخص کي پوري طرح برقرار رکيو آهي ۽ مان ڄاڻڻ چاهيان ٿو ته ، ان جديد شاعرن ۾ توهان کي ڪهڙن شاعرن جو ڪلام پسند آيو؟

ر:- سنڌي جي جديد شاعرن ۾ شيخ اياز ، تنوير عباسي ، نياز همايوني ۽ امداد حسيني مون کي پسند آهن. هونئن به ٻيا ڪيئي سٺا شاعر آهن ، ليڪن هي خاص طور تي منهنجي پسند آهن.

خ:- شيخ اياز جي باري ۾ توهان ٻه جملا فرمايو؟

ر:- ان کي لفظن تي ڏاڍي قدرت حاصل آهي ۽ هو ڪنهن به جذبي ۽ ڪنهن به خيال جو اظهار انتهائي ۽ نهايت مؤثر لفظن ۾ ڪري سگهي ٿو.

خ:- ۽ تنوير عباسي جي ڪا خاص ڳالهه توهان کي پسند آهي؟

ر:- ان جي ڪلام ۾ هڪ خاص ادا آهي ، ايئن چؤ ان ۾محبوبيت جي ادا آهي، س ڀ جي لاءِ محبت ۽ خير سگالي جو پيغام آهي ، نيڪ خيال آهن.

خ:- رباني صاحب! توهان جي خيال ۾ ڪهڙين شخصيتن سنڌ جي تاريخ ، تهذيب ۽ ادب جي متعلق نمايان تحقيقي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن؟

Gul Hayat Institute

ر:- ” هن سلسلي ۾ بين الاقوامي شهريت جي حاصل ڪيل ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سر فهرست آهي. ان جي خدمتن کي نه صرف فراموش ڪري نٿو سگهجي ، پر ان جي لاءِ هو لائق تحسين ۽ آفرين آهي، مان ان کان ڏاڍو متاثر آهيان ، ان کان علاوه مان سنڌ جي ممتاز عالم ، دانشور ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي کان به ڏاڍو متاثر آهيان، هي ٻئي حضرات صحيح معنيٰ ۾ عالم آهن ۽ انهن ٻنهي جي هي خوبي آهي ته اهي ٻئي غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿي ڪري پنهنجي زندگي ٺاهڻ لاءِ جدوجهد ۽ حصول علم جي لا ءِ جستجو ڪئي، مولانا قاسمي جي گفتگو مان مون کي مولانا عبيدالله سنڌي جي صحبت جي خوشبو ايندي آهي.

خ:- ڇا توهان ٻڌائڻ پسند ڪندؤ ته توهان ڪٿي پيدا ٿيا ۽ ڪٿان تعليم حاصل ڪئي؟

ر:- نوابشاهه ضلعي جي تعلقي ڪنڊياري ۾ درياءَ جي ڪناري هڪ ننڍو ڳوٺ آهي آگرا ۾، اتي پيدا ٿيس. منهنجو والد محڪمه تعليم ۾ هو ۽ اتي استاد به ٿ يو علم ۽ ادب ۾ اسان جي خاندان جي قديم روايت هئي. سنڌ جي هڪ مستند تاريخ آهي" تحفة الڪرام" ان ۾ مصنف مير علي شير قانع ٺٽوي ، ان مشهور ع المن ۽ اهل الله وارن جو تذڪرو ڪيو آهي، جو ان دور ۾حال حيات هيو ، ان ۾ ه الاڻي جي مخدوم عبدالله جو نالو به شامل آهي، مان انهيءَ خاندان مان آهيان ، ان جو پٽ مخدوم محمد دائود آگرو ايڏو ته وڏو عالم ٿيو، جو مانهن ڪان ان جي والد جو نالو وسري ويو، مخدوم محمد دائود ، پير محمد راشد جا هم درس هئا. جنهن کي روضي ڌڻي چيو وڃي ٿو ۽ جن جي خاندان مان پير صاحب پاڳ ارا آهن. سنڌ جي عالمن ۾ مخدوم محمد دائود آگرو جو هڪ خاص مقام ۽ مستند حيثيت آهي ۽ انهن ڪيئي ڪتاب لکيا ، ان جي هٿ جي لکيل مثنوي مولانا روم جو هڪ نسخو مون وٽ موجود آهي، ان جي والد مخدوم عبدالله جي باري ۾ ه ڪ روايت پڙتي آهي ته شاهه لطيف جڏهن کهڙن ڏانهن ويندو هو ته مخدوم عبد الله وٽ ان جو اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. ان مان اندازو ڪيو وڃي هن خاندان جي علمي روايت ڪيتري عظيم ۽ پختي آهي . جڏهن مان تيرهن سالن جو ٿيس ته ملڪ تقسيم ٿي ويو اسان جا هتي تمام اسڪول هندوئن جا هئا، جو علائقو ڇڏي هليا ويا، اسان جو حصول تعليم محدود ٿي ويو. اسان جي تعليم کي وڏو ڌڪ لڳو، پوء مان قريب ترين شهر نوشهروفيروز هليو ويس اتي به استادن جي قلت هئي، هندو هليا ويا هئا. اسان جا مهاجر ڀاءُ ننڍين ننڍين شهرن ۾ اچڻ کان گريز ڪري رهيا هئا. بهرحال 1951ع ۾ مان نوشهروفيروز مان ميٽرڪ ڪئي، پوء حيدرآباد سائنس ۾ داخلا ورتي ليڪن منهنجو طبعي شوق آرٽس جي طرف هو، پوء مان ڪراچي هليو ويس جتي مان ايل- ايل- بي جو پهريون سال م ڪمل ڪيو پر ان کان پوء مون کي خانداني حالتن تعليم جي سلسلي ۾ متاثر ڪ يو ۽ مان وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيس.

خ:- رباني صاحب توهان يقينن ڪجهه غير ملڪي دورا به ڪيا هوندا؟

ر:- " جي ها مان گهڻائي غير ملڪي دورا ڪيا آهن، جن ۾ ايران ۽ چين جا دورا به شامل آهن. چين جو دورو منهنجي لاء هڪ يادگار جي حيثيت رکي ٿو.

خ:- ته توهان پنهنجي چين جي دوري جو ڪو اهڙو واقعو ٻڌايو، جو توهان جي دل تي نقش ٿي ڪري رهجي ويو هجي؟

ر:- " هونئن ته اهڙا گهڻا ئي واقعا آهن پر مان " ڪهه لان " سان ملاقات زندگي ڀر نٿو وساري سگهان. هو حڪومت چين جو اعلي عهديدار هو ۽ "سرخ پرچم" جو

Gul Hayat Institute

ايڊيٽر به هو، هو حڪومت چين جي طرف کان اسان جي ثقافتي دوري جو منتظم هو ۽ تمام عرصو اسان سان گڏ رهيو . بيجنگ ، تانڪنگ ، هانچو ، شهنگائي ، ڪينٽن ۽ پوءِ واپس بيجنگ پهچڻ کان پوءِ اسين دنيا جي عجوبي، ديوار چين ڏسڻ وياسين ، ڪهه لان اتي به گڏ رهيو. ملڪي ۽ غير ملڪي سياح عظيم ديوار جي پاسي ۾ تصويرون ڪڍي رهيا هئا. مان به ڪهه لان جي هڪ تصوير ڪڍي ، هو سامهون بيٺو هو ۽ پس منظر ديوار چين هو، ڪئمرا جي ب ٽڻ هڻڻ کان پهرين مان فوڪس ڪيو ۽ غور سان پهريان عظيم ديوار تي نظر و ڌي ۽ پوءِ ڪهه لان تي ، ديوار چين واقعي عظيم هئي، پر ڪهه لان جي شخصيت ان کان به عظيم تر هئي. ڪهه لان جي عمر سٺ سال جي ويجهو هئي، زندگيءَ جي ڏک سک جو لڪيرون ان جي چهري تي چٽيءَ طرح واضع هيون، پر مزاج گل جهڙو هو سڻڌي ۾ هڪ مثال آهي ته عقلمند انسان دريا وانگر ٿڌا ۽ گهرا هوندا آهن ۽ دريا سج جي گرمي کان ڪڏهن به گرم ناهي ٿيندو. ڪهه لان به اهڙو ئي ه ڪ عظيم انسان هو ، جڏهن اسان جو سفر ختم ٿيو ۽ اسان جا ميزبان اسان کي بيجنگ جي هوائي اڏي تي الوداع ڪرڻ آيا ته ڪافي پيئڻ جي بهاني سان ڪهه لان کي ويجهي هوٽل ۾ وٺي وياسين، ڪهه لان نه انگريزي ڄاڻندو هو ۽ نه اردو سان ويجهڙائي هيس، چوچي تنگ اسان جو مترجم هو ، نوجوان هو ۽ نوجوانن وارو مزاج هيس، اسان کي عالمگيري جي مزاج ۾ اردو گانا ٻڌائيندو هو ۽ فصيح اردو ڳالهائيندو هو ، ڪافي جي چسڪي وٺندي ، چوچي تنگ جي وضاحت کان مون ڪهه لان کي چيو ته ، دوران سفر ۾ اسين " دنيا وما فيها " جون ڳالهيون ڪندا رهياسين ، مگر ڪنهن موضوع تي گفتگو نه ٿي هئي ته اهو هڪ ٻئي جو ماضي هو، مان توهان کان زندگي جا ڪجهه واقعا معلوم ڪرڻ چاهيان ٿو. توهان انقلاب کان پهريان جو زمانو ڏٺو آهي ۽ بعد جو به، ڪجهه پنهنجيون ڳ الهيون ٻڌايو، ڪهه لان پنهنجي متعلق ڪجهه چوڻ کان پاسو ڪندو رهيو، جڏهن مان اسرار ڪيو ته هڪ واقعو ٻڌايائين چوڻ لڳو ، انقلاب کان پهريائين اسين ه ڪ دستي جي صورت ۾ هڪ صحرا کي عبور ڪري رهيا هئاسين. کاڌي پيتي جي هر شيءِ ختم ٿي چڪي هئي ، ڪمانڊر حڪم ڏنو ته گهوڙا ڪهي کائو ، ڪجهه ئي ڏينهن ۾ اسان وٽ گهوڙن جو صرف ڪجهه تعداد رهجي ويو ، سفر ۾ بار برداري لاءِ لازمي هو. دشمن جي فوج ڪافي تعداد ۾ اسان جي پويان اچي رهي هئي، صحرا ۾ ڪو به سهارو نه هو ۽ اسين گهڻي سفر کان عاجز ٿي چڪا هئاسين، هڪ رات گذرڻ کان پوءِ جڏهن صبح اٿياسين ته خبر پئي ته پيئڻ جي پاڻي جو آخري قطرو به ختم ٿي چڪو هو، سخت پريشاني جو عالم هو، سفر

Gul Hayat Institute

جاري هو، هڪ جڳهه تي ويهي وياسين، جڏهن ڪجهه دير ساهي پٽڻ کان پوءِ ، ڪمانڊر لائين لڳائڻ جو حڪم ڏنو ، اسان جي هٿن ۾ خالي پيالون ڏنيون ويون ۽ هڪ سپاهي بندوق اپي ڪري بيهي رهيو ، ٻيو سپاهي هڪ بالٽي ڪڻ ي آيو ۽ گلاس ڀري ڪري اسان جي ساٿين جي پيالن ۾ وجهندي چيو ، اچ ختم ڪرڻ لاءِ پيئو ، اسان جي ساٿين پيالين ۾ ڏٺو ۽ ڪنڌ سان انڪار ڪندي پيئڻ کان انڪار ڪيو. ڪمانڊر اشارو ڏنو ۽ سپاهي بندوق جي نالي سڌي ڪ ئي هاڻي اسان جي ساٿين کي پيالون خالي ڪرڻيون پيو پر پيالين ۾ ڇا هو ؟ مان کهه لان کان سوال ڪيو، ان چيو گهوڙي جو پيشاب مون کي کهه لان کان وڌ يڪ واقعن معلوم ڪرڻ جي همٿ نه ٿي، ڪجهه دير اسين ٻئي خاموش رهياسين ۽ مان سوچيندو رهيس ته انقلابن ۾ بازن ۽ شڪارين جا رستا ڪيڏا ڏکيا هوندا آهن.

ڊسمبر 1983ع

Gul Hayat Institute

"زنده لوگ" غلام رباني آگرو ، ايڪ مقالمه ، مرتب – خالد اطهر، شيخ عبدالمجيد سنڌهي ، اڪيڊمي 1987ع، ص: 57 کان 75

<u>مددی ڪتاب</u>

1_ چونڊ آمريڪی مختصر افسانا (مترجم) سراج ۽ ربانی پهريون ايڊيشن سنڌ

ي ادبي بورڊ ڪراچي – حيدرآباد سنڌ 1958ع
2_ آگرو غلام رباني "آب حيات" زندگي پبلڪيشن 1959ع.
3 _الانا غلام علي ڊاڪٽر "سنڌي افساني جي اوسر" چونڊ سنڌي افسانا – انس ٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1976ع.
4 _الانا غلام علي ڊاڪٽر "سنڌي نثر جي تاريخ" ڇاپو ٻيو – سنڌي ادبي اڪيڊ مي ڪراچي سنڌ 1977ع.
5 _گرامي غلام محمد مرتب- "تاريخي افسانا ۽ ڊراما" پهريون ايڊيشن – سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ، سنڌ 1977ع.
6 _چانڊيو امير علي "ڪهاڻي ۽ ان جا ترڪيبي جزا" مقالو – سه ماهي "مهراڻ" – نمبر 1 ۽ 2 جلد 29 جنوري – جون 1980ع.
7_ عرساڻي شمس الدين "آزادي کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر" ڇاپو پهريون – انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ، ڄامشورو، سيپٽمبر، 1982ع.
8 _عرساڻي محمد اسماعيل "چار مقالا" ٻيو ايڊيشن – سنڌي ادبي بورڊ ڄ امشورو سنڌ 1983ع.
9 _شاد بشير احمد "سنڌي افساني ڪهاڻي جا 36 سال 1947ع کان 1982ع ٽماهي "سنڌ "– سيارو – مرتب - انور جوکيو حيدڑآباد سنڌ – سنڌ اسٽڊيز سينٽر، 1983ع.
10_عباسي شمس مسز "مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جي شخصيت علمي ادبي ۽ سياسي خدمتون" ڇاپو پهريون – سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو / حيدرآباد سنڌ 1988ع.
11 _قاضي خادم "ادب ۽ روايتون" ڇاپو پهريون – سنڌي ساهت گهر ، حيدرآباد سنڌ 1992ع.
12 _ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڊاڪٽر" سنڌي ادب جو تاريخي جائزو" ڇاپو پنجون – عجائب اسٽورز فريئر روڊ سکر سنڌ 1992ع.
13 _ملڪاڻي منگهارام "سنڌي نثر جي تاريخ" ٽيون ايڊيشن روشني پبلڪ يشن حيدرآباد (ڪنڊيارو) اپريل 1993 ع.
14 _جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر – "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" ٽيون ايڊ يشن –روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو سنڌ 1994ع.
15 _لڇاڻي ڄڳديش "سنڌي ڪهاڻي جي اوسر" سنڌي ساهت گهر ، حيدرآباد سنڌ 1996ع.
16_ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڊاڪٽر"سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس" پهريون ايڊ يشن C روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو – ضلع نوشهروفيروز سنڌ جنوري 1996ع.
17 _فهميده حسين ڊاڪٽر "ادبي تنقيد، فن ۽ تاريخ" ڇاپو پهريون زيب ادبي مر ڪز حيدرآباد 1997ع.
18 _سنڌ ۾ پکين ۽ جانور جو شڪار – محمد اسماعيل عرساڻي ۽ غلام رباني آگرو- ڇاپو پهريون – سنڌ ادبي بورڊ پوسٽ باڪس نمبر12، حيدرآباد سنڌ، 1997 ع. .
19 _جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر "شيخ اياز هڪ مطالعو" ڇاپو پهريون – شيخ اياز چيئر شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ميرس – نومبر، 1999ع.
20 _جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر "سنڌي ادب جو مطالعو" گنج بخش ڪتاب گهر حيدرآباد 2001ع.
21 _ پليجو رسول بخش "سندي ذات هنجن" سنڌي ساهت گهر حيدرآبا سنڌ، 2004ع.
22 _آگرو غلام رباني "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" ڇاپو ٻيو – سنڌي ادبي بورڊ

Gul Hayat Institute

ڄامشورو سنڌ، اپريل، 2005 ع
23 ـ جتوئی ادريس "جمال ابڙو ۽ جديد سنڌی ڪھاڻی" ڇاپو پھريون – ڪ ويتا پبلیڪيشن، حيدرآباد، سنڌی ادبی سنگت – نوان جتوئی، 2005ع.
24 ـ جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر "سنڌی ادب جی تاريخ" جلد ٽيون – ڇاپو پھريون – سنڌی لئنگويج اٿارٽی حيدرآباد ، سنڌ، 2006ع.
25 ـ جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر "سنڌی ادب جی تاريخ" جلد ٽيون – ڇاپو پھريون – سنڌی لئنگويج اٿارٽی حيدرآباد ، سنڌ 2006ع.
26 ـ آگرو غلام ربانی "جھڙا گل گلاب جا" پھريون حصو - ڇاپو ٻيو سنڌی ادبی بورڊ ڄامشورو 2007ع.
27 ـ آگرو غلام ربانی "جھڙا گل گلاب جا" ٻيو حصو- ڇاپو ٻيو سنڌی ادبی بورڊ ڄامشورو 2007ع.
28 ـ سنڌی ادب ۾ تنقيد – اينٿالاجی – حصو ٽيون – "افسانوی ۽ فڪری ادب" مرتب – جامی چانڊيو – پھريون ڇاپو سنڌيڪا اڪيڊمی ڪراچی 2007 ع.
29 ـ ابڙو جمال "آءُ جاڳی پوندس" سھيڙيندڙ – بدر ابڙو – پھريون ڇاپو – سن ڌيڪا اڪيڊمی، ڪراچی، 2009ع.
30 ـ جويو تاج "سنڌی ٻولی جو درست استعمال" مرتب – سنڌی لئنگئيج اٿار ٽی – ڇاپو پھريون، جنوری، 2009ع.
31 ـ امر جليل "امر جليل جون اوائلی ڪھاڻيون" چونڊ ۽ ترتيب- ڪاڇو پبلی ڪيشن ڪراچی – ڇاپو پھريون، 2009ع.
32 ـ آگرو غلام ربانی "خط غبار" غلام ربانی آگری جا خط حڪيم اعجاز ڏانھن – ساڻڍيندڙ ۽ سارينڌڙ- حڪيم اعجاز حسين چانڊيو – ڇاپو پھريون C روشنی پبلی ڪيشن ڪنڊيارو، سنڌ، 2010ع.
33 ـ عرساڻی شمس الدين ڊاڪٽر "سنڌی ادب ۾ تنقيد" ڇاپو ٻيو – اوسر اشاعتاڻو حيدرآباد، سنڌ، 2010ع.
34 ـ لغاری عبدالجبار عابد ڊاڪٽر "ڄامن سندو ڄام" ڊاڪٽر نبی بخش خان بلوچ جی سوانح ۽ علمی ادبی خدمتون- دفعو پھريون – مھراڻ اڪيڊمی واڳڻو در ش ڪارپور- مارچ، 2010ع.
35 ـ شيخ محمد ابراھيم خليل ڊاڪٽر" ادب ۽ تنقيد " مھراڻ اڪيڊمی شڪارپور – ڇاپو ٻيو – آڪٽوبر، 2010ع.
36 ـ پيرزادو انور "جديد سنڌی ادب" انور پيرزادو اڪيڊمی – جنوری، 2010 ع.
37 ـ سومرو ادل ڊاڪٽر "پاڪستانی ادب 1947ع کان 2008ع چونڊ سنڌی ڪھاڻيون" اڪادمی ادبيات پاڪستان اسلام آباد، پاڪستان، 2010ع.
38 ـ آگرو غلام ربانی – سنڌی ڪلچر }پس منظر – پيش منظر{ سھيڙيندڙ – الطاف آگرو – نصير مرزا- ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011ع.
39 ـ آگرو غلام ربانی ۾"آب حيات- ڪھاڻی- ڪليات" سھيڙيندڙ الطاف آگرو ۽ نصير مرزا – ڇاپو پھريون C روشنی پبلیڪيشن ڪنڊيارو سنڌ 2011ع.
40 ـ مھر خادم "تنوير عباسیءَ جون علمی ادبی خدمتون" ڇاپو پھريون C روشنی پبلیڪيشن ڪنڊيارو سنڌ 2011ع.
41 ـ ساھتی پرگڻی جو وھائو تارو- ڊاڪٽر حامد علی قريشی خانائی – سوانح حيات ، علمی ۽ ادبی خدمتون / مرتب – بشير احمد ھيسباڻی – ڇاپو پھريون C ساھتی ادبی اڪيڊمی نواب شاھه سنڌ 2011ع.
42 ـ سنڌی يوسف "سنڌی ادب – ھڪ سؤ سنڌی اديبن جا سوانح ۽ ڪم جو جائزُ" سچائی اشاعت گھر – دڙو، 2011ع.

Gul Hayat Institute

43 _آگرو غلام رباني "ماڻهو شهر ڀنڀور جا" ڇاپو پهريون – سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو – سنڌ 2012ع.
44_آگرو غلام رباني "هنگلاج ۾ چانهه" (سفر ناما) سهيڙيندڙ – الطاف آگرو ۽ نصير مرزا ڇاپو پهريون – انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي سنڌ 2012ع.
45 _آگرو غلام رباني "ٿيا قلب قرار" سهيڙيندڙ – الطاف آگرو ۽ نصير مرزا ڇاپو پهريون – انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، 2013ع.
46 _آگرو غلام رباني "سنڌي ادب تي ترقي پسند تحريڪ جو اثر" ڇاپو پهريون – سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ 2013ع.

روزاني سنڌي اخبارن ۽ ماهوار ٽماهي رسالن جا حوالا

1. ماهوار ، "نئين زندگي" ،"رباني ءَ جي افسانا نگاري" عادل حسين، مئي، 1961 ع.
2، ماهوار "نئين دنيا"، "هونداسي حيات- ڪهاڻي، غلام رباني آگرو، سنڌ پرچو نمبر4 ، سال 20 هون، 9 بمبئي، اپريل، 1967ع.
3. مهراڻ-" ٽماهي". "سنڌالاجي سنڌ جي ثقافت جو امين ادارو" مقالو – غلام رباني آگرو سنڌي ادبي بورڊ جلد 37 نمبر 1 ۽ 2 جنوري – جون 1988ع.
4. سڌ پڙاڏو- "جهڙا گل گلاب جا" ڪتاب تي ٽيليويزن ، ريڊيائي ، اخبارن ۽ رسالن ۾ اديبن دانشورن جا تبصرا ۽ پڙهندڙن جا خط- مرتب – نصير مرزا مددگار نفيس احمد شيخ ، احمد سولنگي ۽ الطاف حسين آگرو – ڇاپو پهريون – شاهه عبداللطيف سنڌي ادبي سوسائٽي ڪراچي 1993ع.
5. مفتي تهمينا ڊاڪٽر – "سنڌي ڪهاڻي جو سماجي ڪارج" ٽماهي "مهراڻ" نمبر 3 جلد 45 جولاء – سيمٽبر سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 1994ع.
6. آگرو غلام رباني "سنڌ جا ڀرندڙ جبل" مضمون سنگم پبليڪيشن پوسٽ باڪ س نمبر 89 حيدرآباد سنڌ.
7. مهراڻ – ٽماهي "سامي سنڪ وڃائي واٽ ٿيا" ڊاڪٽر مهڪري جي ياد ۾ - ڪالم – غلام رباني آگرو، جلد 44 ، آڪٽوبر – ڊسمبر، نمبر 4، سنڌي ادبي بورڊ ڄ امشورو سنڌ، 1995ع.
8. مهراڻ – ٽماهي "سيد حسام الدين راشدي نمبر " سٽاءُ – پير حسام الدين راشدي احوال ۽ احباب – غلام رباني آگرو، جلد 46، اپريل- جون، نمبر2، سنڌ ادبي بورڊ ڄامشورو، 1997ع.
9. مهراڻ- ٽماهي – "حسام الدين راشدي نمبر" حسام الدين راشدي منهنجو دوست بزرگ – غلام رباني آگرو سنڌي ادبي بورڊ، 1997ع
10. مهراڻ – ٽماهي "پير علي محمد راشدي" مقالو – غلام رباني آگرو سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، جنوري – مارچ، 1997ع.
11. مهراڻ- ٽماهي – "تنوير عباسي نمبر" اڪڙيون مينگهه ملهار- غلام رباني آگرو – مضمون تاثرات – جلد 50، نمبر 1 ۽ 2 ، جنوري- جون، 2000ع.
12. ٽماهي "مهراڻ" – ""قرآن شريف جا ترجما ۽ جتوئي صاحب وارو انگريزي ترجمو" مقالو – غلام رباني آگرو، جلد 51، نمبر 1، جنوري – مارچ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2001ع.
13. ٽماهي "مهراڻ" رني ڪوٽ نمبر – ٻيو ڇاپو- "رني ڪوٽ" غلام رباني آگرو، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2006ع.
14. ٽماهي- "مهراڻ"، "نورالدين سرڪي، "ذاتي تاثرات" – غلام رباني آگرو، نمبر 3-4، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2007ع.
15. ٽماهي "مهراڻ"، "ريکون ٿي رهيا سڄڻ سوني تند جيئن" غلام رباني ۽ ٻ يا جلد57، نمبر 2-1 ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2007ع

Gul Hayat Institute

16. ٽماهي "مهراڻ" – "همسفر" ڪهاڻي- غلام رباني آگرو، جلد 58، نمبر 4، سنڌي ادبي بورڊ سنڌ ڄامشورو، 2008ع.
17. ٽماهي- "مهراڻ" "چين جو سفر" غلام رباني آگرو ، جلد 59 جنوري ، مارچ نمبر 1، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ ،2009ع.
18. ٽماهي- "مهراڻ"، "ڪوهه قاف جون پريون" غلام رباني آگرو- مضمون ۽ تاثرات سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2009ع .
1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا – جلد پهريون –الف/ ب سنڌي لينگئيج اٿارٽي ، حيدرآباد، سنڌ ،2009ع.
19. ٽماهي "مهراڻ"– " آگرو صاحب جيئن مون ڏٺو" خاص مضمون- نصير مرزا سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، جنوري – مارچ، 2010ع
20. سنڌي مدد علي "ڪاڪ ڇڏيائون ڪنڊ تي پاڻان ويا پري۔ سنڌي جي داستان گواديب جو قصو" ٽماهي، "مهراڻ" – جولاءِ – سيپٽمبر- 2010ع.
21. ماهوار" امرتا"، "صحبت سپريان جي" نصير مرزا- جنوري – فيبروري 2010ع.
22- ٽماهي- "مهراڻ" "ربانيءَ جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو" شيخ اياز سنڌي ادبي بورڊ 2010ع.
23. ٽماهي- "مهراڻ" "جهڙا گل گلاب جا جو نفسياتي ۽ سماجي جائزو" گل محمد عمراڻي 2010ع.
24.- ٽماهي "مهراڻ" "غلام رباني آگرو شخصيت جو هڪ پهلو" غلام محمد لاکو- گوشئه رباني، سنڌي ادبي بورڊ، جلد 60، نمبر 2 ،اپريل – جون، 2010 ع.
25. ٽماهي- "مهراڻ" " آگري صاحب جون ڪجهه يادون" جاويد قاضي، 2010ع.
26. ٽماهي "مهراڻ"، "آگري صاحب جو وڇوڙو" حافظ مهراڻ سڪندري، 2010 ع.
27. ٽماهي "مهراڻ"، "سي لاهوتي لڏي ويا" غلام حسين "مشتاق" سچاروي، 2010ع.
28. ٽماهي- "مهراڻ"، "غلام رباني آگرو" نثار احمد ميمڻ، 2010ع.
29. ٽماهي "مهراڻ"، "جوڳي ڇڏي ويا جوءِ" عبدالغفار صديقي، 2010ع.
30. ٽماهي- "مهراڻ" "غلام رباني آگرو جي جدائي" محمد هاشم لغاري، 2010ع.
31. ٽماهي "مهراڻ" "ڪوڪو ماڻهو موتي داڻو" اياز پاٽولي، 2010ع
32. ٽماهي "مهراڻ" "هن دنيا جي حياتي هڪ ڏينهن وانگر" امام راشدي، 2010 ع.
33. ٽماهي "مهراڻ"،"سنڌي ادب هڪ بي مثال قصاگو اديب کان محروم ٿي ويو" جلد 60، جنوري – مارچ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2010ع.

اخبارون:

1. روزانه "عوامي آواز"- ڇنڇر 23 جنوري، 2010ع.
2. روزانه "ڪاوش" – جلد 23 – خميس، بمطابق 7 محرم الحرام 1434 هه – شمارو 108 حيدرآباد، 22 نومبر، 2012ع.
3. روزانه "ڪاوش" "سنڌي ٻوليءَ جو هڪ منفرد نثر نگار" مضمون – آچر، 9 جون، 2013ع.
4. روزانه "ڪاوش"– "هفتيوار مئگزين" آچر، 9 جون، 2013ع.
5. روزانه "ڪاوش"، "ماڻهو مُلهه املهه" غلام رباني آگرو، 1933ع کان 2010ع ، آچر، 9 جون، 2013ع.
6. روزانه "سوڀ"، "سنڌي مئگزين" – سنڌي لئنگئيج اٿارٽي پاران – "ادبي انعام ڏيڻ واري تقريب جو احوال" رپورٽ – وفا مولا بخش قمبراڻي ۽ علي نواز آريسر، آچر، 01 سيپٽمبر، 2013ع.

Gul Hayat Institute

1. چانڊيو عبدالحميد حڪيم خليفو "خط غبار" ڇاپو پهريون، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2010 .
2. مرزا نصير، "آگرو صاحب جيئن مون ڏٺو" – ٽماهي- "مهراڻ" " خاص مضمون – نصير مرزا، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، جنوري – مارچ، 2010 ع.
3. ڪاڪا نواب "غلام رباني آگرو جي افسانن جي ڪردارن جو جائزو" ڪ ارونجهر – جرنل آرٽ ۽ سوشل سائنس- شعبو سنڌي وفاقي اردو يونيورسٽي براء آرٽ ۽ سائنس ٽيڪنالاجي، جون، 2011ع
4. آگرو غلام رباني "سنڌي عورت" مقالو – ٽماهي، "مهراڻ"، جلد 62، نمبر 3، جولا ۽ – سيپٽمبر، 2012ع.
1_ ٽماهي "مهراڻ"، "داراجا پويان ڏينهن" غلام رباني آگرو جلد 62 نمبر 4 تحقيق – آڪٽوبر – ڊسمبر، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2012ع.
2 _مهراڻ – " دارا جا پويان ڏينهن " غلام رباني آگرو، جلد 62 ، آڪٽوبر – ڊسمبر، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2012ع.
3 _ - ٽماهي "مهراڻ" ، "مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ" خاص نمبر – جلد 63، نمبر 1 جنوري – مارچ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2013ع.
4 _ ٽماهي "سنگت"، "خاڪا نمبر" جولاء – آگسٽ ۽ سيپٽمبر ، 2013ع.
5 _ ٽماهي "مهراڻ" – "مخدوم طالب المولیٰ"، (خاص نمبر) جنوري – مارچ، 2013ع
6 _ماهوار – "شريعت" – فيبروري – مارچ 40 سالا شريعت، جلد نمبر 41، شمارو 6 ۽ 8،
سکر، 2014ع.

اخبارون

1 _ روزانه "ڪاوش" آچر، 09 جون، 2013ع 2- "الوحيد"
3- "نواءِ سنڌ" 4- "مهراڻ"
5- "نئين سنڌ" 6- "عبرت" حيدرآباد
7- روزانه "تعمير وطن" حيدرآباد 8- روزانه "هلال پاڪستان" ڪراچي
9- روزانه "عوامي آواز" ڇنڇر، 23 جنوري، 2010ع
10- روزانه "سوڀ"- سنڌي مئگزين، آچر 01 سيپٽمبر، 2013ع

اردو اخبارين

1- روزانه "جنگ" ڪراچي 2- روزانه "جسارت" ڪراچي
3- روزانه "نواءِ وقت" ڪراچي 4- روزانه "پاڪستان" ڪراچي
5- روزانه "قومي اخبار" حيدرآباد 6- هفتيوار "ڪليم" اردو سکر
7- هلال فوجي رسالو جي- ايڇ-ڪيوپنڊي 8- خبرنامه ، اڪادمي اسلام آباد

English

Monthly Report Hyderabad -01

موضوع سان لاڳاپيل علمي ادبي رسالا

1- ٽماهي ،"مهراڻ" 2 نئين زندگي
3- "سرتيون" 4- سهڻي
5- "روح رهاڻ" 6- پيغام
7- "ڪينجهر" 8- ڪارونجهر ۽ ٻين مخزنن جو جائزو ورتو ويو آهي.

ادارا

Gul Hayat Institute

1- ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز 2_سنگم پبليڪيشن
3- انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ڄام شورو/ حيدرآباد
4- سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي / ڄامشورو/ حيدرآباد
5 سنڌ ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ
6- سنڌ لئنگيج اٿارٽي حيدرآباد 7 _نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد
8- روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 9- شاهه عبداللطيف سنڌي ادبي سوسائٽي ڪ راچي

Gul Hayat Institute